

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

ÇİNGİZ ABDULLAYEV

TÜRKIYƏ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ İNCƏSƏNƏTİ

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
14.04.2015-ci il tarixli 327 Nöli əmri ilə
təsdiq olunmuşdur.*

- 1803d -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı - 2016

GİRİŞ

XX əsrdə dünyada baş verən proseslərin ümumi tendensiyası da göstərir ki, beynəlxalq sistemi təşkil edən dövlətlərin qlobal siyasi, iqtisadi, mədəni məkanda, geniş əməkdaşlıq şərtləri daxilində strukturlaşması onların “sivilizasiya doğmalığını”, milli-tarixi inkişaf əhəmiyyətini ciddi şəkildə özündə ehtiva edən pragmatik layihələr əsasında mümkündür. Bu baxımdan türk milli dövlətləri artıq əsas qoyulmuş vahid siyasət və mədəniyyət platforması ilə hərəkət edərək, bu strateji istiqamətdə öz maraq və mənafeələrini uzlaşdırmağı bacarmalı və özlərinin koordinasiya olunmuş strategiyasını dünya inkişafının aparıcı tendensiyalarından birinə çevirməlidir. Qeyd etməliyik ki, türk dünyasının bütövlüyü həm də hər bir türk dövlətinin müstəqilliyinin qorunmasının və möhkəmləndirilməsinin, öz milli mədəniyyətini inkişaf etdirməsinin başlıca şərtidir. Eyni zamanda bu dövlətlərdən hər birinin güclənməsi isə öz növbəsində, ümumtürk dünyasının qüdrətinin artması deməkdir. Nəzərə alınmalıdır ki, türk milli mədəniyyətlərinin harmoniyası – onların hər birinin özünəməxsusluğunu yaşatması ilə bərabər təbii şəkildə ümumtürk mədəniyyətinə qovuşması ilə mümkündür. Türkiyənin qloballaşan dünyaya etnik baxımdan Roma sivilizasiyanın tarixi varisi kimi uğurla formalaşan Avropa Birliyi çərçivəsində deyil, məhz dünya türklüyünün tarixi-mədəni və etnik kök birliyini – sivilizasiya doğmalığını özündə ehtiva edən qardaş türk dövlətləri ilə birgə inteqrasiyası məqsədəuyğun, faydalı və daha perspektivli görünür. Böyük Atatürkün dediyi kimi, “sivilizasiya mərhələsində layiq olduğu yerə yürümək və ora yüksəlmək – türkün həm haqqı, həm də borcudur”.

Əlbəttə, Türkiyə Respublikasının inkişafı, müasir dövrdə də əldə etdiyi nailiyyətlər ölkənin qüdrətindən xəbər verir.

Rəyçilər:

*Ramiz Baxşəli oğlu Əsgərov,
Filologiya üzrə elmlər doktoru*

*Etibar Əli oğlu Nəcəfov,
Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*

*İlqar Həsərat oğlu Hüseynov,
Kulturologiya üzrə elmləri doktoru*

*Rüstəm Kamal oğlu Rəsulov,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Redaktor:

*Şəkər Əbdülkərim qızı Orucova,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Ç.Abdullayev. Türkiyə mədəniyyəti və incəsənəti

– Bakı: Mütərcim, 2016. – 192 səh.

А $\frac{4101000000}{026}$ 96-16

© Ç.Abdullayev, 2016

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri

1923-cü ildə Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən elan olunmuş Türkiyə Cümhuriyyətinin doğuluşu dünya türklüyünün tarixində həlledici rol oynadı və həmin dövrdə artıq kifayət qədər parçalanmış ümumtürk birliyinin gələcəkdə bərpası üçün yeni zəmin yaratmış oldu. Hələ o zaman Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürk türk dünyasının özünüdərk və özünü-təsdiq zərurətini böyük siyasi

uzaqqörənliklə belə bəyan etmişdi: “Ey Türk milləti! Sən yalnız qəhrəmanlıq və cəngavərlikdə deyil, mənəviyyət və sivilizasiyada da insanlığın şərəfisən. Tarix, yaratdığın sivilizasiyanın məğrurluğu ilə doludur. Varlığına qəsd edən siyasi və ictimai amillər bir neçə əsrdə yolunu kəsmiş və yürüşünü çətinləşdirmiş olsa da, on minillik fikir və mədəniyyət mirası ruhunda saf və tükənməz bir qüdrət halında yaşayır. Yaddaşında minlərcə ilin xatirəsini daşıyan tarix, sivilizasiya mərhələsində layiq olduğun yeri sənə barmağı ilə göstərir. Oraya yürü və yüksəl. Bu, sənin üçün həm bir haqq, həm də bir borcudur”.

Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən Türk cümhuriyyətini şanlı tarixini Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə 1923-cü ildə bərqərar edərək Dünya dövlətləri arasında nüfuzu ilə seçilməkdədir.

Türkiyənin mədəniyyəti və incəsənəti tarixi köklərə, adət və ənənələrə söykənir.

AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, professor N.Cəfərov “Türk dünyasının birliyi strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə” adlı məqaləsində yazır ki, müasir Azərbay-

can dövlətçiliyinin qurucusu, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin siyasi-ideoloji fəaliyyəti Azərbaycanla məhdudlaşmayıb, bütövlükdə, türk dünyasını və ümumiyyətlə, dünyanı əhatə edir. Böyük tarixi şəxsiyyətin türk dünyası ilə bağlı gördüyü işlər, irəli sürdüyü ideyalar, söylədiyi mülahizələr elmi-nəzəri mükəmməlliyi ilə yanaşı, praktiki perspektivliyi ilə də böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev Azərbaycanın türk dünyası, xüsusilə, müstəqil türk dövlətləri ilə əlaqələrinin müfəssəl proqramını vermişdir ki, buraya əsasən, aşağıdakılar daxildir:

•Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, ictimai problemlərinin həllində türk dünyasının imkanlarından istifadə etmək;

•Türk dünyasının qüvvələrini birləşdirmək, hər hansı türk dövlətinin problemlərinin, xüsusən də beynəlxalq problemlərinin həllində türk dünyasının birgə hərəkətini təmin etmək;

•Türk dünyasının beynəlxalq nüfuzunun daha da gücləndirilməsinə çalışmaq və bunun üçün hər bir müstəqil türk dövlətinin imkanlarından yararlanmaq.

Heydər Əliyevin türk dünyasının problemləri ilə daha ardıcıl məşğul olduğu mərhələ 1993-cü ildən, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildəndən sonra başlayır. İstanbulda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının II görüşünün iştirakçılmasına 5 iyul 1993-cü il tarixli müraciətində Heydər Əliyev demişdi: “İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrinin – Türkiyənin, İranın, Pakistanın, Əfqanıstanın, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Türkmənistanın, Qırğızıstanın, Tacikistanın, Azərbaycanın istifadə edilməmiş zəngin təbii sərvətləri, material ehtiyatları vardır. Onlardan birgə istifadə edilməsi əsil müsəlman intibahına çevriləcək, bütün bəşəriyyətin inkişafına töhfə verəcəkdir”...Bu müraciətdə türklük düşüncəsinin ən azı 3 tarixi əlaməti əks olunur:

1) ayrı-ayrı türk dövlətlərinin müstəqilliyinin müdafiə olunması;

- 2) türk (müsəlman) dünyasının birliyinə çalışılması;
- 3) həmin birliyin dünyada harmoniya yaradılmasına xidmət etməsi ideyasının müdafiəsi.

Heydər Əliyev türk birliyinin möhkəmlənib inkişaf etməsində Türkiyənin rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmiş, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürkün tarixi fəaliyyətini döənə-döənə dəyərləndirmiş, onu “XX əsrin bəşəriyyətə verdiyi böyük dühalardan” saymışdır. Türkiyə haqqında müxtəlif vaxtlarda deyilmiş aşağıdakı sözlərin hamısı Heydər Əliyevə məxsusdur: “Türkiyə hazırda dünyanın siyasi durumunda nüfuzlu təsir qüvvəsinə malik, ümumbəşəri dəyərləri qorumaq əzmində olan, iqtisadi və mədəni səviyyəsi etibarilə inkişaf etmiş qüdrətli dövlətlərdən birinə çevrilmişdir...”, “Azərbaycanlıların qəlbində Türkiyənin xüsusi yeri var...”, “Türkiyə Azərbaycan üçün qardaş, dost ölkədir”, “Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin qədim və zəngin tarixi var”, “İndi Azərbaycan Respublikası bir müstəqil dövlət kimi Türkiyə Cümhuriyyəti ilə bütün sahələrdə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə çalışır...”, “Mən bu gün bir daha Türkiyə torpağına ayaq basmağıma; Türkiyə torpağında olmağıma görə, özümü çox xoşbəxt hesab edirəm...”, “Yeni doğulmuş müstəqil Azərbaycan dövləti Türkiyənin köməyini, yardımını, qayğısını daim hiss edir”, “Hələ gənc yaşlarımda kitablardan, qəzetlərdən Türkiyə haqqında, türk xalqı haqqında oxuyarkən Türkiyəyə həmişə həsrətlə baxır, ona böyük maraq göstərir, Böyük Millət Məclisinin işi barədə, onun qəbul etdiyi qərarlar barədə məlumatları həvəslə və diqqətlə oxuyurdum”, “Bizim tariximiz bir, dilimiz bir, dinimiz birdir”, “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında indiyədək yaranmış əlaqələr yeni mərhələyə keçir”, “Xalqlarımız bir kökdəndir... hətta son dövrdə ayrı düşməyimiz də bu birliyimizi əlimizdən almamışdır. İndi biz bu birliyi davam etdirmək üçün bütün imkanlara malikik...”, “Biz bir millət, iki dövlətik...”, “Burada, bu salonda kimin türkiyəli, kimin azərbaycanlı olduğunu ayır-

maq mümkün deyildir...”, “Azərbaycanla Türkiyə arasındakı sədlər, sərhədlər, qadağalar, yasaqlar götürülmüşdür...”.

1994-cü ilin fevralında Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən müxtəlif görüşlər keçirmiş, bu ölkə barəsində on illərlə ürəyində, beynində daşdığı fikirlərinin əksəriyyətini ilk dəfə söyləmişdir..

1990-cı ilin əvvəlində Heydər Əliyev Naxçıvanda olarkən Süleyman Dəmirəl və Türkiyənin böyük ictimai-siyasi və dövlət xadimləri ilə tez-tez görüşmüş, sıx əlaqələr saxlamışdır... Müşahidələr göstərir ki, Süleyman Dəmirəl Azərbaycan Prezidentinin ən çox qiymətləndirdiyi, hətta özünə qardaş hesab etdiyi türk dövlət başçılarından, dünya ictimai-siyasi xadimlərindən biri və bəlkə də birincisidir.

Heydər Əliyevin Süleyman Dəmirələ müraciətlə dediyi aşağıdakı sözlər bunu bir daha sübut edir: “Türkiyə Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə xarici siyasətini aparmaqda, onu beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etməkdə, Türkiyə Cümhuriyyətinin ilbəl dünya birliyində layiqli yer tutmasında sizin böyük xidmətləriniz var və buna görə də siz təkcə Türkiyədə yox, yalnız türk dünyasında yox, bütün dünyada məşhur bir siyasi-ictimai xadimsiniz, dövlət xadimisiniz”. Heydər Əliyev daha sonra demişdir: “Azərbaycan xalqının sizə xüsusi hörmət və məhəbbət vardır. Çünki xalqımız sizi çox yaxşı tanıyır. Siyasi fəaliyyətinizi, dövlət fəaliyyətinizi həmişə izləyir. Təsadüfi deyil ki, “soyuq müharibə” vaxtı, Sovetlər İttifaqı ilə Türkiyə

Respublikası arasında münasibətlərin gərgin olduğu bir dövrdə, Azərbaycan Respublikası, xalqımız Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu bir vaxtda – 25 il bundan öncə siz Türkiyənin baş naziri kimi Sovet İttifaqına ilk səfər etmişiniz. Moskvada, Sovetlər İttifaqının başqa şəhərlərində olmusunuz. Biz o zaman hiss etdik ki, qəlbiniz, ürəyiniz Azərbaycana da gəlməyi sizə əmr etmiş, Bakıya gəlməyi sizə tövsiyə etmişdir. Siz Bakıya, Azərbaycana gəldiniz”.

Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəli “Böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün işinin etibarlı davamçısı kimi, onun böyük şagirdi kimi” qiymətləndirmiş, “türk dünyasının, türk dövlətlərinin bir-birinə daha yaxın olması” yolunda hələ çox işlər görəcəyinə əminliyini ifadə etmişdir...

Dövlət xadimi Süleyman Dəmirəl isə “Azərbaycan Prezidenti, qardaşım Heydər Əliyev” adlı məqaləsində Azərbaycan xalqının Ümummilli liderinin tarixi xidmətlərini dünyanın böyük dövlət adamlarının öz xalqları qarşısındakı tarixi xidmətləri ilə müqayisə edib göstərir ki, Çörçillin 1940-cı, Ruzveltin 1942-ci, Adenauerin 1946-cı, de Qollun 1958-ci ildə gördükləri işləri Heydər Əliyev 1993-cü ildə gördü. Heydər Əliyevin “intəhasız təcrübəsi, qətiyyəti, əzmi, uzaqgörənliyi, sülhsevərliyi, Azərbaycana və Azərbaycan xalqına olan sonsuz məhəbbəti, türk tarixinə, mədəniyyətinə və türklüyə bağlılığı, vətənpərvərliyi hər cür tərifdən yüksəkdə dayanır”.

Postsovet dövrünün 20-ci illərdən başlayaraq Türkiyə təkcə türkiyəlilərin deyil, bütün dünya türklərinin mənəvi vətəni olmuşdur. Sibir, Türkünstan, Volqaboyu, Şərqi Avropa, Şimali Qafqaz, Azərbaycan türkləri həmin illərdən etibarən ümidlərini Türkiyəyə bağlamışdılar. Bunun bir səbəbi də o idi ki, cəza orqanlarının təqibindən qaçan yüzlərlə türk mücahidi 20-40-cı illərdə məhz Türkiyədə məskunlaşmışdılar: onların arasında Əli bəy Hüseynzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Almas İldırım, Zəki Vəlidü Toğan, Yusif Akçura oğlu, İsa Yusif Alptəkin, Əhməd Cəfəroğlu kimi böyük simalar vardı ki,

elmi, ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi fəaliyyətlərinin sonuna qədər türkcülüyü Türkiyəçilik səviyyəsinə enməyə qoymamış, böyük ideallar uğrunda gərgin mücadilələr vermişlər. Və beləliklə, Türkiyə faktiki olaraq bir neçə on il ümumən türklərin vətəni olmuşdur...

Tarixən çox müxtəlif səbəblər nəticəsində ayrılıb daha sonra yenidən birləşmək və daha qüdrətli bir şəkildə dünya birliyində öz layiqli yerini tutmaq üçün səy göstərən türk toplumları üçüncü minilliyə vahid siyasət və mədəniyyət strategiyası üzrə hərəkət etmək zərurəti ilə daxil olurlar. Böyük türk dünyasının yenidən və daha möhkəm əsaslar üzərində birləşdirməyə yönələn fəaliyyətlərin meydanı gündən-günə genişlənməkdədir. Uzun bir tarixi dövr ərzində türk toplumları nə qədər etno-kulturoloji diferensiasiyalara məruz qalsalar da, sonda yenə də ümumtürk mədəniyyətini formalaşdırmağa və onu türk sivilizasiyası statusunda dünya mədəniyyətinin mühüm bir tərkib hissəsinə çevirməyə nail olmuşlar. Özünəməxsus siyasət və mədəniyyət ənənələrinə malik olan türklərin minilliklərdən keçib gələn həyat yolu qürur doğuran qəhrəmanlıq səhifələri ilə zəngindir. I dünya savaşında Türkiyənin özünü qoruyub saxlaya bilməsi və Atatürk Cümhuriyyəti dövründə onun yeni, daha müasir əsaslar üzərində möhkəmlənməsi də ümumtürk tarixinin ən şərəfli səhifələrindəndir.

Mustafa Kamal Atatürkün ideyasına əsasən türklər ulu keçmişinin, yaradıcı çağdaş dövrünün və bunlar üzərində təməllənən böyük gələcəyinin bütövlüyinə əsaslanan milli dəyərlərini ortaya qoymaqla bəşər tarixində türk sivilizasiyasının varlığını bütün əzəməti ilə sübuta yetirəcəkdi. Ulu Öndər türk millətinin xoş gələcəyinə nikbin baxışlarını belə ifadə etmişdi: “Milli ideala tam bir vəhdət şəklində yürüməkdə olan türk millətinin böyük millət olduğunu bütün sivilizasiya aləmi az zamanda bir daha tanıyacaqdır. Əsla şübhəm yoxdur ki, türklüyün unudulmuş böyük sivilizasiyalı mahiyyəti və böyük sivilizasiya qabiliyyəti bundan sonrakı inkişafı ilə gələcəyin

yüksək sivilizasiya üfzündə yeni bir Günəş kimi parla-yacaqdır”.

Ulu Öndərin tarixi missiyası sadəcə Türkiyə Cümhuriyyəti-nin yaradılması ilə məhdudlaşmadı. Bəşəriyyətin yeni dövr tari-xində – XX əsrin əvvəllərində ümumtürk birliyi ideyasını ilk dəfə beynəlxalq siyasət kontekstinə gətirən də məhz Mustafa Kamal Atatürk oldu. Bütün dünya türklərinin gələcəyini düşü-nən Ulu Öndər yenidən qurulmuş türk dövlətinin qarşısında duran strateji planlarından birini məhz belə müəyyənləşdirmişdi: “Bir-lik ilə dostluq, əməkdaşlıq. Amma heç zaman unuda bilmərik ki, orada bizim qan, dil, mədəniyyət qardaşlarımız yaşayır. Sovetlər Birliyi bir imperiyadır. Bütün imperiyalar kimi, o, dağılacaqdır. Biz hazır olmalıyıq ki, gələcəkdə öz qardaşlarımıza kömək edə bilək”.

Böyük Atatürkün uzaqgörənliklə söylədiyi bu fikirləri tarix yalnız XX əsrin son onilliyində həqiqətə çevirdi. Sovet imperiyasının çökməsi ilə tarixi türk yurdlarına da azadlıq və istiqlal gəldi, daha beş türk dövləti öz müstəqilliyini bəyan etdi. Böyük Atatürkün 70 il öncə müdrikliklə söylədiyi fikirlər türk dünyasının yeni lideri Heydər Əliyevin “Biz bir millət, iki dövlətlik” cümləsi ilə öz təsdiqini və məntiqi davamını tapdı.

Müasir dünya inkişafında türk toplumunun özünə yer al-ması, beynəlxalq arenada yüksəlməsi və bu mövqedən özünün vahid strategiyasını irəli sürməsi, hər bir türk dövlətinin ümum-türk mənafeyindən çıxış etməklə dünya birliyində uzlaşdırılmış siyasi xətlə çıxış etməsi konsepsiyası Heydər Əliyevin türkçülü-yə dair siyasi baxışlarında öz ifadəsini tapmışdır. Heydər Əliyev Türk Xalqlarının Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayı-nın iştirakçılarna təbrikində söyləmişdi: “Özünün yeni yüksəliş dövrünü yaşayan çağdaş türk dünyası bəşər sivilizasiyasına yeni misilsiz nümunələr vermək iqtidarındadır. Bu gün öz suverenli-yini əldə etmiş bir çox türk cümhuriyyətlərinin bu sıraya qoşul-ması türk dünyasının gələcəyinə işıqlı ümidlər oyadır. İqtisadi, siyasi və mədəni həyatın sıx telləri ilə birləşməyə başlamış türk

xalqları yeni dünyanın mühüm amillərindən birinə çevrilməkdə-dir”.

Sevindirici haldır ki, müasir dövrdə türk milli dövlətlərinin birliyi ideyasının kökündə bu dövlətləri yaratmış türk xalqlarının etno-genetik təməli, ulu sivilizasiya qaynaqları, bütün tarix boyu davam etmiş etno-mədəni əlaqələri, tarixi diferensiasiya proses-lərində itirmədikləri, qoruyub saxladıkları və daim inkişaf etdirdikləri orta q dəyərləri dayanır. Bu dəyərlər elə möhkəm özüldür ki, tarixin ən amansız dövrlərində belə sarsılmamış, hazırda isə öz potensialını daha inamlı və daha məqsədyönlü şəkildə hərəkətə gətirmək iqtidarındadır.

XXI əsrin başlanğıcında türk sivilizasiyasına mənsub olan dövlətlər yalnız vahid blokda birləşməklə qloballaşma prosesində daha böyük uğurlar qazana bilər, regional və qlobal müstəvidə önəmli güc mərkəzi kimi özünü təsdiq edə bilər. Mövcud milli dövlətlərin Türk Dövlətləri Birliyi formatında va-hid siyasi blokda birləşməsi Avrasiya materikinə beşdə bir his-səsində – 10,5 milyon kvadrat kilometrlik böyük bir ərazidə yaşayan 250 milyonluq türk toplumunun məhz ümumtürk birliyi ideyası ətrafında cəmlənməsi kimi müqəddəs bir amala xidmət edir. Beş türk respublikasının – Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbə-kistan, Qırğızıstan və Türkmənistanın müstəqillik əldə etdikdən sonra Türkiyə ilə çiyin-çiyinə verərək birgə addımlaması və yeni nəsil dünya dövlətləri sırasında özlərinə layiqli yer alması bey-nəlxalq münasibətlərin inkişafında qlobal əməkdaşlığın yeni im-kan və perspektivlərini açan mütərəqqi bir hadisədir. Artıq heç kimə sirt deyil ki, bu gün dünyada mövcud olan türk dövlətləri-nin ümumi mənafe birliyini nəzərə almadan, nə onların özləri-nin, nə bütövlükdə region dövlətlərinin, nə də beynəlxalq sub-yektlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərini istənilən səviyyə-yə çatdırmaq mümkün olmaz. Məhz bu prinsiplial mövqeyi bey-nəlxalq siyasətin reallığına çevirmək üçün türk dövlətlərinin müttəfiqliyini möhkəmləndirən bütün təşəbbüslərin dəstəklən-məsi türk dövlətlərinin yürütdüyü daxili və xarici siyasətin əsas

istiqlalından biri olmalıdır. Bu dövlətlərdən hər birinin güclənməsi ümumən türk dünyasının qüdrətinin artması deməkdir. Siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq üçün açılan geniş meydan ənənəvi türk təşəbbüskarlığını yeni mərhələyə yüksəldir, birgə fəaliyyətlərin daha geniş və əhatəli spektrini yaradır. Türk dövlətlərinin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə son illər yaranmış dövlətlərarası qurumların öz tarixi missiyalarını layiqincə yerinə yetirmək iqtidarında olması ümumtürk birliyinin gələcəyinə inamı daha da artırır.

Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 1992-ci ildən başlayaraq mütəmadi olaraq Ankarada, İstanbulda, Bışkekdə, Daşkənddə, Astanada, Bakıda, Antalyada, Naxçıvanda keçirilən Zirvə Toplantıları türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlığın güclənməsində mühüm rol oynayır.

2008-ci ildə İstanbulun "Dolmabaxça sarayı"nda Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə Respublikalarının parlament rəhbərlərinin imzalamış olduğu sazişlə Türkdilli Ölkələrin Parlament Assosiasiyası – TÜRKPFA təsis olunmuşdur. TÜRKPFA-nın əsas məqsəd və vəzifələri – parlamentlərarası əməkdaşlığın keyfiyyətə yeni mərhələsi olan parlament diplomatiyası vasitəsilə dövlətlər arasında siyasi dialoqun daha da inkişaf etdirilməsini təmin etmək, tarix, mədəniyyət və dil ümumiliyinə əsaslanaraq milli qanunvericiliklərin yaxınlaşdırılması və parlamentlərarası əməkdaşlığa dair digər məsələlərdə qarşılıqlı fəaliyyətin daha da sıxlaşdırılmasına nail olmaq, türkdilli ölkələr arasında qarşılıqlı surətdə faydalı və bərabərhüquqlu əməkdaşlığın tərəqqisinə kömək göstərmək, tərəfdaş ölkələrin qanunvericiliklərinin, o cümlədən mədəni irsin və tarix, incəsənət, ədəbiyyat və digər sahələrdə türkdilli ölkələr üçün ümumi əhəmiyyət kəsb edən dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsinə yönəlmiş qanunvericiliklərinin uyğunlaşdırılması üzrə tövsiyələr vermək. Tərəflər arasında siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni, humanitar, hüquqi və digər sahələrdə əlaqələri dərinləşdirməkdən ibarətdir.

Müasir dövrdə də türk dünyasının birliyi ideyası, türk milli dövlətlərinin vahid siyasi və mədəni mövqedən çıxış etmə strategiyası bu gün Azərbaycanda, Türkiyədə və digər qardaş türk respublikalarında həm siyasi hakimiyyət, həm də ictimai-humanitar səviyyələrdə aktuallaşmaqdadır. Təbii ki, müstəqil dövlətçilik təcrübəsi olan Azərbaycan Respublikasında və Türkiyə Cümhuriyyətində həmin ideya və konsepsiya daha möhkəm təməllərə və özünügerçəkləşdirmə potensialına malikdir. Bu siyasət Azərbaycanda və Türkiyədə müasir dünyanın reallıqlarına uyğun olaraq öz ölçüsündə, ardıcıl və sistemli şəkildə aparılmaqdadır. Hazırda bir çox iqtisadi, siyasi, mədəni layihələrin həyata keçirilməsi yalnız bu iki dövlətin ardıcıl birgə səyləri nəticəsində mümkün olur. Ümumiyyətlə, türk dünyasının bütövlüyü, onun özünü vahid geosiyasi məkanda və platformada dərk etməsi, buradakı proseslərə birgə təsir imkanlarına malik olması Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin səviyyəsindən, bu səviyyənin daim yüksəldilməsindən və daha kəsərlə hala gətirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu baxımdan Atatürk və Heydər Əliyev Türkiyə ilə Azərbaycanı birləşdirən və bununla da ümumtürk birliyinə yol açan möhtəşəm bir körpünün hər iki tərəfdən ən sarsılmaz dayaqları kimi görünür. Məhz bu təməl üzərində hal-hazırda Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin yeni, ən sıx müttəfiqlik mərhələsi yaşanılır. Məhz bu münasibətlər zəminində son iyirmi ildə müstəqilləşmiş digər türk dövlətləri ilə əlaqələrin yeni modelləri və bu əlaqələrin intensivləşməsi gündən-günə zəruriləşir, bütün türk dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələr sisteminin əsas strateji istiqamətləri müəyyən edilir. Xüsusilə, son on ildə Azərbaycan və Türkiyə Respublikalarının regional və qlobal siyasi arenada güclənməsi və onların arasındakı müttəfiqliyin ümumtürk və region dövlətləri üçün örnəyə çevrilməsi türk dünyasının bütünləşmə prosesinə ideya stimulu verməkdədir. Türkiyə və Azərbaycanın səsində digər qardaş türk respublikalarından səs ve-

rildikcə dünya türk dövlətlərinin birliyi öz sarsılmaz mövqeyini daha əsaslı şəkildə nümayiş etdirə biləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri XXI əsrdə” forumunun iştirakçılarına, Amerika Türk Assosiasiyaları Assambleyasının XXIV qurultayına ünvanladığı məktublarda və digər tədbirlərdə söylədiyi nitqlərində Atatürkün böyük siyasi uzaqgörənliyini yüksək qiymətləndirmiş, türk dünyasının bütövlüyü ideyasını gerçəkləşdirmək, onu vahid, real gücə çevirmək istiqamətində Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərini bütün sahələrdə inkişaf etdirməyin vacib və həlledici olduğunu bildirmişdir: “Mustafa Kamal Atatürk tək-cə Türkiyə haqqında deyil, bütün türk dünyası haqqında düşünmüşdür. O cümlədən, Azərbaycanda yaşanan olaylar da onu hər zaman narahat edirdi, düşündürürdü və azərbaycanlı qardaşlarına olan məhəbbəti, hörməti, sevgisi bizim hamımıza bəllidir...Ölkələrimiz arasında bütün sahələrdə uğurlu əməkdaşlıq, işbirliyi mövcuddur. Siyasi, iqtisadi, hərbi-mədəni – bütün sahələrdə münasibətlərimiz inkişaf edir və bu bizi çox sevindirir. Bu gün Türkiyə və Azərbaycanda dünyanın ən böyük layihəsi – Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi həyata keçirilir. Bu layihə bizi daha da bağlayacaq, daha da sıx birləşdirəcəkdir. Regional əməkdaşlıq üçün gözəl şərait yaradacaqdır. Ümumiyyətlə, regionda bundan sonra gedən proseslərə böyük təsir göstərəcəkdir. Bizim gücümüz birliyimizdədir. Azərbaycan müstəqil ölkə kimi yaşamağa başlayandan sonra biz hər zaman Türkiyənin dəstəyini hiss etmişik və Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin həmişə kəlamını yadda saxlayırıq: “Biz bir millət, iki dövlətlik. Türkiyə harada, Azərbaycan orada, Azərbaycan harada, Türkiyə orada olmalıdır. Əminəm ki, bundan sonra da belə olacaqdır”.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra türk dövlətlərinin ortaq mənafeyi baxımından əhəmiyyət kəsb edən bütün beynəlxalq məsələlərdə hər iki dövlət eyni prinsiplə mövqedən çıxış etmək qüdrətini dəfələrlə nümayiş etdirmişdir. Azərbaycanın neft-qaz məhsullarının məhz Türkiyə vasitəsilə

Avropa bazarlarına çıxarılması üçün Türkiyə maraqları naminə Azərbaycanın məruz qaldığı təzyiqlər və təhdidlərə fədakarlıqla sinə gərməsi ümumtürk birliyi istiqamətində aparılan strateji siyasətin tərkib hissəsi kimi çox cəsarətli addımlardan biri olmuşdur. Eləcə də, Türkiyənin Azərbaycan ərazilərinin işğalına cavab olaraq bütün təzyiqlərə baxmayaraq Ermənistanla sərhədlərini artıq bu illər ərzində qapalı saxlaması, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin həllinə yalnız və yalnız Azərbaycanın maraqları baxımından yanaşması “sözdə birlik, əməldə birlik” prinsipinə sadiqliyin bariz nümunəsidir. Qlobal siyasi arenada güc mərkəzləri sayılan dövlətlər də artıq başa düşürlər ki, bu gün dünyada mövcud olan türk dövlətlərinin ümumi mənafe birliyini nəzərə almadan, nə onların özlərinin, nə bütövlükdə region dövlətlərinin, nə də beynəlxalq subyektlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərini tənzimləmək mümkün olmayacaq. Artıq belə bir hal Qarabağ məsələsinə yanaşmada Azərbaycanın mənafeyinə uyğun şəkildə qardaş Türkiyənin beynəlxalq siyasət masasına qoyduğu prinsiplə mövqe ilə öz təsdiqini tapmışdır. 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsi, 2012-ci ilin may ayından isə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına sədrlik etməsi ümumən türk dünyasının böyük nailiyyəti, onun problemlərinə beynəlxalq diqqətin yönəldilməsi baxımından optimal imkan kimi qiymətləndirilə bilər.

Belə bir prinsiplə mövqeyi beynəlxalq siyasətin reallığına çevirmək üçün həm siyasi, həm də iqtisadi müstəvidə türk dövlətlərinin müttəfiqliyini möhkəmləndirən bütün təşəbbüslərin dəstəklənməsi olduqca vacibdir. Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və yenə də Türkiyə ilə məqsəd və məram birliyi bütün türk dövlətlərinin iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılması üçün real imkanlar yaradır. Belə ki, Azərbaycan Avropanı Asiya ilə birləşdirən, Xəzər-Qafqaz regionunu geosiyasi, iqtisadi və geosivilizasiya baxımından bütövləşdirən bir dövlətdir. Azərbaycan qardaş ölkələrə sərmayə qoyan, “Trans-Xəzər” layihələrini hə-

yata keçirən və beləliklə də, türk dünyasının iqtisadi, siyasi və mədəni coğrafiyasını praktiki olaraq birləşdirən “həyat yoluna” çevrilməkdədir. Müasir türk dövlətləri məhz təbii ehtiyatlarla zəngin olan Xəzər hövzəsi üzərindən beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin böyük meydanına çıxırlar. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz kəmərləri bölgənin yeni enerji xəritəsini yaradır. Neft məhsulları bu yollar və dəhlizlər vasitəsilə Xəzər dənizinin Şərqi sahillərindən (Qazaxıstan və Türkmənistandan) onun Qərbi sahillərinə, Azərbaycan ərazisindən keçməklə Türkiyəyə, oradan da Avropaya nəql edilir, dünya bazarlarına çıxarılır. Tikilməkdə olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu yalnız Türkiyəni Azərbaycanla deyil, həm də Türkiyəni Orta Asiya ilə birləşdirəcək, Avropanı Orta Asiya ilə birləşdirəcək bir beynəlxalq marşrut olacaqdır.

Qeyd edək ki, Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri təkcə iqtisadi maraqlar üzərində qurulmayıb, hər iki ölkənin vətəndaşlarının ortaq tarixi-mədəni irsini və ortaq mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən ümumtürk birliyini təcəssüm etdirir. Bu birliyin sadəcə deklarativ xarakter daşımayıb, real addımlarla möhkəmləndirilməsi digər türk dövlətlərini də türk dünyası ilə qarşılıqlı əlaqələrini fəallaşdırmağa və qloballaşma dövrünün türk dünyası qarşısında qoyduğu möhtəşəm bir çağırışı daha dərinlən dərk etməyə sövq edir. Bu çağırış isə bütün türk toplumlarının vahid türk bayrağı altında birləşərək planetar miqyasda güc və söz sahibinə çevrilməsindən ibarətdir.

ƏSKİ TÜRK DASTANLARI - “Kitabi-Dədə Qorqud”

Türk xalqlarının və ümumən türk dünyasının ortaq dəyərləri hər bir türk xalqı üçün doğmadır. Orta Asiyada qələmə alınan Kaşğari “Divanı” Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün nə qədər dəyərlidirsə, Azərbaycan coğrafiyasında formalaşan Dədə Qorqud oğuznamələri də bütün türk xalqları üçün o qədər əziz və doğmadır. Və bu gün özbək, türkmən, tatar, qırğız, qazax, Azərbaycan... türklərinin ortaq dəyərləri deyərəkən ortaq mifologiya, dastan ədəbiyyatı, folklor, ortaq yazılı abidələri əhatə edən sözdə, dində reallaşan mədəniyyət sisteminin bütövlüyü nəzərdə tutulur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”eposu türk xalqlarının, xüsusilə oğuz tayfalarının bədii təfəkküründən doğan folklor incisidir. Lakin eposun ideya məzmunundan onun eyni zamanda möhtəşəm ictimai-siyasi fikir abidəsi olduğu aydın olur. Eposda türkdilli xalqların azadlıq, istiqlaliyyət əldə etmək, qurub yaratmaq meyilləri, dövlətin müstəqilliyi və suverenliyi, əmin-amanlıq uğrunda mübarizə aparmaq, habelə, işğalçı qüvvələri dəf etmək istəyi öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Bütün bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun həm də Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi fikir abidəsinin olduğunu bariz nümunəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” azərbaycanlıların, bütövlükdə isə, oğuzların ictimai-siyasi görüşlərinin klassik və parlaq aynasıdır. Eposun dərin vətənpərvərlik ruhunda olması, Oğuz elinin öz suverenliyi uğrunda qəhrəmanlıq mübarizəsi, cəmiyyətdə mövcud olan davranış qaydalarının və əxlaq normalarının müqəddəsliyi və möhkəmliyinin qorunması naminə nümayiş etdirən mütəşəkkillik, bütövlükdə, oğuzların əxlaqi düşüncəsini, ictimai-siyasi təfəkkürünü və dünyagörüşünü əks etdirir.

Bu baxımdan, Azərbaycan ədəbi-estetik təfəkkürünün ən mühüm məhsulları ya birbaşa, ya da dolayısı ilə qədim (ümumi) türk epos təfəkkürünün bu və ya digər şəkildə təzahürüdür. Əgər qədim (ümumi) türk eposu və onun əsasında sonrakı (təxminən X-XV) əsrlərdə müəyyənləşən regional (gələ-gələ milli) türk eposları olmasaydı, heç şübhəsiz, dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus milli keyfiyyətləri ilə seçilən mükəmməl türk, özbək, qazax... və o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı da olmazdı.

Araşdırmalardan görünür ki, “epos” sözü ədəbiyyatşünaslıqda həm dar (“dastan” mənasında), həm də geniş mənada işlənir ki, sonuncusu (geniş mənə) bu və ya digər xalqın, yaxud xalqların qədim ədəbiyyatından danışanda özünü daha çox doğruldur: hər şeydən əvvəl, ona görə ki, qədim dövrlərdən qalmış, müxtəlif yazılı mənbələrdə mühafizə edilmiş “əsərlər” nə qədər müstəqil olsalar da, vahid bir əsərin – eposun hissələri təsəvvürünü yaradır. Qədim (ümumi) türk eposu da belədir.

Türk eposunun ideya-estetik, poetexnoloji, linqvopoetik və s. potensialı istər Azərbaycan eposu, istərsə də yazılı ədəbiyyatı üçün elə bir zəngin mənbədir ki, həmin potensial müxtəlif dövrlərdə, mərhələlərdə olduğu kimi, bu gün də ədəbiyyatın estetik-poetik əsasında durmaqda davam edir və müasir türk xalqları ədəbiyyatlarını vahid bir kökə, genotipə bağlayır.

Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə, türk etnik-estetik təfəkkürü qədim türk eposu təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında formalaşmışdır. Həmin dövrdən etibarən, türklüyün müxtəlif

mənbələrdə təzahür edən bilavasitə tarixi başlayır ki, bu dövrə qədər türk eposunun hansı tarixi dövrlərdən, mərhələlərdən kəçib gəldiyi, eposu, ədəbi-bədii təfəkkürü, ictimai-kulturoloji həyatı barədə məlumatlar ya çox azdır, ya da demək olar ki, heç yoxdur. Lakin bir mülahizə elə bir ciddi tənqiddə məruz qalmır (və get-gedə daha tez-tez eşidilir) ki, türk mədəniyyəti e.ə. V minillikdən başlayaraq gələn Turan-Altay mədəniyyətinin varisi olub, türk, monqol və tunqus-mancur eposları kimi, tarixi bir diferensiasiyanın nəticəsidir. Ona görə də orta əsrlər Azərbaycan eposunda qədim (ümumi) türk eposunun motivləri, ünsürləri mühafizə edilir.

Hələ e.ə. I minilliyin ortalarında formalaşan qədim türk epos təfəkkürü, həmin dövrdən I minilliyin ortalarına qədər inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, zənginləşmişdir. Kifayət qədər mürəkkəb olan bu prosesi bütün miqyası ilə təsəvvür etmək çətin olsa da, hər halda, mümkündür: xüsusilə ona görə ki, qədim türk epos təfəkkürünün təkamülünü əks etdirən müxtəlif mənbələr mövcuddur (lakin həmin mənbələrin sistemli şəkildə öyrənilməsi təcrübəsi, demək olar ki, müəyyənləşməmişdir).

Əvvəla, türk eposunun mənşəyi barədə danışarkən, heç şübhəsiz, qədim türk mifologiyasına, eləcə də türk diferensiasiyasına qədərki Altay, daha əvvəlki Turan mifologiyasına diqqət yetirmək lazımdır. Bu barədə mükəmməl araşdırmalar mövcuddur və bu araşdırmalar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, protürk–türk–Hün–türk dövləti türk etnosunun ətrafında birləşmiş müxtəlif etnosların bir növ konfederasiyası, boy-tayfa ittifaqı idi. Kağan həmişə türklərdən seçilir, dövlətin ən mühüm məsələlərini törə (ənənəvi olaraq müəyyənləşmiş qanun-qaydalar) və genəşik (müxtəlif boy-tayfaları təmsil edən ağsaq-qallarla məsləhətləşmələr) əsasında Tanrı adından həll edirdi. Hakimiyyətin ilahi mənbəyə malik olmasını Metenin Çin hökmdarına yazdığı məktubda aşağıdakı ifadə bir daha sübut etməkdədir: “Tanrı tərəfindən taxta çıxarılmış, hunların böyük xaqanı...”.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında “Dastan dövrü” və ya “Türk dastanları” kimi verilən şifahi xalq ədəbiyyatı dövrü də miflərlə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Onu qeyd edək ki, istər törənişlə, ilkin dünyagörüşlə bağlı mif-dastanlar, istərsə də nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşan dastanlar (“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış”, “Koroğlu” və s.) mifoloji obrazlarla və motivlərlə çox zəngindir.

Yaradılış (törəniş), Saka, Alp Ər Tonqa, Şu, Oğuz Kağan, Siyenpi, Göytürk, Uyğur əsatir dastanları əsasən Sibir, Altay, Orta Asiya, Qafqaz türklərinin folklorundan toplansa da, ayrı-ayrı türk xalqlarının ortaq qaynağıdır. Bu mənada, Azərbaycan ədəbiyyatının kökünü, bu əsatir dastanlarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu dastanların bir neçəsini təqdim etməkdə əsas məqsəd diqqəti Azərbaycan türklərinin dominant mənəvi qaynaqları üzərinə çəkməkdir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, qədim ümumtürk eposunun zənginliyi, ideya-estetik mükəmməlliyi, əsasən, aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

1. Qədim türk (burada prototürk də ehtiva olunur) mifologiyası və onun təkamülünün nəticəsində təşəkkül tapmış tanrıçılığın fəlsəfi idrak imkanlarının genişliyi ilə;

2. Türklərin tarixinin (və həmin tarix barədə təsəvvürlərinin), iqtisadi, ictimai və siyasi həyatlarının zənginliyi, çoxtərəfliliyi, fəallığı ilə;

3. Altaydan Avropanın içərilərinə qədər geniş bir coğrafiyada, müxtəlif xalqlar, etnoslarla aktiv əlaqədə olub, ümumdünya proseslərində ardıcıl iştirak etmələri ilə.

Ümumtürk epos təfəkkürünün zənginliyi, ideya-estetik mükəmməlliyinin nəticəsidir ki, o, həm Şərq, həm də Qərb xalqlarının epos təfəkkürünə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə təsir göstərməklə yanaşı, xüsusilə I minillikdə Şərq epik-mədəni ənənələrinin Qərbə daşınmasında çox mühüm rol oynamış, təxminən min il ərzində Şərqlə Qərb arasında əsas mənəvi-kulturoloji ötürücü olmuşdur.

Türk epos təfəkkürünün müxtəlif mənbələrdə zəmanəmizə qədər gəlib çıxmış əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Yaradılış”, “Alp Ər Tonqa”, “Oğuz Kağan”, “Gök türk”, “Ərgənəkön”, “Şu”, “Siyenpi”, “Köç” dastanları, bir sıra qədim türk (runik) və və müəyyən dərəcədə bir sıra uyğur yazılı abidələri.

Müşahidələr göstərir ki, həmin əsərlər tekstoloji xarakterinə, mühafizə olunma üsuluna görə bir-birlərindən fərqlənir; onların çox az bir hissəsi uzun zaman şifahi şəkildə xalq arasında dolaşmış, son dövrlərdə yazıya alınmışdır. Digər hissəsi isə orta əsrlərdə türk və ya qeyri-türk dillərində müxtəlif mənbələrə səpələnmişdir ki, tədqiqatçıların qarşısında həmin mənbələrdə ya bilavasitə əks olunmuş, ya da mətnə “gizlədilmiş” (məsələn, Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sində olduğu kimi) türk epos təfəkkürünü, onun mətnlərini bərpa etmək vəzifəsi həmişə başlıca olaraq dayanmış və bu gün də dayanmaqdadır. Elə əsərlər var ki, hələlik bir mənbədə, elə əsərlər də var ki, bir neçə mənbədə (təbii ki, müxtəlif variantlarda) mühafizə olunmuşdur.

Qədim türk eposunun əsərləri (ənənəvi olaraq onlara “qədim türk dastanları” deyilir) həmin eposu bu və ya digər dərəcədə əks etdirən əsərlərdən (qədim türk yazılı abidələrindən) daha əvvəl formalaşdığı kimi, daha az stilizasiyaya – “fərdi üslub”un təzyiqinə məruz qalmışdır.

Türk epos təfəkkürünü bilavasitə təcəssüm etdirən qədim türk dastanları, əsasən, e.ə. I minilliyin ortalarına qədərki dövrdə meydana çıxmışdır. Bir daha vurğulamaq yerinə düşərdi ki, həmin dastanlarda epos ənənəsinə uyğun olaraq daha qədim dövrlərin hadisələri, ictimai, etnik-estetik əhvali-ruhiyyəsi də öz əksini tapmışdır. Bununla belə, aparıcı ovqat, dünyagörüşü, etnik-ictimai emosiya məhz dastanların formalaşdığı dövrə aiddir.

Nəzərə alaq ki, “qədim türk dastanları” anlayışı şərtidir, hər şeydən əvvəl, ona görə ki, haqqında söhbət gedən əsərlərin həcmi, onların mənzum, yaxud mənsur formada olması, dil-üslub xüsusiyyətləri barədə konkret məlumat yoxdur. Mən-

bələrdə həmin əsərlərin əsasən (əgər belə demək mümkünsə) “qısa məzmunu” və ya “süjet”i mühafizə olunmuşdur, o da bir sıra hallarda ya tam deyil, ya da zaman-zaman “müasirləşdirilmiş”, yaxud müəyyən məqamları təhrifə məruz qalmışdır. Çin və ya İran mənbələrində mühafizə olunmuş qədim türk dastanlarında (əslində, dastan süjetlərində) nəinki bir sıra motivlər, hətta adlar belə dəyişikliyə məruz qalmış, türk adları Çin və ya İran adları ilə əvəz edilmişdir... Ancaq fakt faktlığında qalır ki, qədim türk dastanları qədim (ümumi) türk eposunu rekonstruksiya etmək üçün, bilavasitə əsaslanmalı olan ən mühüm mənbələrdir ki, onların hər biri üzərində, ötəri də olsa, ayrıca dayanmaq lazımdır.

Nümunə olaraq, qədim türk epos təfəkkürünün dəyərli məhsullarından biri V.Radlovun altaylardan yazıya aldığı “Yaradılış” dastanını göstərmək olar. Yarandığı dövrdən min illər sonra yazıya alınmasına baxmayaraq, dastan qədim məzmununu mühafizə etmişdir ki, bu da Altay türklərinin XIX əsrdə hələ qədim dövrlərin “əhvali-ruhiyyə”si ilə yaşamaları ilə əlaqədar olmuşdur.

“Yaradılış” dastanında əsasən, dünyanın yaranması barədə qədim türklərin epik təsəvvürü əks olunmuşdur – “Xaosdan Kosmosa” məntiqinə əsaslanan həmin təsəvvürə bu və ya digər şəkildə dünya xalqlarının çoxunun eposlarında təsadüf olunur. Qədim türk eposu dünyanın mənşəyində ideya ilə materiyanın eyni zamanda dayandığına inanır; ideya – Tanrı Qara xan materiyanı – sudan (əslində, Ağ Ana obrazı materiyanın da haradasa ideya kimi dərk olunduğunu göstərir!) asılı olmayaraq mövcuddur və həyatın təşəkkülündə də Tanrı Qara xanın rolu aparıcıdır. Ancaq görünür ki, o, dünyanı yalnız xeyirxah hisslər, düşüncələr və əməllər dünyası kimi yaratmaq iqtidarında deyil – qədim türklər təkcə xeyirxahlığı Tanrı ilə bağlamış, bədxahlığın isə Tanrı iradəsindən kənar olduğuna inanmışlar. Lakin “Yaradılış” dastanı onu da qeyd etməyə əsas verir ki, türk Tanrısı yalnız xeyirxahlığın deyil, bədxahlığın da mövcudluğuna müəyyən

qədər rəvac verir, ancaq o halda işə qarışır, tədbir görür ki, bədxahlıq xeyirxahlıqdan yüksəyə qalxmaq, dünyanı idarə etmək, “Kosmos”a hökm etmək iddiasına düşür.

Qədim türk inanır ki, dünya bütövlükdə Tanrının iradəsinə tabedir və Tanrı ilə müqayisəyə gələ biləcək bir qüvvə yoxdur.

Digər “Alp Ər Tonqa” dastanı e.ə. I minilliyin ortalarında formalaşmış olsa da, həmin dastandan türkcə çox az şey – M.Kaşğari “Divan”ında qeydə alınmış “ağı” qalmışdır. Ancaq güman edilir ki, Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa (Assuriya mənbələrində Maduva, Herodotun “Tarix”ində Madyes, İran mənbələrində Əfrasiyab həm turanlılar (əslində, türklər), həm də iranlılar arasında xüsusi dastan təşkil edəcək qədər əfsanələr, rəvayətlər dolaşmış, Ə.Firdovsi “Şahnamə”ni yazarkən İran mənbələri ilə yanaşı, türk mənbələrindən də istifadə etmişdir.

Nəzərə alaq ki, “Alp Ər Tonqa” dastanı “Şahnamə” müəllifi tərəfindən “təhrif edilsə” də, burada türk hökmdarı Alp Ər Tonqanın cahangirlik ehtirasları, vətənpərvərliyi, haqq-ədalət (dünya nizamı!) uğrunda mübarizəsi və s. heç də tamamilə itirilməmişdir. Tanrının iradəsi ilə hərəkət edən hökmdar məqsədinə nail olmasa da, həmin obrazı yaradan epik təfəkkür öz məqsədinə tamamilə nail olur; hökmdar taledən qaça bilmir, bədxahlıqla öldürülür və “dünya yiyəsiz, sahibsiz qalır”.

Dastanda qədim türklərin geniş coğrafi təfəkkürü, dünyada gedən geniş miqyaslı ictimai-siyasi proseslərə nəzarət edə bilmə bacarığı, dövlətçilik təsəvvürləri və s. əks olunur.

M.Kaşğari “Divan”ındakı parçalar göstərir ki, “Alp Ər Tonqa” dastanı iri həcmli mənzum bir əsər imiş, I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə qədər türklər arasında onun müəyyən hissələrini, yaxud hamısını əzbər bilən ozanlar olmuşdur.

“Oğuz kağan” dastanı qədim türk eposunun ən mükəmməl təzahürlərindən biri, bəlkə də, birincisidir. Dastanın e.ə. I minilliyin sonlarında formalaşdığını güman etmək olar. Eramızın birinci minilliyində türklər arasında geniş yayılmış, təxminən həmin minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərindən etibarən daha

çox oğuz türklərinin epik tarixi funksiyasında çıxış etsə də, mənşəyi, tipologiyası baxımından ümumtürk miqyaslı hadisədir.

“Oğuz kağan” dastanının ideya-məzmunu, poetik xüsusiyyətləri barədə kifayət qədər təsəvvür yaradan əsas yazılı mənbələr içərisində təxminən XIII əsrdə uyğur əlifbası ilə Türkünstanda yazılmış kiçik bir mətn (əvvəldən də, sonndan da naqisdir), F.Rəşidəddinin XIV əsrə aid farsca “Came-i-ət-təvarix” kitabında böyük bir hissə, bizə gəlib çıxan nüsxəsi XVI əsrə aid (XI əsr mənbəyindən üzü müəyyən redaktə ilə köçürülən) “Kitabi-Dədə Qorqud”, XVII əsrdə Əbülqazi xan Xivəlinin yazdığı “Şəcəreyi-tərakimə” və s. mövcuddur.

“Oğuz kağan” dastanının türk epik ənənəsində həm ideya-estetik, həm də forma-poetik baxımdan möhkəm yer tutması dastandan bəhs edilən bütün araşdırmalarda öz əksini tapmışdır. Türk epos təfəkkürünü “Oğuz kağan” dastanı (yaxud dastanları) qədər sistemli şəkildə əks etdirə bilən mükəmməl bir əsərə təsadüf etmək çətindir.

“Şu” dastanı Makedoniyalı İsgəndərin Türkünstana yürüş etdiyi dövrün hadisələrindən bəhs edən və çox güman ki, e. ə. I minilliyin əvvəllərində ümumi türk eposu əsasında formalaşmış bir əsərdir. Bu dastanda rəvayətlər şəklində verilən müəyyən əhvalatlar M.Kaşğari “Divan”ında öz əksini tapmışdır.

Türk dastanları və əfsanələrində Makedoniyalı İskəndərlə bağlı əhvalatlara təsadüf olunması dünyanın böyük cahangirinin yürüşlərinə (konkret olaraq tarixi hadisələrə) türk epos təfəkkürünün reaksiyasını göstərir; həmin reaksiyanın məzmununu bu cür ümumiləşdirmək olar ki, Makedoniyalı İskəndər məğlubedilməz sərkərdə, müdrik hökmdar olsa da, türk dünyası üçün “gəldi-gedərdi”, ona görə də “Şu dastanı”nın qəhrəmanı İskəndərin gəlişini laqeyd qarşılayır, xüsusi bir tədbir görməyi mənasız sayır.

Diqqəti çəkən “Ərgənəkən” dastanı təxminən e. ə. I minilliyin ortalarında müxtəlif qədim rəvayətlər əsasında forma-

laşmışdır. Dastanın məzmunu barədə XIV əsrdə F.Rəşidəddin, XVII əsrdə isə Əbül Qazi xan məlumat verir.

Bu dastanda əsas qəhrəman bu və ya digər konkret şəxs – insan yox, eyni soydan olan müxtəlif boyları öz ətrafına toplayıb güclü ittifaq yaratmağa çalışan tayfa-xalqdır – bu xalqın iradəsi qırılsa da, Tanrı onu xilas edib yenidən əvvəlki tarixi ehtişamına qaytarır.

Cəmiyyət tarixində türklərin diqqəti cəlb edən ən mühüm məsələlərindən biri də müxtəlif boyların ictimai-siyasi münasibətləridir. Türk epos təfəkkürü bu cəhətdən həmin məsələyə biganə qalmamış və bu münasibətlər xalqın epik yaddaşında özünəməxsus bir şəkildə daşlaşaraq mühafizə olunmuşdur. “Ərgənəkən” dastanında türk tayfalarından olan moğolların Tanrı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş hakimiyət səlahiyyətləri uğrunda gedən mübarizələri, çəkdikləri böyük etnik-mənəvi əziyyətlər, pozulmuş tarixi harmoniyanın bərpa olunması konkret hadisələr əsasında, kifayət qədər obrazlı şəkildə göstərilir. Məhz bu cəhətinə görə də epos burada həm tarixi interpretasiya etmək, həm də mənsub olduğu cəmiyyətə mənəvi-estetik zövq vermək, onun ruhunu oxşamaq, səfərbər etmək funksiyasını uğurla yerinə yetirir.

Maraqlıdır ki, ölən və dirilən təbiət, eləcə də bunun transformları olan ölən və dirilən insan, cəmiyyət barədəki qədim təsəvvürlər də dastanın ideyasına təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, qədim türk eposunda xalqın demək olar ki, tamamilə məhv olub yenidən yaranması, əvvəlki vəziyyətinə qayıtması ideyası möhkəm yer tutur. Tanrıçılıq həmin təsəvvürləri müəyyən qədər məhdudlaşdırıb onları yeni məna-məzmunla zənginləşdirsə də, “Ərgənəkən” dastanından görüldüyü kimi, bütövlükdə aradan qaldırmır. Etnosun (cəmiyyətin) yenidən (“rüşeym”dən!) canlanmasının mağara-təbiətlə (ekoloji mühitlə) bağlanması da qədim türk epos təfəkküründə natur-təsəvvürün əhəmiyyətli yer tutmasından qaynaqlanır. “Ərgənəkən” (“Ərgənəkona girmək”, “Ərgənəkonda yaşayıb artmaq”, nəhayət,

“Ərgənəkondan çıxmaq” və s.) obrazı elə bir müqəddəs imkan obrazıdır ki, burada ən zəif bir həyat şəraitinin güclənməsi, artması üçün münbit ekoloji şərait mövcuddur.

“Ərgənəkən” dastanının əsas ideyası “Gök türk” dastanında özünəməxsus şəkildə davam etdirilir. “Gök türk” dastanının məzmunu barədə məlumat Çin mənbələrində təsadüf edilir.

Göy türklərin törəyib artmasından bəhs edən bu dastana (dastanlara) eyni zamanda “Boz qurd” dastanı, yaxud dastanları da deyilir ki, bu da, şübhəsiz, türklərin öz köklərini Boz qurdla bağlamaları ilə əlaqədardır. “Gök türk” dastanının məzmununu mühafizə edən ikinci mənbədən fərqli olaraq, birinci mənbədə göy türklərin Boz qurddan törəməsi barədəki təsəvvür təfəsilatı ilə verilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, tamamilə məhv olub, yenidən törəyib artan cəmiyyət-etnos ideyası bu dastan-əhvalatda öz əksini tapmışdır. Düşmənin tərəfindən məhv edilən türk boyu yalnız bir türk uşağının qalması nəticəsində yenidən dirçəlir (bu dəfə, sözün ən geniş mənasında, mühafizəçi işini dişi Boz qurd görür). Qədim türk eposu təfəkküründə xalqın öz mənşəyini canlı, yaxud cansız təbiətlə bu qədər sıx bağlaması, görünür, həmin xalqın bilavasitə təbiətin – ekoloji mühitin övladı olması ilə əlaqədardır. Və təsadüfi deyil ki, qədim türk tarixinin əvəzolunmaz tədqiqatçısı L.N.Qumilyovun etnos nəzəriyyəsində təbiətin – coğrafiyanın bu və ya digər xalqın, tayfanın, qəbilənin tarixində, davranış stereotiplərinin formalaşmasında roluna xüsusi diqqət verilir. L.N.Qumilyov yazır: “Artıq sübut edilmişdir ki, HOMO SAPIENS növünün mövcudluq forması – etnosdur və etnosların bir-birindən fərqi nə irq, nə dil, nə din, nə də savadlılığına görə deyil, ancaq davranış stereotipinə görə müəyyənləşir ki, bu da insanın landşafta fəal uyğunlaşmasının yüksək formasından ibarətdir.

Təbiətdən-Tanrıdan doğulmaq, sonra mədəni qəhrəmana, hökmdara çevrilmək ideyası qədim türk eposunun təzahürü olan

daha bir sıra dastanlarda ifadə edilmişdir ki, onlardan biri də naqis “Siyenpi” dastanıdır.

“Siyenpi” dastanında qeyri-adi şəraitdə (göydən düşmüş dolu dənəsindən) doğulmuş qəhrəman haqqında yağmaçılarla çarpışıb böyük ad qazanması və ətrafına çoxlu igid döyüşçü toplaması barədə danışılır ki, bu da dastan qəhrəmanının epik potensialı barədə geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir.

“Törəyiş” dastanı da əslində “Boz qurd” dastanları silsiləsinə daxildir. Qədim türk eposunda Qurd obrazı ilə Tanrı obrazı arasında kifayət qədər mürəkkəb olan əlaqə özünü “Törəyiş” dastanında bütün aydınlığı ilə göstərir. “Törəyiş” kimi “Köç” dastanı da uyğur türklərinin dastanı olub, həm Çin, həm də İran mənbələrində əks olunmuşdur.

Dastanın hər iki variantının əsas mövzusu uyğur türklərinin öz qədim vətənlərindən Beş Balığa köçmələrinin mifik-epik səbəbinin izah edilməsidir. Birinci variantda “səbəb” düşmənin hiylə işlədərək ölkənin müqəddəs qoruyucusu olan qayanı parçalayıb özləri ilə aparmaları, ikinci variantda isə müqəddəs daş parçasının itirilməsidir. Qədim türk epik təfəkküründə daşın, qayanın, dağın ilahi gücə malik olduğunu göstərən külli miqdarda nümunələr vardır ki, həmin təsəvvür sonrakı dövrün türk xalqları eposlarında da yaşamaqda davam edir.

Lakin haqqında söhbət gedən “Köç” dastanında qədim türk eposunun diqqəti cəlb edən daha bir sıra obrazları, ideyaları və motivləri də əsas məsələ ilə o qədər əlaqədar olmadan mövcuddur: Dağ, öz mənbəyini Dağdan götürən iki Çay, Dağdakı tənha Ağac, Tanrı işığı (ümumiyyətlə, İşıq), iki Ağac arasından Dağın peyda olması, Dağın, yaxud Ağacın göydən düşən İşıqdan (Tanrı işığından) hamilə olması və s.

Bir qismini nəzərdən keçirdiyimiz bu əsətlər – dastanlar, mifik əfsanələr bir tərəfdən təkallahlılığa gələn uzaq yol-yolağalar, digər tərəfdən, söz sənətinin dolanbac yollarının bəlihtisidir. Zaman keçəcək, dini-fəlsəfi və bədii-estetik dünyagörüşün bu zəngin qaynağı “Avesta”, “Atropaten-Alban”, “Midiya” və

“Qafqaz” mifoloji dünyagörüşünü əks etdirən qaynaqlarla qaynayıb-qarısaq və Azərbaycan söz sənəti, Azərbaycan ədəbiyyatı adlı özünəməxsus bir sərvətin mayası, cövhəri olacaqdır.

Əsasən, türk xalqlarının tarixini və mədəniyyətini əks etdirən qaynaqlar daha çox şifahi yaddaşa – ağızdan-ağıza keçə-keçə yaşayan söz sənəti örnəkləri ilə bağlıdır. Yandırılan salnamələr, yasalar, kitabələr, bitiklər, unudulan qayaüstü cizgilər və rəsmlər, damğa və yazı gələniyi folklorla çiyin-çiyinə yaşayaraq xalqın tarixini, mədəniyyətini yaşatmışdır. Bu abidələrin sırasında oğuznamələr ayrıca bir yer tutur. Oğuznamələr – türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mədəniyyətini obrazlar, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqlardır.

Zaman-zaman türk mifoloji düzümünü saxlayan oğuznamələr türk epik ənənəsinin, etno-mədəni sisteminin daşıyıcısı kimi istər Şərq (Türküstan, Sibir), istərsə də Qərb (Azərbaycan, Ön Asiya) variantlarında Mete haqqında verilən yarımtarixi, yarıməfsənəvi yadigarları, “Oğuz Kağan” dastanını, eləcə də Rəşidəddinin (XIV əsr), Yazıçıoğlu Əlinin (XV əsr), Hafiz Abruun (XV əsr), Həsən Bayatlının (XV əsr), Salır Babanın (XVI əsr), Əbül Qazinin (XVII əsr) əsərlərindəki ayrı-ayrı hissələr, qeydlər, eləcə də Çin, ərəb və fars dillərindəki mənbələr, qaynaqlar oğuznamələrə işıq salan ədəbi-tarixi mənbələrdir.

Bu oğuznamələrin rəmzə çevrilmiş örnəyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarıdır.

Nəhayət, bugünkümə gəlib çatan bir “Müqəddimə”, on iki boy – on iki oğuznamə böyük oğuznamə mədəniyyətini əks etdirən ensiklopedik səciyyəli çoxlaylı, çoxqatlı nadir bir ədəbi-tarixi qaynaqdır. Dastanların əlyazması üzərində yazılmış “Kitabi-Dədəm Qorqud ələlisani-taifeyi-oğuzan” (“Oğuz tayfalarının dilində olan Dədəm Qorqud kitabı”) adı oğuznamələrin etnik-mədəni mənsubiyyətini dəqiq ifadə edir.

Ümumilikdə, oğuznamələr çox olmuş, Türküstanda, Qafqazda, Sibirdə, Ön Asiyada dildən-dilə gəzməşdir. Lakin bizə

Drezden və Vatikan əlyazmalarında (nüsxələrində) gəlib çatan, XV əsrdə başqa əlyazmalardan köçürülməsi təxmin edilən Kitabı Dədə Qorqud Azərbaycan ərazisində formalaşan və coğrafiya, dil-üslub baxımından daha çox əhatəli olan bu böyük abidə oğuz yazılı və şifahi ədəbiyyat ənənəsinin yadigarıdır.

Dastanın rus dilinə bədii tərcüməsi kimi A.Axundovanın nəşri diqqəti cəlb edir. “Dədə Qorqud” mövzusu bədii ədəbiyyatda özü ayrıca bir mövzudur. O.Ş.Gökyay, F.Köprülü, Z.Göyalp, Səhənd, M.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Anar, H.Araslı, T.Hacıyev, N.Xəzri, K.Abdulla, Ə.Muğanlı bu mövzuda maraqlı bədii əsərlərin müəllifləridir.

Dil baxımından qədim türk dastanlarının dili Avrasiyanın mərkəzində Şərqdən Qərbə doğru geniş ərazidə nəinki türklər, hətta qeyri-türklər tərəfindən də anlaşılan qədim türk dili olmuşdur ki, dastanlar həmin dilin yüksək inkişaf etmiş, zəngin obrazlılığa, dərin fəlsəfi mündəricəyə malik mükəmməl bir dil olduğunu söyləməyə imkan verir.

Avropada dastana maraq

Avropada aparılan araşdırmalara əsasən, kökləri mifoloji dünyagörüşünə gedib çıxan “Dədə Qorqud” dastanları b.e. XI yüzilliyində “Kitabi-Dədəm Qorqud” adı altında yazıya alınmışdır. Əldə edilən nüsxələr isə XVI əsrdə üzü köçürülmüş əlyazmalarıdır. Abidəni ilk dəfə tədqiqata cəlb etmiş alman şərqsünası Fridrix fon Ditsin fikrinə görə, buradakı bəzi mifoloji süjetlər (Təpəgöz) qədim Yunanıstanda yaranmış analoji süjetlərə qida vermişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Təpəgöz obrazı Homerin “Odiseya” dastanındakı Polifem obrazı ilə müqayisədə daha qədimdir. İndiyədək “Kitabi-Dədə Qorqud”un iki əlyazması məlumdur. Bunlardan biri – alman şərqsünası Fridrix fon Dits tərəfindən İstanbuldan Almaniyaya aparılmış və Drezden şəhərinin kitabxanasına bağışlanmış bir müqəddimə və on iki boydan (dastandakı ayrı-ayrı əhvalatlar “boy” adlanır) ibarət olan Drezden nüsxəsi, o biri isə XX əsrin 50-ci illərində Vatikanda tapılmış bir müqəddimə və altı boydan ibarət nüsxədir. Elmə XIX əsrdən məlum olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un hələlik iki əlyazma nüsxəsi (Drezden və Vatikan) məlumdur. Drezden nüsxəsi üzərində sonradan “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani taifeyi-oğuzan” (“Oğuz tayfaları dilində Dədəm Qorqud kitabı”) yazılmışdır. Yeni bir nüsxəsi (surəti) əsası 1556-cı ildə qoyulan Drezden Kral Kitabxanasından alınaraq 1972-ci ilin avqustunda Bakıya gətirilmiş və Azərbaycan Elmlər Akademiyasına verilmişdir. Sonralar bu nüsxə Əlyazmalar İnstitutunda daha ətraflı tədqiq olunmuşdur. Bu nüsxə müqəddimə və 12 boydan, Vatikan nüsxəsi isə eyni müqəddimə və 6 boydan ibarətdir. Görünür ki, hər 2 nüsxə daha qədim naməlum bir nüsxədən köçürülmüşdür. AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda “Dədə Qorqud”un dünyada üçüncü əlyazma nüsxəsi hazırlanmışdır.

Boylarında mifoloji dünyagörüşü

Şübhəsiz, Dədə Qorqud dastanlarının bir sıra boylarında mifoloji dünyagörüşünün izlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Dəli Domrul” boyunda ölüm kultunun əski qalıqları və bunun dastanın yazıya alındığı dövrün dini görüşlərinə görə mənalandırılması özünə yer tapmışdır. Buradakı Əzrayıl obrazı, dastanın bir çox başqa boylarında olduğu kimi, əsərə İslam dininin qəbulundan sonra artırılmış və eposun ümumi ruhuna uyğunlaşdırılmışdır. Bu cəhətinə görə, həmin boy ölüb-dirilən tanrılar haqqında qədim şumer, babil, Misir əfsanə-mifləri ilə səsləşir.

Bu baxımdan, “Dədə Qorqud” boylarının əsas mahiyyətini yurdun və xalqın qorunması, xeyir qüvvələri təmsil edən qədim oğuzların yadelli işğalçılara – şər qüvvələrə qarşı ölüm-dirim savaşı, öz əhəmiyyətini indi də itirməyən bir çox əxlaqi-didaktik görüşlər təşkil edir. Keçən yüzilliyin 50-ci illərində sovet totalitar rejiminin ideoloji basqısı altında “Dədə Qorqud” eposu milli ədavəti qızıqsıran bir ədəbi abidə kimi qadağan edilmiş, yalnız 60-cı illərin əvvəllərində “bərpa” ala bilmişdir.

Müxtəlif fikirlərə əsasən, ilkin tərcümədə “Kitabi-Dədəm Qorqud” eposunun bizə gəlib çatmış əlyazma nüsxələrinin köçürülmə tarixi XVI əsrə aid edilir. Boylarda orta əsrlər dastanlarımız kimi, nəsr və şeir parçaları növbələşsə də, həmin şeir parçaları orta əsrlərin poetika qanunlarına az uyğun gəlir. Bəzi

tədqiqatçıların fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları da vaxtilə digər qədim türk dastanları kimi başdan-başa şeirlə yaradılmış, sonra isə yaddaşlarda yalnız əsas motivləri qaldığından, yazıya köçürülərkən nəsrilə bərpa edilmişdir.

İlk dəfə alman alimi F.Dits abidə haqqında məlumat vermiş və “Təpəgöz” boyunu alman dilinə tərcüməsi ilə dərc etdirmişdir (1815). T.Nöldeke əsəri Drezden nüsxəsi əsasında çapa hazırlamaq istəmişdir. V.V.Bartold 1894-1904-cü illərdə əsərin 4 boyunu rus dilinə çevirərək çap etdirmişdir. O, 1922-ci ildə dastanın tam tərcüməsini başa çatdırmışdır; həmin tərcümə 1950-ci ildə Bakıda (H.Araslı və M.Təhmasibin redaktəsi ilə), 1962-ci ildə isə Moskvada nəşr olunmuşdur.

E.Rossi oğuzların arasında 1952-ci ildə Vatikan kitabxanasında əsərin yeni bir nüsxəsini tapıb italyanca tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Sonralar əsər ingilis, alman və fars dillərinə tərcümə edilmiş, İngiltərədə, İsveçrədə, Amerika Birləşmiş Ştatlarında və İranda çapdan çıxmışdır.

“Divanü lüğət-it-Türk” ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxon-Yenisey abidələrinin, orta dövrdə isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan “Dədə Qorqud” dastanları, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarilə ən böyük əsəri olan “Manas” dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Hacıb Balasagunlunun “Qutadqu-Bilig” poeması və ilk türk ensiklopedisti, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-Türk” əsəridir.

Ümumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları olan bu dörd şah əsərdən üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına (“Dədə Qorqud” oğuz, “Manas” qıpçaq, “Qutadqu-Bilig” isə karluq qruplarına məxsus və mənsubdur. “Divanü lüğət-it-Türk” isə universal bir əsər kimi bütün dil qrupları, dil və ləhcələr fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan istisnasız olaraq hamını

əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin bir xəzinədir.

Əsasən, “Divanü lüğət-it-Türk”ün ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, izahlı lüğət, daha doğrusu, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başqa dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-millî dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərzi, adət və ənənələri, ailə, qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi, bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır. Mükəmməl məlumat və biliklər toplusu yaratmaq sahəsində Mahmud Kaşğari Qərbi Avropanın maarifçi-ensiklopedistlərini 7 əsr qabaqlamışdır.

Bundan başqa “Divan”ın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaqla bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır. Dillərin müqayisəsi sahəsində Mahmud Kaşğari öz böyük xələfi, “Mühakimət-ül-lüğətəyn” əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair Əlişir Nəvaini 4 əsr, F.Bopp, Y.Qrimm, V.Humbolt, R.Rask kimi məşhur dilçiləri isə təqribən 8 əsr qabaqlamışdır.

Ümumilikdə, bu əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək, xilafətə və bütün dünyada türklərin getdikcə artan siyasi, hərbi üstünlüyünü həm də mədəniyyət sahəsində taclandırmaya məqsədilə yazılmışdır. Çünki “Divan” yazılmazdan bir neçə il əvvəl öz passionarlığının zirvəsinə çatan türklər Metenin və Atillanın davamçısı, tarixinin məğlubedilməz qəhrəmanı Alp Arslanın başçılığı altında Malazgird meydan müharibəsində Bizansı tərmar edərək Anadolunu fəth etməyə başlamışdılar. Türk fütuhatının bununla kifayətlənməyəcəyi gün kimi aydın idi. Mahmud Kaşğari “Divanda” gələcəkdə baş verəcək şanlı savaqların və türk cahən hakimiyyəti məfkurəsinin mütləq gerçəkləşəcəyini

müjdələyirdi. O yazırdı: “Tanrının inayəti ilə Günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cilovunu onların əlinə tapşırı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Türklərlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin şərindən qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur”.

Tədqiqatlardan görünür ki, Mahmud Kaşğari torpaqları üzərində günəş batmayan Türk imperiyasının ehtişam və əzəmətini vurğulayaraq bunu son bəşər peyğəmbəri həzrəti Məhəmmədin (s.ə.s.) hədisləri ilə təsdiq edirdi: “And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirdi ki, peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fasadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söylədiyi vaxt: “Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır” – deyə buyurmuşdur”. Vəbalı söyləyənlərin boynuna, bu hədis doğru isə, türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, əgər bu söz doğru deyilsə, o zaman türk dilini öyrənməyi ağıl əmr edir”.

Bu baxımdan Mahmud Kaşğari şüurlu bir millətçi kimi daim türklüyü ilə iftixar hissi ilə qürur duymuş, öyünmüşdür. O bu münasibətlə “Divanü lüğət-it-Türk”də peyğəmbərə istinadən başqa bir hədisdən də bəhs etmişdir. Həmin hədisdə deyilir: “Ulu Tanrı, mənim bir ordum vardı, ona türk adı vermişəm, onu şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə açığım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edəyəm”. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləş-

dirmiş və onlara “öz ordum” demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur.

Nəhayət, öz kitabında bu sözləri yazan, türklüyü hər fürsətdə vəsf və tərənnüm edən, onu gözlərə qaldıran öz əsərini ərəb və islam dünyasının mərkəzi Bağdadda türk qılıncının kölgəsinə sığınmış əmirəlmömini xəlifəyə təqdim edən müəllif, heç bir şübhə yox ki, tarixin axınını dəyişdirən, bir əlində qılınc, bir əlində Quran olmaqla yer üzündə yeni və ədalətli nizam quran, əmin-amanlıq yaradan, sülhü və əsası bərqərar edən yüksək xarakterli nəci və qəhrəman türk millətinin qeyri-adi, seçkin və mümtaz bir övladı olmalı idi.

“Divan”ın yazıldığı dövr və mühit

840-cı ildə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyası (840-1212) yaranmışdır. Məşhur rus tarixçisi V.V.Qriqoryev hakim sülalənin adından çıxış edərək bu imperiyaya Qaraxanilər dövləti adını vermişdir. Bu dəqiq və sərrast termin daha sonra dünya tarixşünaslığında möhkəmlənmişdir. V.V.Qriqoryevdən sonra məşhur şərqşünas V.V.Bartholdun iki əsəri, Avstriya türkoloqu Otto Pritsakin Qaraxanilər dövləti haqqında məqalələri Şərqi və Qərbi Türküstanda 372 il boyunca mövcud olmuş Qaraxanilər dövlətinin tarixini işıqlandıran ilkin tutarlı mənbələr sayılır. Bunlardan başqa, Əhməd Zəki Vəlidi Toğanın bir dərs vəsaiti, orta əsrlər dövrünə aid bir sıra səyahətnamələrin bəzi fəsilləri Qaraxanilər dövlətinin tarixindən bəhs edir.

Getdikcə qüvvətlənən və böyüyən Qaraxanilər dövlətinin ərazisi X əsrin ilk illərində şərqdə Kəşmirə, qərbdə Xarəzmə, şimalda Balxaş gölüne və Aral dənizinə, cənubda isə Mərvə qədər uzanır və təxminən 3 milyon kvadrat kilometrlik ərazini əhatə edirdi.

Qaraxanilər dövlətinin etnik tərkibi müxtəlif idi. Əhalinin böyük əksəriyyətini türk boylarından olan çigillər, yağmalar, tuxsilər, arğular, karluqlar, türkeşlər, uyğurlar təşkil edirdi. Təbələr arasında oğuz və qıpçaq boyları, habelə xeyli soğd, toxar və tacik etnosları da vardı.

Qaraxanilər sülaləsini hansı boya mənsub olduğu barədə mübahisələr hələ də öz həllini tapmamışdır. V.V.Qriqoryevin fikrincə, xaqanlar karluk boyuna, O.Pritsakin qənaətinə görə, çigil və yağma boyuna mənsubdurlar. N.A.Aristov, A.Dilaçar və S.Klyastormı bu məsələdə V.V.Qriqoryevlə həmrəydir. Uyğur tarixçisi D.İsiyev isə xanədanın məhz yağma boyundan çıxdığını hesab edir. M.F.Köprülü və oğuzların boy təşkilatları və dastanları haqqında bir sıra dəyərli əsərlər müəllifi, məşhur tarixçi Faruq Sümər də Qaraxanilər xanədanının yağma boyundan olduğu

fikrindədir. V.V.Barthold isə bu məsələnin ayrıca tədqiqata ehtiyacı olduğunu qeyd edərək bildirmişdir ki, hakim sülalə böyük ehtimala görə, karluq boyundadır. Qırğız alimi O.Qarayev isə Qaraxaniləri çigil boyundan saymışdır.

Qaraxanilər sülaləsinin banisi Köl Bilgə Qara xan idi. Tam 30 il davam edən hökumranlığı dövründə (850-880) o, güclü, mərkəzləşmiş bir dövlət qurmuş, uyğur, çigil, yağma, tuxsı, arğu və karluqları vahid dövlət ideyası ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Qaraxanilər dövlətinin ilkin dövrlərində əhalinin böyük bir qismi buddizmə, digər qismi şamanizmə, manexizmə və xristianlığa, hətta zərdüştiliyə etiqad edirdi. Köl birgə Bilgə Qara xanın nəvəsi Bazir xanın oğlu Satuk Tiginin 920-ci ildə taxta çıxmasından sonra islam dininə keçmək məsələsi gündəmə gəldi. 932-ci ildə Satuk xan şəxsən islamı qəbul edərək Əbdülkərim Satuk Bağra xan adını aldı və beləliklə, islam dini Qaraxanilər dövlətinin rəsmi dini oldu.

Məşhur uyğur tarixçisi Turğun Almasın fikrincə, Qaraxanilərin islam dininə keçməsinin 4 əsas səbəbi vardı:

- Digər dinlər, xüsusilə də buddizm türk boylarının cahangirlik və fütuhət ruhuna buxov vurur, onları tərkı-dünyalığa, zahidliyə səsləyirdi;

- Dini etiqadların çoxluğu dövləti idarə etməyi çətinləşdirir, dini inamdan doğan ziddiyyətlər isə ayrı-ayrı konfessiyalar arasında təəssübkeşliyi, nəticə etibarilə separatçılığı körtükləyir, dövlətin siyasi varlığına və ərazi bütövlüyünə ciddi təhlükə yaradırdı.

- Qaraxanilər dövlətinin sərhədlərinə qədər gəlib çıxmış ərəblər islam dinini yaymaq üçün diplomatik tədbirlərə, təbliğat və təşviqatla yanaşı silahlı qüvvədən də geniş istifadə edir, qeyri-islam, kafir ölkələrini tutmaq və orada islamı bərqərar etmək üçün hər şeyə əl atırdılar.

- X əsrində artıq bir dünya dininə çevrilən, Asiyada, Afrikada, hətta Avropada geniş yayılan islam və onun qanunları son dərəcə cazib idi, üstəlik, bu dinin ən başlıca ideyası olan təkal-

lahlıq qədim türk tənqrimiz ilə səsleşir, türklərin fütuhət ruhuna uyğun gəlirdi.

Başqa bir fikrə görə, Satuk Buğra xan islamı qəbul etməklə Samani və Abbasilərin himayəsini və rəğbətini qazanmaq istəyirdi.

Tarixi mənqibələr isə Satuk Buğra xanın islam dinini öz ölkəsindən qaçaraq Qaraxanilərə sığınmaq məcburiyyətində qalan Samanilər xanədanına mənsub şahzadə Əbu Nəsrin təsiri altında qəbul etdiyini yazırlar. Məsələn, R.R.Arat qeyd edir ki, orta əsrlər tarixçisi Camal Karşı 1282-ci ildə Kaşğarda yazmış olduğu “Mülhəqat üs-sərah” adlı əsərində bu barədə məlumat vermişdir.

Məşhur tarixçi Osman Turanın yazdığına görə, Satuk Buğra xanın İslam dinini qəbul etməsi məsələsi o dövrdə Türkünstanda zövqlə oxunan dini-əfsanəvi mənqibədə də öz əksini tapmışdır. Həmin mənqibədə deyilir ki, Məhəmməd Rəsulullah meraca çıxdığı gecə peyğəmbərlər arasında tanımadığı bir şəxsi görmüş və Cəbrayıldan onun kim olduğunu soruşmuşdur. Cəbrayıl: “Bu şəxs peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türkünstanda İslam dinini yayacaq Satuk Buğra xanın ruhudur” – deyə cavab vermişdir. Peyğəmbər sonsuz sevincində yerə enmiş və Buğra xana dua etməyə başlamışdır. Bunun səbəbini öyrənən səhabələri də Buğra xanı görmək istəmişlər. Peyğəmbər onların bu arzusunu qəbul etmiş və bu dəm başlarında türk papağı, əllərində silahlar olan 40 atlı peyda olaraq salam vermişdir. Bunlar Buğra xanın və onun silahdaşlarının ruhu imiş. Buğra xana hidayət yolunu göstərəcək Samani şahzadəsi Əbu Nəsr də 40 altının arasında imiş”.

Mənbədə daha sonra deyilir ki, şahzadə Əbu Nəsr bir gün röyasında peyğəmbəri görmüş və peyğəmbər ona: “Qalx və Türkünstanın yolunu tut! Orada Təkin Satuk Buğra müsəlman olmaq üçün səni gözləyir!” – demişdir“. Əbu Nəsr 300 nəfərlik bir karvanla yola düşmüş və bir müddət sonra Əndicanda Satuk Buğra ilə görüşmüşdür. O zaman Satuk Buğranın 12 yaşı varmış. Satuk Buğra anadan olarkən bəzi möcüzələr baş vermiş, yer tərpənmiş və qış fəslı olmasına baxmayaraq hər tərəfdə çiçəklər açmışdır.

Satuk Buğra ailə üzvlərinin etirazlarına baxmayaraq islam dinini qəbul etmiş, xan olunca bu dinin yayılması üçün mübarizə aparmış, 96 il ömür sürmüş, Amu-Dərya ətrafında, cənubda Qış-Kəzəkə, şimalda isə Qaraqoruma qədər hər yanda kafirləri müsəlman etmişdir.

Əbdülkərim Satuk Buğra xan 955-ci ildə vəfat etmiş və Kaşğarın şimalındakı Atış (Atuç) şəhərində dəfn edilmişdir. Təhqiqatçı Nuraniyə Hidayət xanın dəfn yerini bir qədər dəqiqləşdirərək yazmışdır: “Məzarı Doğu Türkünstanın Atuş şəhərinin Məşat kəndindədir”.

1047-ci ildə Qaraxanilər dövləti taxt-tac uğrunda gedən daxili çəkişmələr və qonşu Qəznəvilər dövləti ilə aparılan ağır müharibələr üzündən xeyli zəifləyərək Şərqi və Qərbi xaqanlıq olmaqla üzrə iki yerə bölündü. R.R.Aratın fikrincə, faktiki bölünməyə baxmayaraq, ehtimal ki, Süleyman Arslan xanın ölümünə qədər (1056) Qərbi Qaraxanilər Kaşğar xaqanını dövlətin başçısı kimi tanımaqda davam etmişlər.

Qərbi Qaraxanilər dövlətinə ölkənin Mavera ün-nəhr bölgəsi, Fərqanə vadisinin bir qismi, Zərəfşan çayı üzərindəki Səmərqənd, Sır-Dəryanın orta axarında yerləşən Fərab (digər adı: Ortar), həmin çayın yuxarı axarındakı Əndican şəhərləri, Oş və onun şərqindəki Özkənd (Özçənd) daxil idi. Paytaxt əvvəlcə Özkənd, sonra Səmərqənd olmuş, xaqan bu şəhərlərdə, ikinci xaqan isə Buxarada oturmuşdur.

Şərqi Qaraxanilər dövlətinə Şaş, yaxud Çaç (sonrakı adı: Daşkənd), onun şərqində Talas, şimalında İsficab (Çinkənd), Yeddisu bölgəsi, Fərqanə vadisinin böyük qismi, Qaragölə tökülən Kaşğar çayı üzərindəki Ordu-Kənd, Ordu-Kənd (Kaşğar), onun cənubunda Yarkənd, İssık-Kulun qərbindən axan Çu çayının üzərində yerləşən Kuz-Ordu (Balasağun), onun yaxınlığındakı Qara-Ordu, Balxaş gölünə tökülən İli çayının sahilindəki Almaliq, cənub-şərqdə Cunqariya bozqırları, Alagöl, İrtiş çayı, Təklə-Məkan səhrası, sərhədə yaxın Xotən şəhəri, Hindiquş və Qaraqorum dağları arasında Gilgit şəhəri daxil idi. Ölkənin əsas

mərkəzi Kaşğar, ikinci mərkəzi gah Balasağun, gah da Talas idi. “Qutadğu-Bilig” və “Divan” yazılan dövrdə paytaxt Kaşğar idi.

Şərqi Qaraxanilər dövləti uzun müddət qonşu Qəznəvilərlə siyasi və hərbi çəkişmələr içində olmuş, qanlı müharibələr aparmış, sülh bağlamış sülalələr arşında qohumluq əlaqələri yaratmışdır. Bu dövlətin parlaq dövrləri Süleyman Arslan xanın (1032-1056) və onun oğlu Həsən ibn Süleyman xanın (1058-1103) hökmranlıqları dövründə olmuşdur. Yusif Balasağunlu “Qutadğu Bilig” poemasını məhz Buğra qara xan Əbu Əli Həsən ibn Süleyman dövründə yazmış və ona hədiyyə etmişdir.

Şərqi Qaraxanilər dövləti haqqında tarixi qaynaqlar olduqca azdır, verilən məlumatlar isə bu dövlətin öz həyatından daha çox islam dünyası ilə olan münasibətlərinə aiddir. Mənbələrdə rast gəlinən kasad məlumatlar isə çox zaman dolaşığı və yanlışdır.

“Qutadğu-Bilig” poemasının ithaf edildiyi Kaşğar hökmdarı Buğra Qara xanın vəfatından 110 il sonra, yeni 1212-ci ildə qarakitaylar Şərqi Qaraxanilər dövlətinin varlığına son qoymuşlar.

“Divan”ın yazıldığı dövrün mədəni mühitinə gəlincə, bu bərdə kifayət qədər məlumat yoxdur. Doğrudur, islamdan öncəki dövrdə, xüsusilə, daha sonra buddist və manixeist uyğurlar xeyli dini ədəbiyyat yaratmış, bir çox dini kitab və duaları uyğur dilinə tərcümə etmiş, “Altun yaruk” kimi bir sıra orijinal və parlaq əsərlər yazmışlar. Lakin islamdan sonra bunlar bidət nümunəsi halına gəlmiş və xor görülmüşdür.

X əsrdən başlayaraq ölkədə islam dinindən nəşət edən tamamilə yeni düşüncə və inam sistemi, yeni həyat tərz, yeni zövq və yeni ideologiya özünə uyğun gələn, yeni tələbləri ödəyən ədəbiyyatı da yaratmalı idi.

“Qutadğu Bilig” və “Divanü lüğət-it-Türk” yazılmazdan əvvəlki dövrlərdə ölkədə hansı əsrlər yaranmışdır?

Orta Asiya tarixinə dair qaynaqları böyük diqqət və ciddiyyətlə nəzərdən keçirən V.V.Barthold Qaraxanilər dövründə yazılmış üç mühüm əsərin adını çəkmişdir. Bunlardan birincisi Türkünstan və Xatay tarixinə aid bir xronikadır. Məcdəddin

Məhəmməd ibn Adnan tərəfindən qələmə alınmış və Qaraxanilərdən İbrahim İbn Nəsrə (vəfatı: 1068-ci il) ithaf olunan bu əsər dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Əsərin Türkünstana aid hissəsini Övfü (vəfatı: 1233) iqtibas edərək öz kitabına salmışdır. Burada Qaraxanilər sülaləsinin banisi Qara xan haqqında əfsanəvi mənzumə də verilmişdir. Əsərin Xatay tarixindən bəhs edən qismi isə tarixçi Şükrüllah Zəkinin “Behcət üt-təvarix”ində mühafizə edilmişdir.

Bu qəbildən olan ikinci əsər Məhəmməd ibn Əli əl-Katib əl-Səmərqəndinin “Ağraz üs-siyasə fi elm ir-riyasə” adlı kitabıdır. Qərbi Qaraxani hökmdarı Məsud ibn Əliyə (1095-97) ithaf edilmiş bu əsərdə müxtəlif hökmdarların, o cümlədən Sultan Səncərin və Sultan Məsudun tərcümeyi-halları verilmişdir.

Əbul Fütuh Əbdülqəffar Hüseyn əl-Əlmai əl-Kaşğari isə Şərqi Qaraxani dövlətinin paytaxtında yaşamış və özünün Kaşğar tarixindən bəhs etdiyi əsəri ilə tanınan yeganə alimdir. Əl-Kaşğarının bu əsəri tarixçi Camal Karşının risaləsində, “Mücməm üş-Şüyuş” adlı ikincisi isə Samaninin risaləsində zikr edilmişdir. Bu siyahıya Mahmud Kaşğarının itmiş “Kitabü cəvahir in-nəhvifi lüğət-it-türki” adlı əsərini də əlavə etmək olar.

Qaraxanilərin ən mühüm elm və mədəniyyət mərkəzləri Səmərqənd, Buxara, Fərab, Şaş Balasağun və Kaşğar idi.

Əski adı Marakanda olan Səmərqənddə əhalinin əksər hissəsini irandilli soğdlar təşkil etsə də, şəhərdə xeyli türk də yaşayırdı. Səmərqənd xilafət qoşunlarının əlinə keçən (705-ci il) ilk orta Asiya şəhərlərindən idi. Burada çoxlu məktəb və mədrəsə, elm-təhsil və şəfa ocağı fəaliyyət göstərirdi. Məsələn, Qərbi Qaraxanilərin hökmdarı Tabğac Buğra xan İbrahim 1066-cı ildə burada o dövr üçün mükəmməl sayılan bir xəstəxana açmış, onun xərclərini ödəmək üçün bir hamam, iki dükan, müxtəlif tikililər və bir karvansara ayırmışdır. Bununla yanaşı, İbrahim xan Səmərqənddə böyük bir mədrəsə qurmuş və onun bütün xərclərini özü ödəmişdir. Çox maraqlı bir faktdır ki, burada müəllimlərə yüksək maaş, tələbələrə isə ayda 30 dirhəm təqaüd ve-

rilmiş, eləcə də bu pulu inflyasiyaya qarşı qorumaq üçün 47 dirhəmin I misqal saf qızıl dəyərində olduğu nəzərdə tutulmuşdur. Bu mədrəsə Nizamül-mülkün 1067-ci ildə qurduğu ünlü Nizamiyyə mədrəsəsindən də əvvəl mövcud imiş.

Buxara isə qədimdən bəri buddist şəhəri kimi tanınırdı. Hətta şəhərin adı da sanskrit dilində “Vihara”, yəni “monastır” deməkdir. Buxara 710-cu ildə ərəblər tərəfindən işğal edilmişdir. Qaraxani dövlətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra şəhər sürətlə türkləşməyə başlamışdır.

Çağ müasir Daşkəndin ən qədim adıdır. Dillərində “ç” səsi olmadığına görə ərəblər onu Şaş şəklində yazmışlar. Şaşkənd sonralar Daşkəndə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, şəhərin adını Çin qaynaqları Çö-Çi, Çö-Şi, yaxud sadəcə Şi şəklində transkripsiya etmişlər ki, bu da çincə “daş” deməkdir. Daşkənd uğrunda həmişə şiddətli mübarizə getmiş, şəhər dəfələrlə türklərin, monqolların və ərəblərin əlinə keçmiş, Qaraxanilər dövründə mühüm ticarət, elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir.

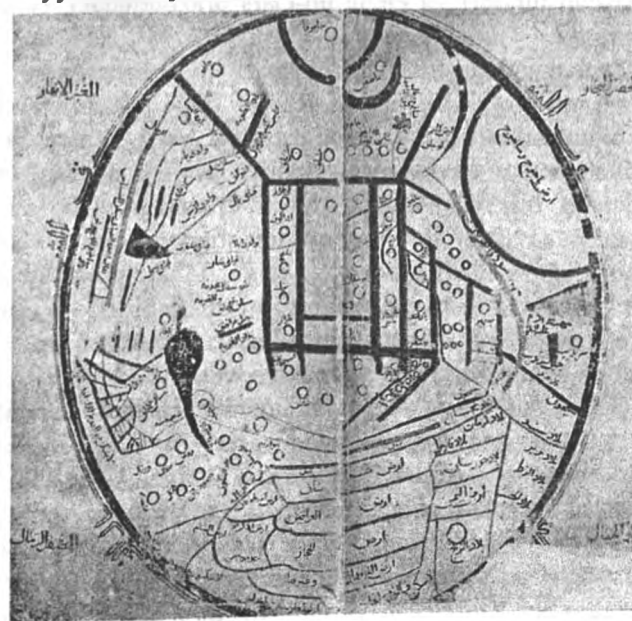
Kaşğarın tarixi adı Ordu-Kənddir. Bu ad onun paytaxt olmasına işarədir. Qədim Çin mənbələrində şəhərin adı So-Lek və ya So-rak, çincə transkripsiyası Su-Lek, çincə bugünkü adı Su-Fu, transkripsiyası isə Kuşa və ya Ku-şadır. Müasir Kaşğar Ataقدan axan Qızılsu çayının qolu olan Tümnənin sağ sahilində yerləşir. Əski Kaşğar isə bir qədər uzaqdakı təpə üzərində salınmış, qala divarları ilə əhatə edilmişdir. Onun xarabalıqları hələ də qalır. Mühüm karvan yollarının qovşağında yerləşən bu şəhərin tarixi b.e.ə. 76-cı ildən başlanır. Burada manixəizm, nəsturlilik və buddizm uzun müddət bir arada mövcud olmuşdur.

Kaşğar 640-cı ildə çinlilərin əlinə keçmiş, 30 il sonra karluqlar onu azad etmişlər. 692-ci ildə çinlilər şəhəri ikinci dəfə işğal etsələr də, 750-ci ildə karluqlar Kaşğarı yenidən geri almışlar. Karluqlar 840-cı ilədək uyğurların tabeliyində qalaraq Ötükəndən idarə olunmuşlar. Həmin il qırğızların uyğur dövlətini süquta uğratmaları ilə Kaşğarda Qaraxanilər sülaləsi hakimiyyəti ələ almış, əvvəlcə paytaxtı Balasəğun, 893-cü ildən isə Kaşğar

olan tarixdəki ilk türk-islam dövlətini qurmuşlar. Paytaxt Balasəğundan Kaşğara Oğulçak xanın dövründə köçürülmüşdür.

Kaşğar Orta Asiyanın və ümumən Asiyanın ən iri mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Burada çoxlu məktəb və mədrəsənin mövcud olduğu haqqında bilgiler vardır. Kaşğardakı təhsil müəssisələri arasında Yusif Qadir xanın (1024-32) inşa etdirliyi “Mədrəsəyi-Saciyə” xüsusilə məşhur olmuşdur. O dövrün universiteti, sayıla biləcək bu elm-təhsil ocağında çoxlu tələbənin təhsil aldığı, həmin çağın bütün elmlərinin tədris edildiyi, bu mədrəsənin də “Nizamiyyə”dən qədim olduğu bilinir.

M.Kaşğarının ensiklopedik mahiyyət daşıyan, XI əsr Türk dünyasının aynası olan “Divan”ı türk dili və ədəbiyyatı, türk tarixi və coğrafiyasının, türk mədəniyyəti və etnoqrafiyasının ən dərin təməl qaynağıdır. Bu mənada dəyərli alim Ramiz Əskərin “Divan”ın tədqiqi ilə əlaqədar gördüyü işlər Türk dünyasına, dil və ədəbiyyata verdiyi ən böyük töhfədir.

Ahısqa (Məhsəti) Türkləri

Tarixən Ahısqa türkləri Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Azərbaycan Respublikasında, Qırğızıstanda, Rusiya Federasiyasında, Türkiyədə bəzən kompakt halda, digər yerlərdə dağınıq şəkildə yaşayan türk xalqlarından biridir. Çox zaman onları Məhsəti türkləri də adlandırırlar. Dilləri Azərbaycan dilinə türk dilindən (Türkiyə türkcəsindən) daha yaxındır.

Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Müəzzəm Türk dünyasının ulu boylarından, ulu olduqları qədər də ən ağır məşəqqətlərə düşər olan boylarından biri də Ahısqa türkləridir. Ən qədim dövrlərdən Kiçik Qafqaz sıra dağlarının başlanğıcında yaşayan bu soydaşlarımızın danışdığı şivə, adət və ənənələri, folkloru, mədəniyyəti qədim Türk məskəni Borçalı mahalındakı Azərbaycan türkləri və Ərzurum-Qars ərazilərindəki Türklərlə çox yaxındır.

Zaman-zaman Rus-Türk müharibələri nəticəsində Türk torpaqlarının böyük bir hissəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olduğundan bu ərazilərdə yaşayan yerli türklər də Rus əsarətinə məruz qalmışdılar. Ruslar tərəfindən zəbt edilən bölgələrdən biri də Adıgün-Ahısqa ərazisidir. 1829-cu ildə “Ədirmə müqaviləsi” ilə Osmanlı dövlətindən qoparılıb Rusiya İmperatorluğuna ilhaq edilən Ahısqa və Axalkalaki bölgəsi Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə bir növ nəzarətsiz zonaya çevrilmişdi. Əhalisi əsas etibarilə müsəlman acarlar və türklərdən ibarət olan bu bölgə xalqı sovetlərin 1917-ci ildə elan etdiyi “Rusiyadakı xalqların hüququndan istifadə edərək 26 aprel 1918-ci ildə ümumi bir qərarla Türkiyəyə birləşmək istədiklərini bildirmişdilər. Ona görə də Batum, Ahısqa, Acar və Axalkalaki bölgələri xalqının Osmanlı hökumətinə göndərdiyi bu imzalı möhürlü müraciəti Osmanlı hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş; bu ilhaq üçün hüquqi zəmin yaranmışdı. Digər tərəfdən də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın təmsil olunduqları

Zaqafqaziya Seymi Rusiyanın bolşevik hökumətini tanımasa da, onun məlum “Bəyannamə”sinə rəsmi münasibət bildirməmiş; deməli, onun ləğvinə dair hər hansı bir rəsmi qərar qəbul etməmişdi. Bütün bunları nəzərə alan Türkiyə hökumətinin nümayəndə heyəti 11 may 1918-ci il Batum Konfransında Batum, Ahısqa və Axalkalaki nahiyələrinin Türkiyəyə ilhaqını tələb etdi. Türkiyə hökuməti nümayəndə heyətinin başçısı Xəlil bəy bu iki bölgənin Osmanlı dövlətinə bağlandığını Zaqafqaziya Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinə də rəsmən bildirmişdi. Lakin ilk əvvəl Gürcüstan tərəf bunu qəbul etməmişsə də, Türkiyə nümayəndə heyətinin təkidli tələbi ilə bunu qəbul etmək zorunda qalmışdılar. Sovet hökumətinin “Batum müqaviləsi”ni tanımaq haqqında nota verməsinə baxmayaraq nə Türkiyə hökuməti, nə də Zaqafqaziya Seymi buna əhəmiyyət verməmişdir. Lakin müqavilənin adı keçən məsələlərə dair müddəaları Seym tərəfindən təsdiq edilməmiş, Zaqafqaziya Seymi gürcülərin özlərini 26 may 1918-ci ildə müstəqil elan etmələri və ardınca da ermənilərin və azərbaycanlıların öz istiqlaliyyətini elan etmələri ilə dağıldı. Bu və ya bir sıra başqa səbəblər üzündən Türkiyə bu müstəqil dövlətlərlə 4 aprel 1918-ci ildə ayrı-ayrı sülh müqavilələri bağladı. Gürcüstanla bağlanan sülh müqaviləsinə əsasən Batum şəhəri, Ahısqa və Axalkalaki nahiyələri də Türkiyəyə qaytarıldı. Lakin Birinci Dünya müharibəsində tamamilə məğlub duruma düşən və ərazilərinin çox böyük bir qismini itirən Osmanlı dövlətinə qarşı Avropa və bolşevik Rusiyası ağır şərtlər irəli sürdü. Bu şərtlərdən biri də Batum, Axısxa və Axalkalaki bölgələrinin Sovet Rusiyasına qaytarılması idi. Belə bir vəziyyətdə “Vilson prinsipləri”nə dayanaraq Qars, Gümrü, Axısxa və Axalkalaki bölgələrinin əhalisi içərisindən seçilən “Milli İstisərə Məclisi”nin on iki nəfərdən ibarət nümayəndəsi bir hökumət təşkil edərək bu bölgənin Gürcü və Ermənilərin idarəsi altına düşməsinə qarşı silahlı mübarizəyə başladı. Lakin ingilislərin Batuma və Bakıya daxil olmaları, Türk silahlı qüvvələrinin təzyiqi ilə Qafqazdan

çıxarılmaları, Qafqazdakı siyasi və hərbi vəziyyəti kökündən dəyişdi. Erməni və gürcülər ingilislərin onları himayəyə götürməsindən istifadə edərək ərazilərini genişləndirməyə başladılar. Fəqət qarşılarında Qarsda təşkil edilən “Milli İstisara Məclisi” hökumətinin yaratdığı hərbi dəstələri görüncə çaşdılar. Çünki mükəmməl silahlanmış müsəlman türk əhalidən təşkil edilən bu dəstələrə Sərvər bəy, Hafiz bəy və adlarını bilmədiyimiz digər komandanlar rəhbərlik edirdi. Bu dəstələr Qars, Gümrü çevrəsi və Arpa çayı boyunca ermənilərə, Axısxa və Axalkalaki bölgələrində isə gürcülərə qarşı müqavimət göstərirdilər. Gürcü və ermənilərə qarşı mücadilədə bu dəstələri Qars, Kağızman, Oltu və aşağı Çorux əhalisi hərətlə dəstəkləyirdi. Hər tərəfdə könüllülərdən ibarət birliklər yaranmış, qısa müddət ərzində Qarsdakı hökumətin əmrində səkkiz minlik hərbi qüvvə toplanmışdı. “Milli İstisara Məclisi”nin qanuni bir status almaq məqsədilə ingilis hərbciləri və Yerevandakı erməni hökuməti ilə təmasa keçmək və özlərini təsdiq etdirmək təşəbbüsləri heç bir nəticə vermədiyindən Qarsda II Milli Qurultay toplandı və 17 yanvar 1919-cu ildə “Milli İstisara Məclisi” “Cənub-Qərb Qafqaz Keçici hökuməti” kimi yenidən təşkilatlanaraq Batum ilə Naxçıvan arasında müsəlmanların yaşadıkları ərazilərdə bir “İslam Türk Dövləti” meydana gətirdilər. Hökumətin başçısı Fəxrəddin Piroğlu seçildi. Bu hökumətin “Vilson prinsiləri”nə dayanan “xalqların öz müqəddəratlarını özlərinin təyin etməsi” və özlərinin arzu etdikləri idarəçilik formasını yaratmaqdan başqa heç bir iddiası yox idi. Həmişə müsəlmanlara və xüsusilə türklərə ikili standartlarla yanaşan xristian Qərb bu dəfə də özlərinin yaratdıqları “Vilson prinsipləri”ni özlərinin xeyrinə tətbiq edərək müsəlman türkləri deyil, xristian erməni və gürcüləri hərtərəfli müdafiə etməyə başladılar. Belə ki, ingilislər təkcə erməni və gürcülərə hərbi yardım göstərməklə kifayətlənməyib, 19 aprel 1919-cu ildə Qarsa hücum edərək “Cənub-Qərb Qafqaz hökuməti Məclisinin binasını mühasirəyə aldılar və hökumət üzvlərini həbs edərək Maltaya göndərdilər. Hökumətin başçısı

Fəxrəddin Piroğlu ilə kağızmanlı Əli bəy qurtularaq Ərzuruma sığınmağa müvəffəq oldular. Gürcülər də ingilislərin hərbi dəstəyi ilə hərəkətə başlayaraq Ahısqa və Axalkalaki nahiyələrini zəbt edib, Gürcüstana ilhaq etdilər. Beləliklə, cəmi üç ay fəaliyyət göstərən “Cənub-Qərb Qafqaz hökuməti”nin (el arasında bu hökumətə Araz Respublikası da deyilib – A.M.) varlığına ingilislər son qoydu. Ahısqa və Axalkalaki bölgələri sovet dönəmində Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikasının, indi isə Gürcüstan Respublikasının tərkibindədir. Gürcüstana verilən bu ərazi Mexsetya adlandırılmış və burada yaşayan Ahısqa türklərinə də “Mexset türkləri” deyilmişdir.

1920-30-cu illərdə Ahısqa türkləri ana dilində məktəblər açmış, teatr yaratmış, mədəni yüksəlişə başlamışdılar. Fəqət bu yüksəliş və dinc həyat uzun sürməmiş, 1944-cü ildə ermənilərin fitvası və Sovet diktatoru, türk xalqlarının düşməni Stalinin əmri ilə Krım türkləri, Balkarlar, Qaraçaylar kimi Ahısqa türkləri də öz vətənlərindən didərgin salınaraq sürgün edilmişlər. Ana vətənlərindən amansızcasına qoparılaraq yalquzaq səhralara göndərilən bu xalqın başına gələn müsibətləri yalnız onların özləri təsvir edə bilər. Əzablı yollarda xəstəlikdən, dərdədən, əzabdan, sürgün ağrılarından minlərlə Ahısqa türkü həlak oldu, bütün siyasi hüquqlardan məhrum edildi. Sənədlərində onların milliyyətinin Türk yazılması yasaq edildi, adları başqa-başqa xalqların adı ilə adlandırıldı. Gürcülər onlara “müsəlman gürcü” adını yapışdırmağa çalışdı. Bütün bunlar azmış kimi, Ahısqa türklərinin həyatında ikinci bir faciə törədildi. Bu faciə düşməni mafıyanın əli ilə 1989-cu ildə Özbəkistanın Fərqanə şəhərində baş verdi. Özbəklər Ahısqa türklərini qətlə yetirdi. Bu hadisə bütün Türk dünyasını sarsıtdı. Ahısqa türklərinin ikinci deportasiya dövrü başlandı; onlar yenidən dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələndi. Ən böyük axın Quzey Azərbaycanca oldu. Quzey Azərbaycan qəddar Stalinin ölümündən azacıq sonra, 1950-ci illərin sonlarında öz qucağını doğma soydaşlarına açaraq onları Saatlı, Sabirabad, Beyləqan, Xaçmaz, Quba, Qazax,

Şamaxı kimi bərekətli torpağı olan digər bölgələrdə yerləşdirdi. Bu əməksevər, mərd, doğru-dürüst, səmimi xalq tarixdə analoqu olmayan ağır sınaqlardan, əzablardan qəhrəmancasına çıxdı, lakin əzilmədi, bütün təhqirlərə sinə gərdi, ancaq qırılmadı, sınımadı, yox olmadı. Ahısqa türkləri sadəcə cismani, fiziki varlıqlarını deyil, bütün mənəvi dünyalarını, ruhlarını, türklüklərini qoruyub saxlaya bildilər; yaşadıkları bölgələri gülüstana çevirdilər. Ahısqaanın müdrik dədələri, ağbirçək, nurlu nənələri xalqın mənəvi varlığını, müdriklik xəzinəsini yaratmaqla yeni nəsillərə ötürmüş, mənəvi çırağı sönməyə qoymamışlar.

Ömər Faiq Nemanzadə, Əli Səbri, Mövlud Bayraqdarov, Bədi Muradov, Səadət Güləhmədova, Cavad Qoçuyev və bu kimi şəxsiyyətləri bu xalq yetirmişdir. Bu gün Ahısqa türkləri Azərbaycanda, Türkünstanda, Qazaxıstanda, Kabarda-Balkar, Türkiyədə və başqa yerlərdə yaşamaqdadır. Ana vətənlərində isə sovetlərin əli ilə ermənilər, gürcülər yerləşdirilmişdir. 1926-cı il siyahıya alınmada 138 min göstərilən Ahısqa türkləri bu gün rəsmi olmayan mənbələrdə 500 min kimi qeyd edilir. Ahısqa türklərinin ən böyük arzusu ata-baba yurdlarına dönməkdir. Bu yöndə onlar uzun müddətdir ki, mücadilə aparır və nəhayət, onların ana vətənlərinə dönməsi üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar belə qərarlar çıxarmışlar. Gürcüstan hökuməti də bu işə razılıq verib. Fəqət təəssüflər olsun, Ahısqa türkü öz doğma yurduna hələ də qaytarılmayıb.

Ahısqa türklərinin təşkilatlanaraq yaratdıqları “Vətən Cəmiyyəti”nin ayrı-ayrı ölkələrdəki şöbələri onların öz ata yurdlarına dönməsi üçün bütün səy və bacarıqlarını sərf edirlər. “Cəmiyyət” Gürcüstan hökuməti tərəfindən irəli sürülən məsələləri müzakirə edir, konkret mövqə bildirir. Onların ən başlıca tələbi ana vətənlərində kompakt şəkildə yaşamaqdır. Çünki dağınıq şəkildə yaşamaq onları bütün siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqlardan məhrum etmək deməkdir. Onlar öz ana dillərində təhsilin, radio-televiziyaya verilişlərinin, qəzetlərin və s. olmasını istəyirlər. Bir sözlə, sivil dünyanın bütün hüquqlarından

yararlanmağa cəhd göstərirlər. Yarım əsrlik vətən həsrəti bu xalqın dilində bir Vətən bitirib. Bu Vətən onlar üçün Adıgün, Ahısqa, Azğur, Ahıl-Kelek, Abastuban, Varxan, Zediban, Xero və Azərbaycan türklərinin yaşadığı Borçalı, Ağbulaq, Sarvan, Başkeçid, Qarayazı, Karaçöpdür. Zəngin folklorla, aşıq sənətinə malik olan Ahısqa türklərinin şah mövzusu yenə də Vətəndir. Vətən onlar üçün həsrətdən daha çox Türk ruhunun əzəməti, basılmazlığı, Birlik, Bütövlük rəmzi, sönməz İnamıdır, İmanıdır.

Bu əyilməz xalqın böyük oğlu Ömər Faiq Nemanzadənin dahiyənə dediklərini Onlara nəşib etsin. Ömər Faiq Əfəndi buyurmuşdur: “Xeyr, əzizim, xeyr! Işıq dairəmiz sönməyə meyilli olsa da arxayın olunuz, sönməyəcəkdir. Əksinə, getdikcə böyüyəcək. O qədər böyüyəcək ki, ta babalarımızın keçməmələri üçün çəkilən Çin səddini də keçəcəkdir!”.

Tarix boyu Ahısqa türklərinin etnik yaşayış yerləri Gürcüstanın Mesxetiya bölgəsi olmuşdur. 1944-cü ildə Stalin repressiyasının qurbanı olan ahısqalılar kütləvi şəkildə öz doğma yerlərindən zorla deportasiya olunmuşdular.

TÜRK ƏLİFBASI

Əsasən, türklərin istifadə etdiyi ilk əlifba, Göytürklərin vaxtında məşhur olan göytürk əlifbasıdır. Son illərdə İssik- Gölü yaxınlığındakı bir məzarda olan və iki sətirdən ibarət olan yazı, Göytürk əlifbası kimi tanınırdı, 5-ci, 6-cı əsrdə. Buna əsasən, göytürk əlifbasının istifadəsinə Göytürk hökumdarlığına aid olduğu söylənir.

Bu baxımdan, ilk türk əlifbasına aid yazılar Yeni-Sey çayı yaxınlığında tapılan yazılardır ki, bu yazıları yalnız XVIII əsrin sonunda oxumaq mümkün olub. 1889-cı ildə Orxon yazıları kimi tanınan iki böyük türkdilli yazılı abidə tapılmışdır. O biri yazılardan fərqli olaraq bu yazıların arxasında çin dilində yazılar vardır. 1893-cü ildə danimarkalı türkolog Vilhelim Tomsen bu yazıları araşdıraraq Gültəkin və Bilgə Xaqana aid olduğunu bildirir. Yazının türklərə məxsus bir əlifba dilində köhnə türkcə olduğu iddia edilir. Bu yazılarda istifadə olunan əlifba keçmişdə Skandinaviyada istifadə olunan runik əlifbaya oxşarlığı fərz olunur. Türkoloq Vilhelim bu yazı tərzinin aramı əlifbasından törənməsinə də işarə edir. Bu əlifba sistemini, Vikinqlər Göytüklərdən öyrənib, şərqdən qərbə keçərkən, özləri ilə gətirib, yəni, Sibirdən, Orta Asiyadan, Xəzərədən və Azərbaycandan keçərək Avropaya gətirilmişdir.

Yazdığı Unsüzler	Okunuğu	Yazdığı	Okunuğu	Yazdığı	Okunuğu
𐰀	ah	𐰁	eb	𐰂	aç
𐰃	aci	𐰄	ed	𐰅	am
𐰆	ag	𐰇	eg	𐰈	ap
𐰉	ak	𐰊	ek	𐰋	aş
𐰌	al	𐰍	el	𐰎	az
𐰏	an	𐰐	en	𐰑	ant
𐰒	ar	𐰓	er	𐰔	eng
𐰕	as	𐰖	es	𐰗	anç
𐰘	at	𐰙	et	𐰚	any
𐰛	ay	𐰜	ey	𐰝	alt
𐰞	iç	𐰟	ik		
𐰠	ok	𐰡	ök		
Ünfüler					
𐰣	a/e	𐰤	ı/ı		
𐰥	o/u	𐰦	ö/ü		

Əlifba dəyişimi

Əlifba dəyişimi iclaslardan (23 avqust – 21 sentyabr) sonrakı günlərlə bağlı “Əlifba Encüməninin” hazırladığı üç əsas prinsip dövrün baş naziri İsmət İnnönü tərəfindən mətbuata açıqlanmışdır.

Cümhuriyyət dönəmində dil sahəsində aparılan islahatların ən mürəkkəbi “Hərflər (əlifba) İnkılabı” 1923-1928-ci illərdə müşahidə olunan uzunmüddətli müzakirələrdən sonra qəbul edilmişdir.

XX əsrə qədər müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşamış türklər Göytürk, Uyğur, Mani, Brahmi və Ərəb əlifbalarından istifadə etmişlər. Tənzimat fərmanının verilməsindən əvvəl mövcud olan Şərqi təsiri Avropa mədəniyyəti əvəzlədi. Elə bu dövrdən başlayaraq türkcənin yazı sistemi ilə bağlı ortaya müxtəlif narazılıqlar çıxmışdı.

Tənzimat fərmanının verildiyi dövrdən etibarən ədəbiyyat və dil sahəsində köklü dəyişikliklər etmək istəyən ədəbiyyatçılar iki fərqli qrupda fəaliyyət göstərirdi.

Birinci qrupda olan sənətkarlar ərəb əlifbasının türk dili üçün müxtəlif maneələr yaratdığını düşünürdü. Onlar bundan çıxış yolu kimi mövcud əlifbanın tamamilə dəyişdirilməsini deyil, onun üzərində müəyyən düzəlişlərin edilməsini istəyirdilər.

İkinci qrupun nümayəndələri isə, bir qədər də irəli gedərək ərəb yazı sisteminin, ümumiyyətlə, türk dillərinin tələbatlarına cavab vermədiyini və onun birmənalı şəkildə dəyişdirilməsinin vacib olduğunu insar edirdilər.

Ərəb və türk əlifbaları ilə bağlı ortaya çıxan problemlərdən biri də, türk dilinin iltisacı, ərəb dilinin isə flektiv dillər qrupuna aid olması idi. Bundan əlavə, türk danışığı dilində sait səslərin, ərəbcədə isə samitlərin istifadəsinə geniş yer verilir.

Latın qrafikalı əlifbanın qəbulu ilə bağlı ilk müzakirələrə hələ 1923-cü ildə başlanılmışdı. Ancaq ictimaiyyətin belə bir yeniliyə tam hazır olmaması islahatın həyata keçirilməsini uzun

müddət gecikdirmişdi. Belə ki, İzmir İqtisadi Konqresində Əli Nəzmi və bir neçə məsləkdaşının ilk dəfə olaraq əlifba dəyişikliyi ilə bağlı təklif irəli sürmələri Konqresə sədrlik etmiş Kazım Qarabəkir Paşa başda olmaqla, bir çoxlarının narazılığına səbəb olmuşdu.

İzmir Konqresində latın əlifbasının qəbulunu dəstəkləyənlərdən biri də Hüseyn Cahit Yalçın idi. O, İstanbulda mətbuat nümayəndələrinin iclasında bu məsələni yenidən gündəmə gətirmək istəsə də, bu dəfə Atatürkün özü tərəfindən rədd edildi. İllər sonra Falih Rıfqi Atayla söhbətlərdən birində Mustafa Kamal bu cür addım atmasının səbəbini aşağıdakı şəkildə izah etmişdi: “Hüseyn Cahit bana vakitsiz bir iş yaptırmak istiyordu. Yazı inkilabının daha zamanı gelmemişti...”.

1925-ci il 25 mart tarixində TBMM-də çıxış edən İzmir millət vəkili Şükrü Saracoğlu “Təhsil büdcəsi” ilə bağlı nitqində bütün fədakarlıqlara rəğmən xalqın böyük hissəsinin hələ də oxuyub-yaza bilməməsinin səbəbini köhnə üsullu ərəb əlifbası ilə əlaqələndirdi. Onun bu çıxışı TBMM-də böyük etirazla qarşılandı.

Tarix bu və buna bənzər bir çox hadisələr Atatürkün bir daha nə dərəcədə haqlı olduğunu sübut etmişdir. Bu baxımdan 1924-1928-ci illər “Yeni Türk əlifbasının” qəbulu üçün uyğun şəraitin yaradılması dönəmi kimi qiymətləndirilir.

1928-ci ildə uyğun şəraitin yaranmasından istifadə edən Mustafa Kamal Falih Rıfqi Atay, Yaqub Qədiri Qaraosmanoğlu, Ruşən Əşrəf Ünaydın, Əhməd Cavad Əmrə, Raqib Hülusi Özdam, Fazil Əhməd Ayqaç, İbrahim Qrandi, Mehmed Emin Erişgil və İhsan Sunqudan ibarət “Dil Encüməni” komissiyasının yaradılması haqqında fərman verdi. Komissiyanın yaradılmasında əsas məqsəd qısa zamanda türkcənin səs quruluşuna uyğun əlifbanın tərtib edilməsi idi. Komissiyanın fəaliyyəti zamanı qarşılaşdığı bütün çətinliklər şəxsən M.K.Atatürk tərəfindən aradan qaldırılmışdı.

İki aylıq gərgin işdən sonra hazırlanan yeni əlifbada ərəb əlifbasındakı lüzumsuz hərflərə və Avropa dillərinin yazı siste-

mində işlənən “ch, sch, tsch” kimi hərflər kombinasiyalarına yer verilməmiş; xarici dillərdən alınan “c, ç, ğ, ş, ö, ü, ı” hərfləri müasir Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılmışdı.

Tədqiqat qrupunu maraqlandıran ən önəmli nöqtələrdən biri də qəbul olunacaq əlifba siyasətinin təhsil sisteminə tətbiq edilmə müddəti ilə bağlı idi. Komissiya üzvləri yeni əlifbanın beş ildən on beş ilədək bir müddətdə tam şəkildə mənimsəniləcəyini düşündü. Falih Rıfqi komissiyanın hazırladığı yeni əlifbanı Atatürkə təqdim edərkən Mustafa Kamalın layihənin icrası ilə bağlı dediyi sözlər onun dahiliyini bir daha sübut edir: Falih Rıfqi bu görüşlə bağlı xatirələrində yazır:

“...Atatürk bana sordu:

– Yeni yazıyı tətbiq etmək üçün ne düşündünüz?

– Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa mühletli iki təklif var, dedim. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yeni yazılı kısmı artıracaklardır. Daireler ve yüksek mektepler için de tedrici bazı usuller düşünülmüştür.

Yüzüme baktı:

– Bu ya üç ayda olur, ya da hiç olmaz, dedi.

Hayli radikal bir inkilapçı iken ben bile yüzüne bakakalmıştım.

– Çocuğum, dedi, gazetelerde yarı sütun eski yazı kaldığı zaman dahi, her kes eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu bizim yazı da Enverin yazısına döner. Hemen terk olunverir...”

15 avqust 1928-ci il Cümhuriyyət qəzetində Yunis Nadinin yeni əlifba ilə bağlı maraqlı bir yazısı dərc olunmuşdu. Yunis Nadinin əlifba ilə bağlı layihənin tətbiqi üçün ən az on ilin lazım olduğunu söyləməsi Atatürk tərəfindən etirazla qarşılandı. Hazırlanması uzun müddət davam edən bu layihənin icrasından öncə M.K.Atatürk Sarayburnu parkında həyata keçirdiyi tarixi çıxışında bu sözləri söyləmişdir:

“...Bir milletin heyet-i içtimayenin (toplumun) yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez, bundan bundan insan

olarak utanmaq lazımdır. Bu millət utanmaq için yaratılmış bir millət değıldir. İftihar etmək için yaratılmış, tarixini iftiharla doldurmuş bir milləttir. Fakat millətin yüzde sekseni okuma yazma bilmıyorsa bu hata bizde değıldir. Türkün seviyyesini anlamayaraq kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık bu mazinin (geçmişin) hatalarını kökündən Hataları tashih edəcəğiz (düzelteəcəğiz)...”.

1928-ci ilin 11-29 avqust günlərində Atatürkün başçılığı altında “Əlifba islahatı ilə bağı iclaslar”ın həyata keçirilməsinə, qanun halına salınan layihənin iki gün sonra (2 noyabr 1928-ci il / 1353 sayılı qanunla) tətbiqinə başlanıldı.

Türkiyə tarixində həyata keçirilmiş siyasi və iqtisadi dəyişikliklərdən ən önəmlisi sayılan “Hərflər İnkılabı” İngiltərə başda olmaqla bir çox xarici media orqanlarında da, müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Müasir türk əlifbası

Müasir türk əlifbasında 29 hərflər var. Bunlardan 8-i sait: a, e, ı, i, o, ö, ü, 21-i isə samitdir: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z.

Əlifbadakı “e” saitinin və “g”, “k”, “l” samitlərindən hər birinin iki səsi olduğuna görə türk ədəbi dilində 33 danışığ səsi var.

Bunlardan əlavə, türk yazısında iki işarədən – “^” (uzatma və ya incəltmə) və (') apostrof işarələrindən istifadə edilir (Yeni orfoqrafiya qaydalarına görə, birinci işarənin işlədilməsi məcburiyyəti yoxdur).

Azərbaycan dilində olan “x” və “ğ” səsləri türk ədəbi dilində yoxdur, lakin Anadolunun bir çox dialektində bu danışığ səsləri də işlədilir.

Bunu da qeyd edək ki, müasir türk dilinin orfoqrafiya prinsiplərinə görə əcnəbi onomastik vahidlər – xüsusi isimlər, millətlərəarası firma adları, texniki terminlər və s. əsillərinə uyğun şəkildə yazıldığından, türk yazısındakı hərflərin miqdarı əlifbadakından çoxdur. Məsələn:

New York – Nyu York

Wilhelm Humbolt – Vilhelm Humbolt

Jean Jacques Rousseau – Jan-Jak Russo

Max Müller – Maks Müller

Coca-Cola – Koka-Kola

Ortaq türk əlifbası

(Azər Həsərdən 34 hərfli ortaql türk əlifbası layihəsi)

Yeddi Dövlət – Bir Millət Şurası ortaql türk əlifbasının hazırlanması və tətbiqi yönündə işlərin ləng getməsinə nəzərə alaraq bu istiqamətdə sürətli işlərin aparılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Qurumun başqanı Azər Həsərət mediaya verdiyi açıqlamada şəxsən özünün başçılığı ilə yaxın müddət ərzində ortaql türk əlifbası layihəsinin hazırlanacağını və müzakirələrə başlayacağını da bildirmişdi. Şuranın başqanı Azər Həsərət bildirib ki, təklif olunan layihə yeddi bağımsız türk dövlətində işlədilan əlifbalar əsasında hazırlanıb və 34 hərfdən ibarətdir. Həm də bu zaman mövcud olan əlifbalara demək olar ki, çox cüzi dəyişikliklər edilib və bu da ortaql əlifbaya keçidin tez bir zamanda və asan başa gəlməsinə imkan yaradacaq. Azər Həsərdən hazırladığı ortaql türk əlifbası layihəsinə belədir:

A a (Aşqabat), B b (Bakı), C c (Ceyhan), Ç ç (Çanaqqala), D d (Dərbənd), E e (el), Ä ä (əziz), F f (Fərgənə), G g (günəş), Ğ ğ (ğalim), H h (həsərət), X x (xan), I ı (İğdır), İ i (iynə), J j (Jalə), K k (kitab), Q q (Qazan), L l (Lefkoşa), M m (Mersin), N n (Narıncala), Ñ ñ (anan), O o (orta), Ö ö (ördək), P p (para), R r (rayon), S s (səma), Ş ş (Şuşa), T t (Təbriz), U u (Urmiyə), Ü ü (Ürümçi), V v (Van), W w (-), Y y (Yevlax), Z z (Zəngəzur).

Göründüyü kimi, yeni layihədə Azərbaycan əlifbasında yalnız bir hərf dəyişdirilib: Ə ə hərfi Ä ä kimi təklif edilir. Bundan başqa, əlifbaya Ñ ñ (sağır nun) və bilgisayar texnologiyalarında geniş istifadə edilən W w əlavə edilib. Qeyd edək ki, “sağır nun” adlanan səs və hərf Azərbaycan və digər türk dillərində həmişə olsa da, 1929-cu ildə Azərbaycan və ardından da Türkiyə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçərkən bəlli olmayan səbəblərdən bu hərfdən imtina edilib. “Halbuki, hazırda demək olar ki, bütün türk ləhcələrində bu səs qalmaqda və geniş istifadə edil-

məkdədir. Ona görə də biz onun bərpasının tərəfdarı kimi çıxış edirik”, – deyər Şura başqanı bildirib.

W w hərfinin əlavə edilməsinə gəlincə, Azər Həsərət bildirmişdir ki, bu, daha çox texnoloji tələblərə cavab vermək üçün edilir: “Hazırda bilgisayar texnologiyaları həyatımıza elə daxil olub ki, bəzən onların tələbləri ilə hesablaşmaq zorunda qalırıq. Ona görə də düşündürük ki, W w hərfindən yazıda geniş istifadə edilməsə belə, onun əlifbada yer almasına ciddi zərurət var. Ən azından İnternet ünvanlarının yazılışı zamanı ondan istifadəni nəzərə alsaq, fikrimiz daha da möhkəmlənər”. Azər Həsərət Türkiyə əlifbasına da heç bir dəyişiklik edilmədiyini, sadəcə əlavələr edildiyini bildirib. O, deyib ki, “hazırda 29 hərfdən ibarət olan Türkiyə əlifbasına daha beş hərf əlavə edilir. Ancaq bu o demək deyil ki, onların istifadəsi mütləqdir. Yəni, Türkiyə türkcəsində bu zamana qədər olduğu kimi, 29 hərfdən istifadə edilərsə heç bir zərəri olmaz. Çünki həmin 29 hərf onsuz da ortaql əlifbada var və digər türk xalqları həmin hərləri də rahat bir şəkildə oxuya bilər”. Şura başqanı bildirib ki, yeddi bağımsız türk dövləti olan Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Quzey Kıbrıs, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistandan yalnız Qırğızıstan latın əlifbasına ümumiyyətlə keçmədiyi üçün həmin ölkədə istifadə edilən kiril Türkiyə və Türkmənistandan yalnız Qırğızıstan latın əlifbasına, ümumiyyətlə, keçmədiyi üçün həmin ölkədə istifadə edilən kiril əlifbasının latın qarşılığı ortaql əlifbanın hazırlanması zamanı əsas olaraq götürülüb. Onu da qeyd edək ki, bu, ortaql türk əlifbası yönündə ilk çalışma deyil. Hələ türk dövlətləri rus işğalından azad olduğu zamandan bəri müxtəlif təşəbbüslər irəli sürülsə də onların heç biri gerçəkləşdirilməyib. Azər Həsərət bildirib ki, bu layihəni bir müddət müzakirə etdikdən sonra qeyri-rəsmi də olsa, onu tətbiq etmək fikrindədirlər.

YEDDİ DÖVLƏT – BİR MİLLƏT KONSEYİNİN TƏKLİF ETDİYİ ORTAQ TÜRK ALİFBA LAYİHƏSİ HAZIRLAYAN: AZƏR HƏSRƏT KONSEYİNİN BAŞQANI

Sıra	Azərbaycan	Qazax	Kırğız	K.Kıbrıs	OzbeK	Türkiyə	Türkmen	Ortaq
1.	Aa	Aa	Aa	Aa	Aa	Aa	Aa	Aa
2.	Bb	Bb	Bb	Bb	Bb	Bb	Bb	Bb
3.	Cc	Cc	Jj	Cc	Jj	Cc	Jj	Cc
4.	Çç	Çç	Çç	Çç	Ch ch	Çç	Çç	Çç
5.	Dd	Dd	Dd	Dd	Dd	Dd	Dd	Dd
6.	Ee	Ee	Ee	Ee	Ee	Ee	Ee	Ee
7.	Əə	Ää		Aa		Ää	Ää	Ää
8.	Ff	Ff	Ff	Ff	Ff	Ff	Ff	Ff
9.	Gg	Gg		Gg	Gg	Gg	Gg	Gg
10.	Ğğ	Ğğ		Ğğ	Ğğ	Ğğ		Ğğ
11.	Hh	Hh		Hh	Hh	Hh	Hh	Hh
12.	Xx	Xx	Xx		Xx			Xx
13.	Iı	Iı	Iı	Iı	Iı	Iı	Yv	Iı
14.	İi	İi	İi	İi	İi	İi		İi
15.	Jj	Jj		Jj	Jj	Jj	Zz	Jj
16.	Kk	Kk	Kk	Kk	Kk	Kk	Kk	Kk
17.	Qq	Qq	Qq		Qq			Qq
18.	Ll	Ll	Ll	Ll	Ll	Ll	Ll	Ll
19.	Mm	Mm	Mm	Mm	Mm	Mm	Mm	Mm
20.	Nn	Nn	Nn	Nn	Nn	Nn	Nn	Nn
21.		Nä	Nä		Ng ng		Nä	Nä
22.	Oo	Oo	Oo	Oo	Oo	Oo	Oo	Oo
23.	Öö	Öö	Öö	Öö	Öö	Öö	Öö	Öö
24.	Pp	Pp	Pp	Pp	Pp	Pp	Pp	Pp
25.	Rr	Rr	Rr	Rr	Rr	Rr	Rr	Rr
26.	Ss	Ss	Ss	Ss	Ss	Ss	Ss	Ss
27.	Şş	Şş	Şş	Şş	Sh sh	Şş	Şş	Şş
28.			Şic şic					
29.	Tt	Tt	Tt	Tt	Tt	Tt	Tt	Tt
30.			Tse tse					
31.	Uu	Uu	Uu	Uu	Uu	Uu	Uu	Uu
32.	Üü	Üü	Üü	Üü	Üü	Üü	Üü	Üü
33.	Vv	Vv	Vv	Vv	Vv	Vv	Ww	Vv
34.		Ww						Ww
35.	Yy	Yv	Yv	Yv	Yy	Yv	Yv	Yv
36.			Ye ve					
37.	Zz	Zz	Zz	Zz	Zz	Zz	Zz	Zz
38.		Eë						-
39.		Ii						-
40.		Yo yo						-
41.		Yu vu	Yu vu					-
42.		Ya va	Ya va					-

TÜRK ƏDƏBİYYATI İSLAMDAN ƏVVƏLKİ TÜRK ƏDƏBİYYATI

Türklərin ana vətəni Orta Asiyadakı mədəni yaradıcılığının hamısı bu günə qədər gəlib çıxmayıb. Türk dilində ilk yazılı əsərləri VI əsrdən qaldığını nəzərə alsaq, bu dövrün ədəbiyyatı ilə bağlı əsas sənədlərin əldə olmadığını deyə bilərik.

Şifahi ədəbiyyat

Mahmud Kaşğarının 11-ci əsrdə yazdığı lüğəti-Türk (Türk dilləri Sözlüyü) adlı kitabında dövrün şifahi əsərləri yazılı şəkildə özünə yer tapıb. Şifahi ədəbiyyat ənənəsində şeir ilk yerdə durur. *Kam*, *baksı*, *ozan*, *şaman* adlandırılan ilk şairlər qopuz deyilən simli bir alətin müşayiəti ilə şeirlərini səsləndirirdi. Aprınçur Tigin, Çuçu, Kül Tarkan, Çisuya Tutunq, Asıq Tutunq Sunqku Seli və Kalim Keyşi əsərlərindən nümunələr olan ilk şairlər arasındadır.

Yazılı ədəbiyyat

İlk türkcə yazılı əsərlər VI əsrdən qalan Yenisey yazıları və VIII əsrdən qalan Orxon yazılarıdır. Şeir dilində yazılmış Orxon yazıları türk dünyasının yaşam tərzini, mədəniyyəti və sənəti sahəsində müxtəlif istiqamətlər haqqında bilgilərlə zəngindir.

İslamın təsirindən meydana gələn türk ədəbiyyatı

Qaraxanlı hökmdarı Satuk Uğra xanın 10-cu əsrdə İslam dinini qəbul etməsindən sonra türk dünyası yeni bir mədəniyyət

mühtinə daxil olmağa başladı. Qərbə köç edən türk tayfaları bu mədəniyyətin təsirlərini ədəbiyyat dünyasına da gətirdilər. Mahmud Kaşğari "Divanü lüğət-it-Türk"ü ərəblərə türkcə öyrətmək mədəniyyətin təsirlərini ədəbiyyat dünyasına da gətirdilər. Mahmud Kaşğari "Divanü lüğət-it-Türk"ü ərəblərə türkcə öyrətmək məqsədi ilə hazırladı. Yusif Has Hacib İslam ölkələrini ehtiva edən bir dövlət fəlsəfəsini Kutadqu Bilik (11-ci əsr) adlı əsərində işləyib hazırladı. Əlişir tayfaları burada yeni bir ədəbiyyat ənənəsinin formalaşmasında böyük rol oynadılar. Anadoluda ilk nümunələrini 13-cü əsrdən başladığı qəbul edilən bu ədəbiyyat ənənəsi iki sahədə inkişaf etmişdir: divan ədəbiyyatı və xalq ədəbiyyatı.

Divan ədəbiyyatı:

Osmanlı dövründə, xüsusilə mədrəsədə təhsil alanların ərəb və daha çox fars ədəbiyyatı nümunəsində inkişaf etdikləri ədəbiyyat ənənəsi ümumi olaraq "Divan ədəbiyyatı" adı ilə öyrənilir. Buna "zümərə ədəbiyyatı", "ümməti çağı türk ədəbiyyatı" adını verənlər də var. Divan ədəbiyyatının yarandığı dövrdə (XIII-XV əsr) fars təsirləri üstünlük təşkil edirdi. İlk şairlər (Əhmədai Dai, Kadi Bürhanəddin, Şeyxi) əsasən dini şeirlər yazırdı. Keçid dövründə (XV-XVI əsr) saray və onun ətrafında olanlar bu növ ədəbiyyatı xüsusilə dəstəkləməirdi. Divan ədəbiyyatının inkişaf dövründə (XVI-XVIII əsr) təsir dövründən müstəqil yaradıcılıq dövrünə qədəm qoyulduğu müşahidə olunur. Klassik formalara yerli əsasların uyğunlaşdırılmasına cəhd göstərilir, yeni tərzlər, xüsusilə də "Şebki Hindi" adlanan bir şer təzi yaradılmışdı (Məhəmməd Füzuli, Baqqi, Bağdadlı Ruhi, Yusif Nabi, Nəfi, Nədim, Şeyx Qalib, Övliya Çələbi, Naima, Veysi, Nərgisi).

Xalq ədəbiyyatı:

Müəllifləri məlum olmayan və ya bilinməyən xalq hekayələri, nəğmələri, maniləri, atalar sözləri, tapmacalar, oyunları

xalq ədəbiyyatının bir hissəsini yaradır. Təkkə ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatının dini formalı növüdür. Bu ədəbiyyatın dili ərəb və farsca olsa da asan başa düşülürdü. Dördlük nəzm forması və heca ölçüsü sonuna qədər istifadə olunmuşdur. Bu ədəbiyyatın ən önəmli nümayəndələri Yunis Əmrə, İmadəddin Nəsimi, Qayğusuz Abdal, Hacı Bayram Vəli, Şah İsmayıl Xətai, Pir Sultan Abdaldır.

Xalq ədəbiyyatının bir başqa sahəsi olan aşıq ədəbiyyatı XVI əsrdən günümüzdə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Aşıq deyilən xalq ozanları adətən sazları ilə Anadolunu gəzərək həm bir ənənə yaratmış, həm də var olmağa çalışmışdılar. Qaracaoğlan, Aşıq Ömər, Gövhəri, Dərdli, Ərzurumlu Əmrah, Bayburdlu Zehni, Rühşəti, Sümmani, Aşıq Veysəl, Əli İzzət Ozkan onlara nümunə göstərmək olar.

Qərb təsiri nəticəsində formalaşan türk ədəbiyyatı

Türk (Osmanlı) toplumunda XVIII əsrdən sonra qərb mədəniyyətini mənimsəmək istiqamətində bir sıra işlər görülmüşdür. Hərbi və siyasi sahədəki inkişaf bir müddət sonra ədəbiyyata da təsir göstərməyə başladı. Xüsusən də qərbi görün və bura ilə yaxından tanış olan ədəbiyyatçılar yeni bir ədəbiyyatın ilk müjdəçiləri oldular. Qərb təsiri nəticəsində formalaşan türk ədəbiyyatının başlanğıcı kimi "Tərcümani Əhval" (1860) qəzetinin nəşri qəbul edilməkdədir. Çünki bu qəzet rəsmi, ya da yarı-rəsmi bir orqan deyil, özəl şəkildə dərc edilən ilk türk qəzeti idi. Belə bir şəkildə başladığı qəbul edilən yeni dövr ədəbiyyatı aşağıdakı dövrlər üzrə öyrənilir: Tanzimat dövrü, Sərvət-i Fünun dövrü, Fecr-i Ati dövrü, Milli ədəbiyyat dövrü, Cümhuriyyət dövrü və sonrakı dövr.

1. Tanzimat ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələri.

Namiq Kamal, Şinasi, Əhməd Midhad, Ziya Paşa, Mahmud Əkrəm, Əbdülhalq Həid Sami Paşazadə Sezai və başqaları.

2. Sərvət-i Fünun ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələri.

Recaizadə Mahmud Əkrəm, Tofiq Fikrət, Cənab Şəhəbəddin, Xalid Ziya Uşaqlıgil, Mehmet Rauf və başqaları.

3. Fecr-i Ati ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələri.

Əhməd Həşim, Emin Bülend Serdaroğlu, Həmdullah Sübhü Tanrıöyər, Fuad Köprülü, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu və başqaları.

4. Milli ədəbiyyatın aparıcı nümayəndələri.

Ömər Seyfədin, Mehmed Akif Ersoy, Xalide Edip Adıvar, Rəşad Nuri Güntəkin və başqaları.

5. Cümhuriyyət və sonrakı dövr ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələri.

Ziya Osman Səba, Yaşar Nəbi Nayir, Nazim Hikmət, Orxan Vəli Kanık, Oktay Rifat, Cahid Quləbi, Hüseyn Rəhmi Günpınar, Peyamr Safa, Kamal Tahir, Əziz Nesin, Necati Cümali, Selim İleri, Fakir Baykurt və başqaları.

Atatürk dövrü türk şeri

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, I dünya savaşı sonunda Osmanlı dövləti məğlub sayıldı və 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mondros sazişinə görə İngiltərə, Fransa, İtaliya, Amerika və Yunanıstan tərəfindən işğal edildi. İşğal, müstəmləkə olmağı, əzilməyi, köləliyi heç bir zaman qəbul etməyən türk milləti Mustafa Kamal Atatürkün öndərliyində təşkil etdiyi milli müqavimət hərəkatı olan Qüvveyi-Milliyə ilə dastani bir milli mücadiləyə girişdi. 23 aprel 1920-ci ildə Ankarada Mustafa Kamal Paşanın başkanlığında Türkiyə Böyük Millət Məclisi açıldı və milli mücadilə bu məclis tərəfindən idarə edildi. Sonunda ölkəmiz Qərbin bütün işğalçı imperialist qüvvələrindən təmizləndi və 1923-cü ildə tam bağımsız və bağlantısız milli bir dövlət quruldu. 29 oktyabr 1923-cü ildə Məclisin qəbul etdiyi bir qərarla dövlət rəsmən cümhuriyyətlə idarə edilməyə başlandı. Bu tarixdən etibarən qurulan yeni cümhuriyyət dövləti demək olar ki, bütün sahələrdə və bütün qurumları ilə sürətlə milliləşmə və qərbliləşmə yönündə yenidən qurulma prosesinə girdi.

Dövlətin rəsmi qurumları sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı gerçəkləşdirilən inqilablarla yenidən düzənləndi. Bu arada türk milliyyətçiliyini əsas alan tarix, dil, sənət və ədəbiyyat çalışmaları da başladı. Bunun üçün türk tarixini doğru və dərin bir formada araşdırmaq, incələmək, öyrənmək üçün Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyəti və yenə eyni şəkildə türk dilini araşdırmaq, incələmək, öyrənmək, yaymaq, türk ədəbiyyatının, yazı və danışq dilinin təməlinin işlənmiş, inkişaf etmiş türkcə olması üçün də Türk Dili Tədqiq Cəmiyyəti quruldu. Dolayısıyla. Türk milli varlığı tarixi, mədəniyyəti, dili sosial həyatı ilə yenidən dirçəldildi. Beləliklə, Türkiyə Cümhuriyyəti dövləti millət birliyinə, bu ölkədə yaşayan hər kəsin türk milli birliyi içində qaynaşmış bir millət olmasına çalışdı. Bir baxıma Osmanlı dövlətinin son dönəmlərində arxa plana atılan türklük, türk milləti, türk milli varlığı cümhuriyyətlə birlikdə ön plana çıxır və bütün ölkədə bir milli inkişaf həyəcanı başlayır.

Atatürk 1938-ci ildə vəfat etdi. Buna görə də 1923-1940-cı illər arası dönəmə biz "Atatürk dövrü" adını veririk. Atatürkün liderliyi altında başlayan türk milliyyətçiliyi hərəkatı digər bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da öz inikasını tapdı və 1923-1940-cı illər arasında türk ədəbiyyatı böyük ölçüdə milliyyətçi duyğu və düşüncələrin hakim olduğu bir ədəbiyyat görünümünü qazandı. Çünki ölkəmiz 1912-ci ildən 1923-cü ilə qədər ağır müharibələrdən keçib gəlmişdi. Məmləkətimiz yaxılıb yığılmış, millətimiz pərişan olmuş və bütün bu fəlakətlərdən, yangınlardan sonra yepyeni milli bir türk dövləti doğmuşdu. Türk ədəbiyyatçıları da bu mühitdə üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirərək türk millətinin acılarına, həsrət və gözləntilərinə tərcüman olmuşlar. Milləti yenidən ayağa qaldırmaq, ölkəni bir sahədə abadlaşdırmaq, türk uşaqlarında gələcəyə ümid aşılamaq, onlarda güvən duyğusu yaratmaq üçün milliyyətçi duyğular, ideallar ön plana çıxarılmışdı. İmkan daxilində Şərq və Qərb dillərinin təsirindən arınmış bir türkcə, türkün milli vəzni olan dördlük, türkün ana qucağı, vətəni Anadolu, türk millətinin dini

və milli dəyərləri, imperializmdən qurtuluş mövzuları, öndərimiz və milli türk dövlətinin qurucusu Atatürk və onun milli mücadilə dastanı türk şerindən hakim ünsürlər olmuşdur.

O dövəndəki milliyyətçi türk şeri birdən-birə ortaya çıxmamışdır. Milliyyətçi şeryazma ənənəsi əsasən, 1897-ci il türk-yunan savaşı zamanı Məhməd Əmin Yurdaqulun şeirləri ilə başlayır. 1908-ci ildən sonrakı dövrdə meydana çıxan milli ədəbiyyat cərəyanı da bu anlayışın yaygınlaşdığını və bəlli bir sistemə qovuşduğunu göstərir. Dolayısı ilə, Atatürk dövrü milliyyətçi şer damarının kökü Məhməd Əmin şeirinə və milli ədəbiyyat cərəyanına bağlıdır. Atatürk dövrü türk ədəbiyyatını yaradan şairlərin bir qismi cümhuriyyət öncəsindən gələn orta və yaşlı nəsələ mənsubdur, böyük bir əksəriyyəti isə cümhuriyyətlə birlikdə ortaya çıxan şairlərdir. Atatürk dövrü türk şeirinə nüməyəndələrini belə təsnif edə bilərik.

Əski dövənlərdən gələn şairlər

O dövr əski dövənlərdən gələn şairlər poeziyaya tənzimat, sərvəti-fünun, fəcri-ati, yaxud da milli ədəbiyyat cərəyanları dövründə gələn, bəzi əsərlərini o zamanlar yazan, amma cümhuriyyət dövründə də yaradıcılıqla məşğul olan şairlərdir. Onların bəziləri haqqında ayrıca danışmaq lazımdır.

Yəhya Kamal və Əhməd Haşim Cümhuriyyət dövrü türk poeziyasına təsir göstərmiş, II məşrutə dövründə şer yazmağa başlamış və o dövəndə məşhur olmuş iki böyük türk şairidir. Onlar cümhuriyyət qurulduqdan sonra da şer yazmağa davam etmiş və bu dövrdə gənc şairlərə böyük təsir göstərmişdilər. Yəhya Kamal milli şüurun, milliyyətçi türk poeziyasının inkişafında cığırçı olmuş, yönləndirici rol oynamışdır. Bu iki böyük türk şairi haqqında aşağıdakı bilgiləri verə bilərik.

Haşimin 1883-1933-cü illərdə şerləri onun "Göl saatları" (1921) və "Piyalə" (1926) adlı iki şer kitabından toplanmışdır: Daha sonralar bu iki kitabı və kitablarına daxil olmayan şerləri birlikdə nəşr edildi (İnci Enginün-Zeynep Kerman. Ahmet

Haşim. Bütün Şeirləri, İst., 1987, Dərgah y). Əhməd Haşim hələ on dörd-on beş yaşlarında Qalatasaray sultanisində oxuyarkən fransızca bir şer antologiyası sayəsində Qərb ədəbiyyatı ilə tanış olmuş, bu marağ onun ömrünün sonuna qədər davam etmişdir. Fransız simvolizminin poeziya anlayışını Henri de Retgenin, divan şeri təcrübəsini və məzmunlar dünyasını isə Şeyx Qalibin şəxsində mənimsəmişdir. Haşim, əsas etibarilə, simvolist olsa da, impressionizm onun üslubuna təsir etmişdir. O, romantik deyildir, ancaq yaradıcılığında romantizmə xas olan bəzi ünsürlərə yer vermişdir. Haşim öz daxili aləmini xarici dünyaya, təbiətə əks etdirməsi və ruhi vəziyyətinə uyğun olan təbiət təsviri ilə romantikdir.

Haşim Piyalə kitabında yazdığı "Müqəddimə" də simvolizm anlayışına müəyyən qədər yer vermişdir.

Türk tarixi, tarixdən miras olaraq aldığımız dəyərlər, tarixi şərhətmə şəklimiz bizim milliyyətimizi həsrən təməl ünsürləridir. Yəhya Kamal da türk milliyyəti düşüncəsini daha çox türk tarixi anlayışı üzərində qurur. O, türk tarixinə milli nöqtədən və ən sağlam şəkildə yerli bir baxışla yaxınlaşmış, türk milli varlığının gözəl və parlaq tarixi dövənlərini mövzu olaraq işləmişdir. Yaşadığı hazırkı ana və gələcəyə çox az yer verən şair şeirində türk milli tarixini çox canlı bir şəkildə əks etdirməyi bacarmışdır.

Tarixi mövzuda Yəhya Kamalın şerlər yazmasında, türk tarixinin modern mənada dastanını yazmasında Xose-Maria de Heredianın (1842-1905) "Les Trophees" (1893) adlı kitabında toplanan şerlərinin təsiri böyükdür. Heredia bu əsərində əski yunan, Roma, orta çağ, renessans, Amerikanın kəşfi, əski Misir kimi tarixi dövənlərə, qəhrəmanlıq mövzularına yer

verir. Yəhya Kamal bu şərlərdən aldığı ilhamla türk tarixini və qəhrəmanlıqlarını yazmağa, tarixin ehtişamını, “bəyaz lisan” dediyi sadə, açıq, yalın, qıvrıq, zəngin, gözəl, parlaq bir türkçə ilə canlandırmağa başlamışdır. “Açıq dəniz”, “Dəniz”, “Mohaç türküsü”, “Axınçı”, “Süleymaniyyədə bayram sabahı” kimi modern dastan örnəyi deyə biləcəyimiz mətnləri yazmışdır. O, ənənəvi dastanların fəvqəladə, fəvqəlbəşər özəllik və vəsflərini, xəyali ünsürlərini, mübaligələrini seçərək gerçək təsvir və təsvirlərə söykənən modern dastan örnəkləri yaratmışdır. Bundan başqa, neo-yunanlıq dönməsinə aid olmaq üzrə Sicilya qızları, Biblos qadınları və Berqama heykəltəraşları adlı əski yunan və Roma həyatına dair şeirləri də vardır.

Yəhya Kamal prinsip olaraq ideal milliyyətçilik yerinə real milliyyətçiliyi əsas götürmüşdür. Ziya Gökalpın ideal mənadakı Turan milliyyətçiliyinə qarşı o, real mənada Anadolu milliyyətçiliyini mənimsəmişdir. Yəni, Yəhya Kamal daha çox realist bir milliyyətçi ya da reallığa söykənən idealist bir milliyyətçidir. 1071-ci ildən sonra Anadoluda yaranan bir millətin tarixi, dili, mədəniyyəti, sənəti, ədəbiyyatı, həyat tərzi, hər şeyi Anadolu coğrafiyası mərkəz alınaraq yaranmışdır. Real olan budur. Buna görə də 1071-ci il öncəsini “qəblət-tarix” (tarix öncəsi) olaraq qəbul edir. Bundan başqa, bugünkü Anadolu coğrafiyasında yaşayan canlı, real bir türklük vardır. Gerçək, konkret və aktual olan türk millətini məhz bu coğrafiya meydana gətirmişdir. Səlcuqlu, bəyliklər, Osmanlı və Cümhuriyyət dövnləri bizim bugünkü millətimizi təşkil edən, yaradan, toxuyan dövnlərdir və bunlar da əsas olaraq Anadolu coğrafiyasında var olmuşdur. Ancaq şairin 1071-ci il öncəsi Orta Asiya türklük dövnlərini bu sintezə qatmaması doğru deyildir. Çünki biz 1071-ci ildə birdən-birə ortaya çıxmıyıq, bizim türk-islam mədəniyyətimiz də birdən-birə 1071-ci ildə başlamadı. İslam öncəsi türklük dövrü və Orta Asiyadakı ilk müsəlmanlıq dövnlərimiz bir davamlı cizgi halında türk milliyyətində bəlli bir yerə və önməyə sahibdir.

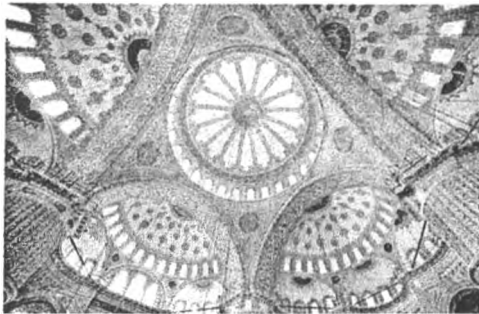
Coğrafiya və tarixlə bağlı milliyyətçilik anlayışını Yəhya Kamal Parisdə tələbə olanda fransız tarix hocalarından almışdır. Albert Sorel (1842-1906) tarixdə fransız millətinin yaranma prosesini incələmişdir. Ondan aldığı ilhamla Yəhya Kamal da tarix içində yaranıb gələn türklüyü araşdırmağa ehtiyac duyur. Bundan başqa, Kamil Jullianın “Fransız torpağı min ildə fransız millətini yaratdı” cümləsi ona tarixi və coğrafi milliyyətçilik üçün sağlam bir zəmin hazırlamışdır. Bu prinsipdən hərəkət edən Yəhya Kamal 1071-ci ildən bu yana Anadolu coğrafiyasında ortağ bir tarixi paylaşan insanların, fərqli mənşədən olsalar da, yoğrularaq ortağ türklük zəminində birləşərək uyumlu bir türk millətini meydana gətirdiyini görür.

Əslində coğrafiya ilə İstanbul eyni başlıq altında dəyərləndirilə bilər. Çünki Yəhya Kamal üçün türk coğrafiyası bir baxımdan İstanbuldur. Yəni İstanbul özünün əhalisi, tarixi, mədəni adət və ənənələri, dili, memarlığı ilə türk coğrafiyasının, Anadolunun hər baxımdan bir özəti, xülasəsi kimidir. Yəhya Kamal türk ədəbiyyatında qabaqcıl İstanbul şairlərindən biri olaraq tanınır. O, İstanbulu bir eşq halında mənimsəməkdə, mədəniyyətini, təbii relyefini, hər şeyini böyük bir eşqlə sevməkdə və bunu öz şərlərində əks etdirməkdədir. Şair açıq məkan, coğrafi məkan mənasında şərlərində özəlliklə, İstanbula yer vermiş, buna müqabil Anadolunu, demək olar ki, işləməmişdir. Yəhya Kamalın Qoca Mustafapaşa və Atikvaldadan enən sokakda, İstinyə, Fə-nərbəğsa kimi İstanbul səmt və küçələrini ədəbi mövzu olaraq seçməsinə fransız şairi Verlenin təsiri böyükdür. Verlenin də Paris küçələrini vəsf edən şərləri vardır.

Şair memarlığı türk milliyyətinin təməl ünsürlərindən biri kimi görür. Türk milli ruhunun ən yaxşı konkretləşdiyi, ən gözəl və estetik formada ifadəyə qovuşduğu sənət olaraq memarlığa əhəmiyyət verir. Memarlığa önəm verməsinin bir səbəbi də var. Türklər Anadoluya gəldikdən sonra bu torpaqları vətən halına gətirmək, türk-islam yurdu etmək üçün yerləşməyə, şəhərləşməyə, dolayısı ilə, memarlığa önəm vermişlər. Bu durum türklərin atlı köçəri topluluğu olmaqdan çıxıb, oturaq mədəniyyətə keçmə iradəsinin bir göstərgisidir. Qərblilərin türklər üçün söylədikləri aşağılayıcı ifadələr arasında yer alan “barbar”, “yağmaçı”, “axınçı”, “köçəri”, “çadır əhalisi” kimi həqarətlərə bir cavab olaraq Yəhya Kamal Anadoluda meydana gətirilən türk memarlığına, camilərə və müxtəlif binalara özəl liklə önəm verir.

Türk milləti daşı, torpağı, ağacı ən gözəl şəkllə salaraq böyük memarlıq əsərləri ortaya qoyduğu kimi, səsi də gözəl, zərif, ahəngli bir avaza salaraq musiqi dühasını aləmə bəyan etmişdir. Yəhya Kamal özəlliklə klassik türk musiqisi üzərində durur və bu sənəti türk milliyyətinin təməl daşlarından biri olaraq qəbul edir. O, klassik türk musiqisinin texniki quruluşu üzərində bir o qədər də durmur. Əsas etibarilə klassik türk musiqisinin türk ruhunu əks etdirən, türk mədəniyyətini təmsil edən hüdudları üzərində durur. Milli türk ruhu özünü bu musiqi ilə də

ifadə etmişdir. Şair “Əski musiqi”, “Ətri” kimi şerlərində bunu vurğulayır. Klassik türk musiqisi, uzun tarixi yürüşü, həyata, olaylara baxışı, həyatı şərh etmə tərzini ortaya qoyan, özünü ifadə edən bir

sənətdir. Klassik türk musiqisi incələndiyi, dinləndiyi zaman türk millətinin sevinci, hüznü, şövqü, həyəcanı, din anlayışı, həyata baxışı, təbiəti dərk etməsi, tarixi şərh etməsi, gələcəyə baxışı kimi xüsusiyyətləri görürük. Musiqi insan ruhuna hökm edən, insan ruhunu yoğuran, şəkilləndirən, yönləndirən əsrarlı bir səsdir. Maddi kulturu yaradan mənəvi, ruhi qüvvədir. Dolayısı ilə, sahib olduğunuz ruha uyğun bir mədəniyyəti yaradırsınız. Klassik türk musiqisi türk millətinin ruhunu tərbiyə edən, ona yön və üfüq verən bir sehrli səs kimi çox önəmli funksiyalara sahibdir. Ətri, İsmayıl Dədə əfəndi kimi musiqişünaslar türk millətini ortaq bir duyğu və ruh ətrafında birləşdirirlər. Onlar “bizi birləşdirən dahilər”dir. Məsələn, Ətrinin təkbiri bayram namazlarında, qurban kəsmə zamanlarında və başqa vaxtlarda türkləri eyni həssaslıqla böyük bir qüvvə ilə birləşdirir. Tək bir millət halında var olmanın ən möhtəşəm anlarından biridir o. Yəhya Kamal musiqinin içindəki ahəngə dolayısı ilə həyatın dadı kimi baxır. Şer və musiqi, ikisi də ən təməl ünsürləri olan ahəngdən dolayı önəmlidir və həyatın özüdür, dadıdır, zövqüdür. Şair bu baxımdan şeirində musiqiyə önəm verir. Musiqi keçib gedən zamanı əbədləşdirir, keçmiş, indi və gələcək zaman dilimləri arasında qırılmaz bağlar yaradır.

Teatr ədəbiyyatı 1908-1923-cü illərdə

Teatr ədəbiyyatının bir ölkədə uğurlu ola bilməsi üçün bir sıra yardımçı ünsürlərə ehtiyac vardır. Bunlardan birincisi səhnə və seyrci, ikincisi isə oyunçudur. Yəni yazar, aktyor, seyrci üçlüyü olmadan bir məmləkətin teatr ədəbiyyatından da söz etmək bir xeyli çətindir. II məşrutıyyət bir çox sahədə olduğu kimi, teatr sahəsində də önəmli irəliləyişlərə səhnə olmuşdur. Məşrutıyyətə qədər müxtəlif çevrələr tərəfindən ayıblanan və yadırganan aktyor olmağa həvəsli gənclərin yavaş-yavaş cəsarət qazanaraq, dövrün yeganə türk aktyoru Əhəd Fəhim Əfəndiyə aktyor olmaq üçün müraciət etdiklərini görürük.

Bir qrup türk gənci məşrutıyyətin elanından bir gün öncə rəssam Müəzzəz bəyin oğlunun sünnət düyünündə orta oyunu oynamışdır. Məşrutıyyətin elanından iki gün sonra isə Sahneyi-həvəs adında bir teatr qurulduğunu, ayrıca Sənayeiyi-nəfise adıyla qurulan bir başqa truppanın isə dekorsuz boyalı bir pərdənin önündə pyeslər səhnələdiyini öyrənirik. Daha sonra Darüttəmsili-Osmani adıyla qurulan bir başqa heyət isə "Ramses" adlı bir pyesi səhnəyə qoymuşdur. II məşrutıyyətdən sonra çoxlu teatr həvəskarı bir-birinin ardınca göbələk kimi ortaya çıxır. Bunların böyük bir qismi həvəslə işə başlayır, tez-tələsik yazdıqları pyesləri səhnəyə qoyurlar. Bu durum keyfiyyətin düşməsinə səbəb olur və teatra böyük bir zərər vururdu. Qurulan bu topluluqlar uzunömürlü ola bilməmiş və qısa bir müddət sonra dağılmışdır. Bu topluluqların sayını təsbit etməmizə imkan yoxdur. Belə topluluqların bir-birinin ardınca qurulmasının iki ana səbəbi var: birincisi, aktuallığa qapılaraq dəbdə olan pyeslər yazıb, tez məşhur olma marağı, ikincisi, teatr yazarlarının olmamasıdır. Tam anlamıyla teatrı bilən və bunu sənətkarca bir üslubda qələmə alan teatr yazarlarımızın olmaması üzündən məşrutıyyət dövrü qısır və keyfiyyətsiz bir dövrdür deyə bilərik. Dağılmadan uzun soluluqlu olan yeganə

topluluq Bürhanəddin bəyin truppasıdır. Dövrün öndə gedən ədəbiyyatçılarının təşviq və qatılımı ilə qurulan bu topluluq II məşrutıyyət dövrü türk teatrının ilk ciddi təşəbbüsüdür. Topluluq öncə Təpəbaşı Teatrında Əbdülhəq Həmidin Təriq pyesindən "Xəzinələr" parçası ilə Makvis Prioladan bir səhnə təmsil edərək çox bəyənilir və təqdir qazanır. Eyni heyət bu təmsillərdən dərhal sonra Səhneyi-Osmani adını alır. Səhneyi-Osmani teatr sənəti baxımından çox önəmli uğurlara imza atmışdır. Balkan hərbi başlayınca bu topluluq dağılmışdır.

Əsasən, buna qədər bir çox pyes yazılmış və təmsil edilmişdir. Bunlardan çox azı teatr texnikasına və səhnəsinə uyğun pyeslərdir. Bu dövrdə yazılan və oynanan pyeslərdə işlənən başlıca mövzu istibdad və onun zülmləridir. Namiq Kamal və Şəmsəddin Saminin pyesləri isə bir çox truppə tərəfindən dəfələrlə təmsil edilmişdir. Bu dönmədə tarixi pyeslərə də yer verilmişdir. Bunlar ümumən Osmanlı dövlətinin qurulması tarixi ilə əlaqədar pyeslərdir.

1908-10-cu illər arasında 139-a yaxın pyesin təmsil olunacağı elan edilmişdir. Bunlardan 93-ü təlif, 46-sı isə tərcümə və adaptasiyadır. 93 pyesin 32-si əski rejimin əleyhinə yazılmışdır. Bir qisim tərcümələrin maraqlı oyandırması üçün əski rejimin pisliklərini xatırladan yeni isimlər altında səhnəyə qoyulduğunu görürük.

1911-ci ildə teatrın bir başqa özəlliyi də dövlət idarəçilərinin teatr fəaliyyətlərinə əhəmiyyət vermələridir. Başda Sultan Rəşad olmaq üzrə bütün idarəçi təbəqə teatr fəaliyyətlərinə yardımçı olmuşdur. Teatra göstərilən bu maraqlı səbəbiylə səhnəyə çıxmaq istəyən həvəsli türk gəncləri bir-birini təqib etmişdir. Bu illər ərzində Muhsin Ərtuğrul, Şadi Fikrət, İ.Qalib, Müvəhhid Rəhəb bəylər səhnəyə çıxmışlar. Xüsusilə Şadi bəy İstanbulun irəli gələn ailələrindəndir, bu səbəblə onun səhnəyə çıxışı türk gənclərinə bir növ örnək olmuşdur. 1912-ci ildə özündən öncəki il ilə eyni xarakteri daşıyır. 1913-cü ildə 1911-12-ci illərə nəzərən xeyli qısır bir teatr mövsümü yaşanır. Bu il

içində ən diqqətəlayiq olay Mühsin Ərtuğrulun qurduğu Millət Teatrının Bursa tumesidir.

1914-cü il Türk teatrının məşrutıyyat dövrü ən hərəkatli dövrəsidir deyə bilərik. Bu il içində iki böyük qurum teatra mühüm töhfə verir. Bunlardan biri dəniz qüvvələrinin gücünü artırmaq məqsədi ilə qurulan Osmanlı Donanma Cəmiyyətidir. Donanma Cəmiyyəti heyəti-təmsiliyyəsinin ilk dəfə bir teatr seyrcisi yetişdirmə məqsədinə xidmət etməyə çalışması çox xoş bir durumdur. Cəmiyyət tamaşalardan öncə dağıtdığı elanlarda qabıqlı meyvə yeməmək, siyah əlbissə ilə gəlmək, əsla yüksək səslə danışmamaq və səssiz girib-çıxmaq üçün tamaşaçıya xəbərdarlıq edirdi. Osmanlı Donanma Cəmiyyətinin fəaliyyətinin bu faydaları yanında ilk dəfə dövlətə yaxın bir cəmiyyətin bu işə əl atmış olması, xalqı teatra cəlb etmək üçün biletlərin ucuz qiymətə satılması da qeyd edilməlidir.

Sanki 1914-cü ildəki önəmli teatr fəaliyyətlərindən biri də Darülbədayenin qurulmasıdır. Fransız teatrının önəmli rejissorlarından Andre Antoni üç aylıq bir müqavilə ilə İstanbula dəvət edilir. İstanbula gələn Antoni onun əmrinə verilən Şahzadə başındakı Rza paşa xanın da bir teatr məktəbi qurma hazırlıqlarına başlamışdır. Darülbədayeyi-Osmaninin fəaliyyəti Osmanlı dövlətinin I dünya savaşına Almaniya yanında qatılmasıyla yarımçıq qalmışdır. Fransa ilə savaşa girmiş olmamız üzündən Andre Antoni müqavilənin bitməsini gözləmədən məmləkətinə dönmüşdür.

I dünya müharibəsinin gətirdiyi qarışıqlıq, əndişə və həyəcan səbəbiylə 1915-ci ildə teatr fəaliyyətlərində önəmli bir azalma gözə çarpır. Bu il ümumən yerli və tarixi pyeslərin təmsil edildiyini görürük. 1916-cı il isə savaşı ən şiddətli olduğu dövrdür. Bu səbəblə teatr fəaliyyətləri təxminən dayanmışdır.

O zaman teatr əsərlərində ən çox Sultan Əbdülhəmidin yönətimi tənqid edilmişdir. Yazılan pyeslərdə ümumən bu dönmənin kadrosu, qurumları və digər ünsürləri küll halında tənqid olunmuşdur. Sultan Əbdülhəmid rejimini tənqid edən pyeslərdən biri Əhməd Bəhrinin “Qəsb və nədamət” yenə xəyanət əsəridir.

35 pərdədən ibarət olan pyesin hər hansı bir sənət dəyəri yoxdur. Yazar tarixi hadisələri bilinən bir baxış bucağı ilə xronoloji olaraq göstərməkdədir. Əski rejimi tənqid edən pyeslərdən biri də Midhət Camalın “Kamal” adlı pyesidir. Yazar pyesini Sultan Əbdülhəmidin cülus mərasimi ilə başlayır. Eyni zamanda tarixi bir olayı təhlil edən oyun dövlət ricalından iki xarakterin mücahiləsində Mahmud Nədim Paşanın üstün gəlməsini göstərir.

XX əsrin əvvəllərində Sultan Əbdülhəmidin yönətimini təhlil edən pyeslərdən biri də Moralizədə Vəssafın “Sultan Murad” adlı pyesidir. “Midhət Paşa, yaxud hökmü-edam” adlı teatr əsəri də, ismindən də anlaşılacağı kimi Ulduz məhkəmələri ilə əlaqədar bir əsərdir. Sultan Əbdülhəmidin cülus və ilk padşahlıq dövrünü əhatə edir.

Pyeslərin demək olar ki, hamısında Sultan Əbdülhəmidin özünə xas bir idarə şəklini tətbiq etdiyi, dövrünün necə başladığı və rejimin yavaş-yavaş təməlinə necə oturdulduğu müəyyən bir baxış bucağından təqdim edilir. Bu dövrdə Sultan Əbdülhəmidin taxta çıxmasını təhlil edən pyeslərlə birlikdə onun şəxsiyyətini təhlil edən pyeslərin də yazıldığını görürük. Bunlardan biri Moralizədə Vəssafın “Ulduz faciələri” dir. Pyesin hər pərdəsi özəl bir mövzuya həsr edilmişdir. Dialogların arasına qarışan təsvirlər səbəbiylə əsər pyesdən çox hekayəyə bənzəyir. Tiplərin səhnədə canlandırma bilməyəcək incəlikdəki əhval-ruhiyyələri işlənir. Padşahın şəxsiyyəti ilə əlaqədar pyeslər arasında əsl mövzusu 31 mart olayı və Hərəkat Ordusu olduğu üçün o bölmədə ayrıca tədqiq edəcəyimiz “Düzgün üz”, yaxud “Hürriyyət ordusu” adlı pyes də önəmlidir. Əsər ittihad və tərəqqinin irəli gələnələrindən Dr.Kamil bəy tərəfindən yazılmışdır.

O dövr yazılan teatr əsərlərinin böyük bir qisminə Sultan Əbdülhəmidin yönətiminin xəfiyyəlik qurumunun tənqid edildiyini görürük. Bu pyeslər arasında Yusuf Niyazinin “Xəfiyyə məlanətləri” adlı pyes ən diqqət çəkici olandır. Cəmi 62 səhifə olan pyesdə olayların inkişaf tərzini məntiqli deyildir. Pyes əsas etibarilə, xəfiyyələrin etdikləri pisləklər nəticəsində ortaya çıxan bir ailə faciəsini təsvir edir.

Modern türk ədəbiyyatının başlanğıcı

Əslində türk ədəbiyyatı türklərin tarix səhnəsinə çıxmasından zamanımıza qədər sürən minlərcə illik bir dövrdür, bu dövrdə türk millətinin yaşadığı çox geniş bir coğrafiyanı, bu zaman və bu coğrafiyada yaranmış irfan və mədəniyyətin içində ortaya qoyulan əsərləri, bu əsərlərin tərkibində bizə çatan milli zövqü və bədii təfəkkürü ehtiva edən zəngin ədəbiyyatın adıdır. Türk ədəbiyyatının tanımında, sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində və təsnifatında bu zənginliyi görmək mümkündür.

Əsasən, millətlərin tarixlərini, kultürlərini, sənətlərin, ədəbiyyatlarını incələmək üzrə əsrlərə görə təsnifatlar aparılır. Bu təsnifatlarda təqib edilən sıraya təqvim sırası və ya xronoloji sıra deyilir. Xronologiya ilə bir millətin ədəbiyyatını mətn, janr, forma, yazar, mühit, nəsil, sosial həyat, kültür müxtəlifliyi, siyasi irəliləyişlər kimi meyarlara baxaraq incələmək, onun hansı coğrafiyada əsərlər yazdığını təsbit etmək və bütün bunları tarix içində dəyərləndirmək ədəbiyyatşünaslığın ədəbiyyat tarixi sahəsinin predmetidir (Akün 1990: 1/1, 13).

Türk millətinin ədəbiyyatı ümumi bir cərəivədə, içində ana xətlərini tanıya bilmək üçün tarixi silsilə, coğrafiya, kültür, din, dil, milli zövq, sosial həyat və bənzəri baxış bucaqlarından zamanımıza qədər bir bütün olaraq qəbul edilməlidir, ancaq türk ədəbiyyatı tarixi seyr içindəki uzun silsilələr səbəbi ilə dövrlərə ayrılaraq incələnir. Bu, təhsil baxımından bir məcburiyyətdir. Ədəbi inkişafı izləyənlər başlanğıcdan zamanımıza qədərki türk ədəbiyyatını ana xətləri ilə dəyərləndirəcək vizyona, böyük əsərlərini tanıyacaq və tanıdacaq ümumi bir bilgiyə sahib olmağa çalışmalıdırlar.

Türk millətinin yaşadığı coğrafiyalar, buralarda qarşılaşdığı kultürlər, işlətdiyi əlifbalar, etiqad etdiyi dini inanclar, sosial qəliblər zaman baxımından müxtəliflik göstərir. Orta Asiyadan başlayaraq Çin hüdudundan Vyana qapılarına, Sibir-

dən və Xəzər dənizinin quzeyindən Qırmızı dənizə və Afrikaya qədər geniş bir coğrafiyada yaşamış olan türk milləti meydana gətirdiyi ədəbiyyat baxımından çox fərqli incələmə metodları ilə anlaşıla biləcək əsərlər ortaya qoymuşdur. Bu əsərləri öyrənmək üçün türk ədəbiyyatı və tarix, türk ədəbiyyatı və coğrafiya, türk ədəbiyyatı və kültür, türk ədəbiyyatı və din, türk ədəbiyyatı və dil, türk ədəbiyyatında kainatın dərkimi kimi fərqli monoqrafik çalışmalara ehtiyac vardır. Yeni türk ədəbiyyatını istəyənlər bu və buna bənzər baxışları dərhal öyrənməyə başlamalı və qazandıqları bilgiləri son dönəm ədəbiyyatımızdaki anlayışlarla qarşılaşdırmalıdır.

O millətin ədəbiyyatının inkişaf dövrlərini incələmə yollarından biri dilin tarixi seyrini incələməkdir. Türk yazı dilinin tarixi inkişaf seyri türk ədəbiyyatının və modern türk ədəbiyyatının incələnməsi üçün olduqca önəmli ipucları verəcəkdir. Türk dili tarixindəki tərəqqi bizə türk ədəbiyyatı tarixini doğrudan incələyəcək bir plan verməsə də, dilin ləhcə və şivələri ilə təqib edilməsi ədəbi əsərlərin yaranma xüsusunda ölçülər təqdim edir.

Bu baxımdan türk ədəbiyyatının daha asan incələnməsi məqsədilə başqa kültür müxtəlifliyi olmaq üzrə bəzi mövzuları öncə alan yanaşma biçimləri sınılanmış və tarix içində bir sıra dövrlər əsas alınmışdır. Bu dövrləşdirmədə türk millətinin tarixdəki yolunu sistemətik bir şəkildə incələyərək bəzi nəticələrə varması çox önəmli bir hərəkət nöqtəsidir. Türk ədəbiyyatının dövrlərə bölünərək incələnməsində millətin içində olduğu milli kültür dairəsi və müxtəlif səbəblərlə qarşılaşdığı başqa kültür dairələri əsas yanaşma vahidləri sayılır. O halda türk ədəbiyyatı incələnərkən klassik mənədəki maarif, irfan, adət, ənənə, törə, gələnek, görünək, alışqanlıq, yönəliş, həyattərzi, kimi kəlmə və anlayışların yerinə istifadə olunan kültür anlayışı və bunun yanında qacılmaz bir gerçəyi ifadə edən kültür müxtəlifliyi ibarəsi başlanğıcdan yaxşı anlaşılmalıdır. Bu sərhətlər ədəbi təlimləri və ədəbi cərəyaanları öyrənmək və türk ədəbiyyatı

yatına təsirləri baxımından incələmək məqsədilə dəyərləndirilərkən bir çox metodu da diqqətə almaq lazımdır. Bu yanaşmalarda xronoloji ardıcılıq təqib edilsə, normal və məntiqli hökmlər vermə bacarığına və səbəb-nəticə əlaqəsinə çox asanlıqla çatmaq mümkündür. Bunlarla birlikdə toplumun həyat görüşü (kültürü, dini,) sosial həyatı, qəliblər sistemi, olaylara və əşyaya baxışları) çox önəmli meyar olaraq qəbul edilmişdir.

Demək olar ki, bu meyarlarla dəyərləndikdə Qərb təsirində inkişaf edən türk və ya modern türk ədəbiyyatı XVII-XVIII əsrlərdən gələn təsirlərlə Qərb kultürünə meyil etməsilə başlamışdır. Bu dövrdəki türk ədəbiyyatı zamanımıza qədər davam edən ictimai axtarışların bir göstəricisidir. Bu dövrdə kültür və mədəniyyət meyarlarından başqa digər bir incələmə metodu ədəbi topluqlara görə müəyyənləşdirilməlidir, poetikalar, temalar, zehniyyət, fərqliləşməsi, önə çıxan anlayışlar, ədəbi janrlar, şəkil və məzmun özəllikləri, texniki quruluş, təqdim xüsusiyyətləri də yeni dönmənin əsər incələmə meyarları olaraq qarşımıza çıxır. Bu meyarların yaranmasında tarixi, sosial, siyasi inkişaf mədəni dəyişikliklər hərəkət nöqtəsi olaraq göstərilir. Yəne də türk ədəbiyyatının bir bütün olduğu, tarixin ilk çağlarından bu yana davam edən türk mədəniyyətinin təbii bir parçası sayılması lüzumu unudulmamalıdır. Hər dövr və ya qrup bu nöqtəyi-nəzərdən bir-birini tamamlayır. Əsərlər incələndiyi zaman görünür ki, qarşımıza bir küll halında zəngin əsərlərə sahib türk ədəbiyyatı, türk kultürü və türk mədəniyyəti çıxır.

Fuad Köprülü "İslam mədəniyyət təsiri altındakı türk ədəbiyyatı" adını verdiyi ədəbi dövrənin tənzimatın elanı ilə sona çatdığı fikrindədir. Halbuki tənzimat ilə türk cəmiyyəti hələ islam təsirindən qurtulmuş və Avropa mədəniyyəti içinə girmiş deyildir. Belə bir dönmə nöqtəsi ancaq cümhuriyyət ola bilər (Kocatürk 1936)

Bəlli olur ki, Köprülünün təsnifini şərh edən Vasif Mahir Qocatürk Avropaya yönəlmənin islamiyyətin təsirindən çıxmaq

demək olduğunu iddia edir. Köprülünün qənaəti dartışıldığı kimi, V.Mahirin şərhləri də dartışıla bilər. Günümüzdə millətlər başqa kultürlərlə tez-tez qarşılaşmaqda, bəzi nöqtələrdə onlarla bir sıra müştərəklərdə buluşmaqdadır. Mütləqdir ki, hər kültür funksiyası daha çox olan başqa kultürlə qarşılaşınca ondan təsirlənir.

Agah Sırrı Ləvənd "Türküçülük və milli ədəbiyyat" adlı məqaləsində başqa təsnifat aparır və orada modern türk ədəbiyyatını milli ədəbiyyat adlandırdıqdan sonra onu arayış dövrü, oyanış dövrü, qurtuluş dövrü şəklində üçə ayırır (Levend 1962: 156, 17, 200. Buna görə arayış dövrü 1836-1908-ci illər arasındadır. Bu dövr XVIII əsrdən gələn təsirlərlə birlikdə XIX əsrdə gücünü itirməyə üz tutan Osmanlı dövlətinin son dönmələrini göstərir. Arayış dövrü içində ilk böyük sayılan tənzimata Qərbin Osmanlı torpaqlarında yaşayan azlıqların haqlarını qorumaq məqsədi ilə təşviq edib dəstəklədiyi bir yönləndirmə gözüylə baxılır. Arayış dövrü illərində fərqli fikirlər vardır. Osmanlıçılıq, qərbçilik, islamçılıq kimi fikirlərin yanında öz milli mənliliyinə dönüş fikirlərini ehtiva edən türkçülük düşüncəsi XIX əsrin ikinci rübündən sonra yetkinləşərək Məhməd Əminin Yurdaqulda çox önəmli bir mərhələyə gəlir və oyanış dövrü başlayır. Başda Ziya Göyaltı olmaqla üzrə bir çox aydın, Səlanikdəki gənc qələmlər, Türk ocağı, Türk yurdu kimi yayın və quruluşlar qeyb olmağa üz tutan türk kimliyini müəyyənləşdirir, tanımlayır və ədəbiyyata gətirir. Qurtuluş dövrü isə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması ilə zamanımıza qədər uzanır və hələ davam etməkdədir.

Ümumən, qaynaqlarda çox qarşılaşan bir ifadə ilə, yeniliyin yaranma zəminini və son iki əsrdə inkişaf edən yeni ədəbiyyatı tanımlamaq və ümumi bir çərçivə çəkərək dəyərləndirmək istəsək, öncə tarixi inkişafa baxmalı, XVII və XVIII əsrin irəliləyişlərini göz önündə tutaraq, günümüzdə və gələcəyə yönəlməliyik. Gərçi hər bir əsrin ədəbi özəllikləri, əsr, dövr və cəmiyyət əlaqələri fərqlidir və eynən sənət əsərinin orijinallığı

kimi əsərin yarandığı zəmin də orijinal bir (tarixi, siyasi, sosial...) zəmindir. Bu hökmü rədd etməməklə birlikdə XIX və XX əsrlərin özəl bir bənzərliyinə işarət etmək istəyirik. Bu əsrləri incələyən bəzi elm və fikir adamlarına görə, XIX və XX əsrlərdəki bəzi olaylar bir qisim ictimai təşəbbüslərin hələ başlanğıc mərhələsində yaşanması baxımından bir bənzərlik bəzi nöqtələrdə bir təkrür özəlliyi göstərir. Tənzimatdan və cümhuriyyət qurulduqdan sonrakı tərcümə hərəkətləri, alaturqa və alafranqa meyarları, əski bir yeninin bir arada yaşanması, zaman-zaman əski ilə yenin avam-məktəbli, yenilikçi-mühafizəkar kimi sifətlər ilə tövsif edilməsi, bəzi aydınların dövrü-sabiq anlayışları, münəvvərlərin kultür və dövlət mövzularında ənənəni xatırladan və ya gələcək dışı qalan modernləşmə təmayülləri, ölkədəki demokratikləşmə söyləri, adəmi-mərkəziyyətin həm təsis edilmə, həm də dəyişdirilmə təşəbbüslərinin eyni zamanlarda vüqu bulması, milli kimliyin ən çox təbarüz edən vəsfi mövzusunda fikir adamlarının heç cür uzlaşa bilməmələri, qəzet, dərgi, radio, televiziya və günümüzdə bilgisayar kimi informasiya vasitələrinin sənət və kultür həyatına təsirini fərqli prizmadan şərh etmələri kimi bənzərliklər bu fikrimizi doğrulayacaq keyfiyyətdir.

Sadalanan səbəblər üzündən bəzi araşdırmaçılarda hər iki əsrin bir-birindən çox fərqli olmayan keçid prosesləri, hətta bir təqib sırası ilə bir-birini təkrar edən dəyişim rüzigarları ən uzun əsr kimi bir subyektiv qəlibə səbəb olmaqdadır.

NƏŞR – MƏTBƏƏ

“Türk Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya Dərgisi” bəlkə də 1933-cü ildə Türkiyədə elmi araşdırma və tədqiqat adı ilə nəşr olunan yeganə məcmuə olaraq mövzu etibarını ilə də öz yeganəliyini mühafizə etməkdədir. Cümhuriyyətin elmi araşdırmalar sahəsinə diqqətli münasibət göstərməsi, yeni olan heç bir şeyə biganə qalmaması, əksinə təqdir və təşviq yolu Vaxtı ilə Osmanlı imperatorluğu dövründə yürüdülmən təslimçilik siyasəti nəticəsində əllərinə keçən fürsətdən faydalanaraq yurdun sərvətlərini, türk mədəniyyətinə aid abidə və əşyaları guya elmi araşdırmalar adı altında top-topxanalarının, hərbi gəmilərinin yardımı ilə Avropa daşayıb aparan Avropa alimlərinin qarşısına çıxmaq üçün türklərin belə bir dərgiyə sahiblənməsi öz-özlüyündə iftixar doğuran haldır.

Dərgi vaxtsiz ölümü haqqında bu yaxınlarda böyük təəssüf hissi ilə xəbər tutduğumuz keçmiş maarif naziri Rəşid Qalib bəy əfəndinin himayə və təşviqi sayəsində nəşr olunmağa başlamışdır. “Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya Dərgi” si nə üçün çap olunur? başlığı altında Rəşid Qalib bəy əfəndinin iki səhifəlik kiçik məqaləsi məcmuənin nəşrinin hansı məqsədlərə xidmət etdiyini aydınlaşdırdığı kimi, Türk Cümhuriyyətinin inin dahi qurucusunun, Baş nazirliyinin, Xalq firqəsinin və Xalq evlərinin, nəhayət Türk Tarixini Tədqiq Cəmiyyətinin bu yoldakı təşəbbüs və himayələrini, bu sahəyə ciddi diqqət yetirdiyini də göstərməkdədir.

Türkiyə tarixində qədim mədəniyyət nümunələrinin araşdırılması, muzeyçilik və arxeologiyanın məmləkətimizə gündüzdən böyük maraq doğurması Rəşid Qalib bəy əfəndinin də yazdığı kimi, yalnız Cümhuriyyət üsul-idarəsi sayəsində mümkün olmuşdur. “Dərgi” bir tərəfdən milli müəssisələrimizin böyük əhəmiyyət verdiyi qədim tarixlə bağlı məsələləri yüksək səviyyədə araşdırmaq, o biri tərəfdən isə əldə olunan bilikləri

məmləkət əhalisi arasında təbliğ edib yaymaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Sayca ikinci məqalə Muzeylər müdiri və “Dərgi”nin əməkdar naşiri doktor Həmid Zübeyir bəyin qələmindən çıxmışdır və “Ankara Qazi Orman fidanlığındakı mədəniyyət əsərləri” adlanır. Qazi orman fidanlığındakı əsərlər burada bir – bir diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir. Ayrıca həmin abidələrin klişeləri də mətnə əlavə olunmuşdur. Bunlardan 1, 2 və 3 sayılar Bürünc qulpu daş, 3 və 5 – Bürünc daş, 6 – Bürünc haşiyəli aşışüzən, 7 və 8 Bürünc aşışüzən, 9-10 – Bürünc piyalə, 11 – Bürünc süzgəc güyüm, 12 – bürünc halqa, 13-18 sayılılar Bürünc ox ucları, 19-23 sayılar isə Bürünc düyməciklərdən ibarətdir. İki digər abidə ilə əlaqədar, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, xüsusi araşdırmaya ehtiyac vardır.

Bu saydakı üçüncü məqalə Rəmzi bəyindir. “Anadolu Arxeologiya tarixində Alişar abidələr” adlanan bu yazı Anadolu arxeoloji abidələrinin vəziyyətinə həsr olunmuşdur. Xüsusən də əski abidələri ilə bağlı Van Der Osrenin tədqiqatları məqalənin əsas mövzusunu təşkil etməkdədir. Bir sıra şəkillərin də əlavə olduğu bu yazı Alişar adlanan yerdə aparılan qazıntılar zamanı əldə ediləcək maddi-mədəniyyət əşyaları üzərinə salmaqdadır. Çox qiymətli və dəyərli həmkarlarımızdan Rəmzi Oğuz bəyin bu istiqamətdəki tədqiqatlarından gələcək qazıntılar zamanı əldə ediləcək əşyaların tədqiqi və öyrənilməsi üçün də faydalı bir mənbə kimi istifadə olunacağı heç bir şübhə doğurmamalıdır.

“Ankara muzeyinə Q.Keyseri Kültəpədən gətirilmiş yeni əsərlər” adlı dördüncü məqalə həm də mədəniyyət abidələrinin təsvirinə həsr edilmişdir. Araşdırmanın bu sahə ilə məşğul olanlara bir sıra maraqlı məlumatlar çatdıracağına əminik.

Bu dərginin “Tarix” bölümü Balıkesir millət vəkili İsmayıl Haqqı bəy əfəndinin “Təke oğulları” adlı qiymətli tədqiqatı ilə açılır. Lakin təəssüf ki, mətbəədə xətalı və səhifə saylarının səhv düzəlməsi nəticəsində İsmayıl Haqqı bəyin adını çəkdiyimiz yazısı ilə A. Əziz bəyin “Aspendos” (s. 99-106) və

professor Yohannes Böhlauen “Larisa qazıntıları” haqqında məlumat” (s. 107-113) məqalələri bir-birinə qarışdırılmışdır. O biri tərəfdən, “Dərgi” nin indiyə qədər əsas tədqiq mərkəzlərinə – Universitetin və Türkiyyat İnstitutunun kitabxanalarına gəlib çıxması da heyrat doğuran bir işdir.

Müfid Arif bəyin “Yalovada tapılmış iki məzar daşı” adlı məqaləsi üzərində yunanca yazılar olan başdaşlarını incələyən çox ciddi və dəyərli tədqiqatdır. Müəllif zaman etibarını ilə həmin məzar daşlarının miladi tarixin üçüncü əsrinə aid olması qənaətindədir.

Knut Olf Dalmanın “1931-ci ildə Ankarada meydana çıxarılan qədim mədəniyyət abidələri” məqaləsi qazıntılar nəticəsində tapılmış əşyaların elmi təsvirinə həsr olunmuşdur. Professor Qabrielin “Mardin və Diyarbəkir vilayətlərinə bir arxeoloji səyahət haqqında məlumat” adlı məqaləsi isə alimin 1932-ci ildə həyata keçirdiyi elmi ekspedisiyasının qısa icmalını əhatə edir. Burada Mardin, Diyarbəkir, Silvan, Harput, Malatya, Həsənkeyif kimi yaşayış məskənlərinin xarabalıqlarına və tapılmış əşyalarına aid fotolar da verilmişdir. Həmin fotolar məqalənin mahiyyətini aydınlaşdırır və əhəmiyyətini daha da artırır. Doktor Kurt Bitelinin “Artvində tapılmış tunc əşyalar” adlı yazıda sadəcə əşyaların təsvirini özündə ehtiva edir. Son dərəcə maraqlı və diqqəti çəkən məqalələr eyni zamanda Mehmet Şakir bəylə Əbdül Qadir bəyin qələmindən çıxmışdır. Şakir bəyin “Sinop kitabxanasında saxlanan bir neçə əl yazması” məqaləsi indiyə qədər elm aləminə naməlum qalan bir neçə əlyazma kitabına həsr edilmişdir. Lakin təəssüf ki, müəllif yalnız ümumi məlumatlarla kifayətlənmiş, həmin əsərlərin təfərrüatlı təhlilini sonraya saxlamışdır.

Toplunun “Etnoqrafiya” qismi dəyərli həmkarımız, türk etnoqrafiyası sahəsinə dərinən bələd olan Əbdülqadir bəyin “Türk mifologiyasında şər ruhlu Al haqqında” adlı məqaləsi ilə təmsil olunmuşdur. Müəllif yalnız mövcud məlumatlarının təqdimi ilə kifayətlənməyərək, Al haqqında öz araşdırmaları

nəticəsində əldə olunan bilgiləri də bura əlavə etmişdir. Bu isə, təbii ki, məqalənin əhatə dairəsini və əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Məxəzlərə gəlincə, Əbdülqadir bəyin həmcəmi çox da böyük olmayan məqaləsinə əlavə etdiyi müqayisəli cədvəldə bu şer ruhla bağlı mətbu türk qaynaqlarındakı əsas məlumatlar əhatə olunmuşdur. Həmişə kiçik, lakin konkret məzmun və mündəricəli məqalələr yazmağa üstünlük verən müəllif təsvirçilikdən, təkrarlıqdan, nağılılıqdan uzaq qaçmağa və bu yolla da öz elmi üslubunun orijinallığını qoruyub saxlamağa nail olmuşdur. Əbdülqadir “Dərgi”də çap olunan yazısında da bu üslubuna sadıq qalmışdır.

Hətta “Dərgi”nin son bölümündə müxtəlif xəbərlərə yer ayrılmışdır. Lakin naməlum səbəblərdən bibliografiya verilməmişdir. Halbuki bu nəşrin əsas qayələrindən biri Türkiyəni xaricə, xarici isə Türkiyəyə tanıtmadır. Bu baxımdan xarici müəlliflərin bibliografiyasına böyük ehtiyac vardır. Məcmuədəki məqalələrin ingilis və fransız dillərində qısa icmalının verilməsi tədqiqəlayiq haldır. Lakin təəssüf ki, bu qısa xülasələrdə heç də həmişə məqalənin ruh və əhəmiyyətini əhatə etmək mümkün olmamışdır. Tədqiqat xarakterli yazılar isə bundan daha çox zərər görmüşdür.

Türkiyənin Elazığ şəhərində Azərbaycan parkı və Azərbaycan şəhidlərinin xatirəsinə ucaldılmış abidə

Azərbaycan Parkının açılış mərasimində Elazığ valisi Muammer Erol, Türkiyə parlamentinin deputatı Şuay Alpay, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, xalq yazıçısı Anar, Avrasiya Yazarlar Birliyinin sədri Yakup Deliömrəoğlu, Fırat Universitetinin rektoru, professor Feyzi Bingöl, Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nümayəndələri iştirak etmişlər.

Mərasimdə çıxış edən Yakup Deliömrəoğlu bildirmişdir ki, Elazığda ucaldılan bu abidə Qafqaz İslam Ordusunun canlılarını Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda fəda etmiş azərbaycanlı və türk şəhidlərinin xatirəsinə Türkiyədə ilk heykəldir. Biz, Bakıda qəhrəmanlıqla həlak olmuş 1300 əsgərin, habelə Dağlıq Qarabağda, Xocalıda şəhid olmuş insanların xatirəsinə hər zaman qəlbimizdə yaşatmalıyıq.

Xalq yazıçısı Anar vurğulamışdır ki, Azərbaycan və Türkiyə hər zaman bir-birinə dəstək olmuşdur. Bizim sevincimiz də, kədərimiz də birdir. Sevincli günlərdə Elazığdakı Xəzər gölü ətrafında şeir məclisinə toplaşır, kədərli günlərimizdə birlikdə şəhidlərimizin xatirəsinə anırıq.

Vaxtilə Almaz İldırımın yaşadığı Elazığdan olan millət vəkili Şuay Alpay isə babası Məhmət Kasım bəyin 1918-ci ildə Gəncədə erməni quldur dəstələrinə

qarşı vuruşduğunu və şəhid olduğunu söyləmişdir. O, bütün şəhidlərin xatirəsinin hər iki qardaş ölkənin xalqlarının qəlbində daim yaşayacağını demişdir.

Sonda Elazığ valisi və Azərbaycandan gəlmiş qonaqlar Azərbaycan parkının ərazisini gəzmiş, şəhidlərin xatirəsinə ucaldılmış abidənin önünə gül dəstələri qoymuşlar.

TÜRKİYƏ MİLLİ KİTABXANASI

Türkiyə ərazisində ilk kitabxanaların meydana gəlməsi Səlcuq və Osmanlı sülaləsi dövrünə təsadüf edir. Əlyazma və qədim nəşr kitabları kolleksiyalarını Türkiyə sultanları, dövlət və din xadimləri toplayardılar. Çoxlu belə kolleksiyalar, əsasən məscid və mədrəsələrdə saxlanılırdı. Türkiyə respublika elan edildikdən sonra xilafətin ləğv olunması haqqında qanun qüvvəyə mindi, şəriət aradan qaldırıldı, din dövlətdən ayrıldı, məscid və mədrəsələrdə toplanmış kitablar və kitabxanalar Milli Maarif Nazirliyinə verildi və nazirliyin nəzdində kitabxana direktorluğu yarandı. 1960-cı ildən isə bu, Baş kitabxana direktorluğuna çevrildi.

Əlyazma və qədim nəşr kitabları saxlanan kitabxanaların bir çoxu muzey və elmi kitabxanalara verilmiş, hazırda da xüsusi fond kimi özünün ilk sahiblərinin adı altında mühafizə edilir. Onların bəziləri yeni yaranmış kitabxanaların, əsasən də ümumi kitabxanaların fondlarına qatılır.

Milli kitabxanalar qədim nəşr kitablarını və əlyazma kolleksiyalarını pulla alaraq öz fondlarını zənginləşdirirlər. Ona görə də yaranmış tarixi şərait nəticəsində dünyada mövcud olan əlyazma kolleksiyaları (ərəb, fars, türk və digər Şərqi dillərində, həmçinin qərbi dillərində) Türkiyənin kitabxanalarında, muzeylərində və arxivlərində saxlanılır.

1946-cı ildə əsası qoyulmuş Türkiyə Milli Kitabxanasının da fondunda qədim əlyazma kolleksiyaları mühüm yer tutur. 80-ci ilin ortalarında olan məlumatlara görə, milli kitabxananın ümumi fondu 1,0 (bir) milyon nüsxədən çoxdur. Onlardan 680 minini elmin bütün sahələrinə dair kitablar, 6,6 min nüsxədən çoxunu ərəb, fars və türk dillərində olan qədim əlyazmaları, 6,3 minini coğrafi xəritələr, 329-u atlaslar, 502 minini not məcmuələri, 29,3 mindən çoxunu müxtəlif plakat və afişalar, (o cümlədən əlyazmaları), 193 mindən çoxunu türk və xarici dillərdə olan

dövri nəşrlər, həmçinin 9,4 mindən çoxunu mikrofilmlər və s. təşkil edir.

Kitabxananın fonduna hər il orta hesabla 10 min vahid çap məhsulu və digər materiallar daxil olur. Əsasən Türkiyə ərazisində nəşr edilən məcburi nüsxələri satın almaq, ianə və bağışlama və b. yolla kitabxananın fondu komplektləşdirilir.

Eyni zamanda kitabxana müasir kompleks bina ilə təmin olunmuşdur, geniş zallara və kabinetlərə malikdir, son texniki avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Kitabxanada oxu zalı və abonement şöbəsi vardır, onlardan hər il 50,7 min oxucu istifadə edir.

Milli Kitabxananın nəzdində 1955-ci ildən bibliografiya institutu fəaliyyət göstərir. O, bibliografik informasiya hazırlayır və çap edir. "Türkiyə bibliografiyası" nəşr edir, müxtəlif bibliografik bülletenlər və kataloqlar buraxır. Bibliografiya institutu başqa kitabxanalarda kitab mübadiləsinə rəhbərlik edir, kitabların mikrofilmləşdirilməsini və sənədli filmlərin mübadiləsini təşkil edir.

Türkiyədə televiziya

Televiziya sahəsi ilə bağlı Türkiyədə ilk çalışmalar 1949-cu ildə başlamışdır. 1952-ci il iyunun 9-da İstanbul Texnika Universitetinin binasında ilk sınaq verilişləri həyata keçirilmişdir. Verilişlər əvvəlcə həftədə 2 saat, sonralar isə 5 saat yarım davam etmişdir. İlk televiziya yayım cəhdini Mustafa Santur İTÜ Elektrik Fakültəsinin Dekanlığına müraciəti ilə etdi. Lazım olan avadanlıqları İTÜ Philips firmasından aldı. Universitetin damını çəkiliş studiyası olaraq istifadə etdi. Nəhayət, "super ikonoskop" kamerası ilə ilk çəkilişə başlandı. İlk yayım konfranslardan, danışıqlardan və kiçik görüntülərdən ibarət oldu. 1954-cü ildə yayımlanan hava məlumatı proqramı böyük diqqətə səbəb oldu. 1955-ci ildən etibarən verilişlər azalmağa başladı və çəkilişlər artıq iki həftədən bir efirə buraxıldı. Buna səbəb vaxtın azlığı və işləyənlərin könüllü olması idi. 1956-cı ildə televiziya olan marağ yenidən artmağa başladı.

Ankara TV-sinin sınaq verilişləri 1968-ci il yanvarın 30-dan etibarən işə buraxılmışdır.

İstanbul Texnika Universitetində fəaliyyət göstərən studiya bazasında İstanbul TV-si qurulmuş və sınaq verilişləri 1971-ci ilin 30 avqustunda başlamışdır. Bir ay sonra isə İzmirdə TV studiyası açılmışdır.

Müxtəlif ərazilərdə tikilən ötürücü qüllələr vasitəsilə 1977-ci ildə əhalinin demək olar ki, 81,5 % televerilişlərə baxmaq imkanı əldə etmişdir. 1984-cü ildə türk televiziyaalarının hamısı rəngli verilişlərə keçmişdir.

TRT Ankara yaxınlığında yerləşən Gölbaşı yer stansiya-sından 1984-cü ildə İNTELSAT rabitə peyki vasitəsilə xaricə ilk verilişini ötürmüşdür. 1987-ci ildə TRT Avropa Kommunikasiya peyki vasitəsilə Eugovision-a, iki il sonra isə İNTELSAT-ın köməyi ilə Hind Okeanı şəbəkəsinə qoşulmuşdur.

Türklərin müxtəlif dövrlərdə xarici ölkələrə işləməyə getmiş türklərin ana vətənlə əlaqələrini möhkəmləndirmək, onları ölkədə baş verən hadisələrlə tanış etmək üçün 1990-cı ildə TRT-nin beşinci kanalı kimi nəzərdə tutulan TRT-İNT kanalı qurulmuşdur. Bu kanalın bütün Avropada rahat izlənməsi üçün Türkiyə, Almaniya, Fransa və digər ölkələrlə müqavilə bağlanmış, rabitə peyklərinin transponderlərini kirayəyə götürmüşdür.

Türk tamaşaçıları ilk dəfə 1988-ci ildə kabelli televerilişlərlə tanış olmuşlar. Hazırda ancaq kəbelle veriliş verən çoxlu TV kanalı fəaliyyət göstərir.

Özəl TV-lər ilk dəfə 1990-cı ilin 1 mart tarixindən etibarən fəaliyyətə başlamışdır. Həmin gün Madis Box-Start kanalı ilə (AFR) öz verilişlərini türk tamaşaçılarına təqdim etmişdir. Bu vaxtdək Türkiyədə TRT kanallarından başqa heç bir TV verilişi yox idi.

İkinci özəl TV kanalı Telon olmuşdur. 1992-ci il yanvarın 8-də fəaliyyətə başlayan bu kanala Madis Box kimi Turqut Özalın oğlu Əhməd Özal rəhbərlik etmişdir.

Üçüncü özəl kanalı olan Show TV 1992-ci il martın 1-dən gündə 24 saat veriliş verməyə başlamışdır. Bu kanal bir müddət Azərbaycana da transilyasiya olunmuşdur.

1993-cü ilin martında ilk kadrları ekranda çıxan Cine5 kanalı Türkiyədə ilk pullu TV kimi tarixə daxil olmuşdur. Bu kanal əsasən, bədii filmlər və idman yarışları nümayiş etdirir.

Türkiyədə daha sonra qurulmuş əsas TV kanalları bunlardır:

Kanal 6 – 4 oktyabr 1992

NBB – 9 oktyabr 1992

BRT – 3 noyabr 1992

Flash TV – 1 dekabr 1992

ATV – 12 iyul 1993

TGRT – 19 fevral 1993

Bunlardan başqa, hazırda Türkiyədə çox sayda milli, regional və yerli TV kanalları fəaliyyət göstərir.

Dövlət və özəl TV kanallarının fəaliyyəti bir müddət TRT tərəfindən, sonra Radio-Televiziya Yüksək Qurumu, daha sonra isə Radio-Televiziya Üst Qurumu tərəfindən tənzimlənmişdir. Hazırda bu missiya Üst Qurum tərəfindən gerçəkləşdirilir.

Türkiyədə ilk qəzet 1828-ci ildə Qahirədə nəşr olunmağa başlayan Vekdyi-i Misriyədir. Türkiyə sərhədləri kənarında isə nəşriyyata başlayan ilk qəzet 1831-ci ildə dərc olunmuş Takvim-i Vekayedir. 11 Mahmudun istəyi ilə dərc olunmuş qəzet əslində dövlətin maraqlarından bəhs edirdi. Qısa müddətdən sonra qəzet Ərəb, Fransız, Rum, Erməni, Bulqar dillərində də nəşr olunmağa başladı. 1840-cı ildə dərc olunmağa başlayan Ceride-i Havadis qəzeti yarı rəsmi formada fəaliyyətdə olmuşdur.

1924-cü ildə Yunus Nadir tərəfindən nəşr olunan Cümhuriyyət qəzeti müasir dövrümüzə də fəaliyyətini davam etdirir. 1935-ci ildə ölkədə 38-i gündəlik olmaq şərti ilə 116 qəzet nəşr olunurdu. Cümhuriyyət dövründə uşaqlar üçün də qəzet çıxarılırdı. Amma bu qəzet uzunömürlü olmadı və 5-ci sayından sonra fəaliyyəti dayandırdı. Ancaq Cümhuriyyət dövründə yeni dərc olunan bir sıra qəzetlər varlığını hələ də qoruyub saxlayır.

Əsasən, XIX əsrdə ilk Türk qəzetlərində dərc olunan yazıçıların, ədəbiyyatçıların və dövlət adamlarının məqalələrindən ibarət idi. Bu vəziyyət 1948-ci ilə qədər davam etdi. 1948-ci ildə ilk dəfə kollec daxilində qəzetçilik məktəbi, 1950-ci ildə İstanbul Universitetində qəzetçilik İnstitutu yaradıldı. Daha sonra 1965-ci ildə Ankara Universitetində Siyasi İnformasiya fakültəsi nəzdində Nəşr Ali məktəbi yaradıldı. İzmirdə, İstanbulda və Ankarada yeni magistratura pillələri yaradıldı. Bu gün İstanbulda, Ankarada, Ege və Marmara Universitetlərinin nəzdində ali məktəblərdə qəzetçilik dərsləri keçirilir.

Maraqlıdır ki, Türkiyə mediası Azərbaycanda da insanların diqqət mərkəzindədir. Türk mediası təmsilçiləri Türkiyədə toxunulmazlığa sahibdirlər. Müstəqil şəkildə bütün hadisələri yayımlıya bilirlər. Heç nədən çəkinmədə dövlət məmuru, sənətçi, idmançı haqqında öz düşüncələrini insanlarla paylaşır və bunun müqabilində heç bir təhdidə məruz qalmırlar. Son illər istər qəzetdə, istərsə də televiziya da Azərbaycan və Türkiyə ortaq yayımlar gerçəkləşdirilir. Bu da iki ölkə arasında münasibətlərə müsbət təsir edir.

Türkiyədə radio

Türkiyədə ilk radio verilişi 1922-ci ildə həyata keçirilmişdir.

Türkiyədə radionun tarixçəsi ilk dəfə İstanbul radiosu ilə 1926-cı ildən başlayır. İstanbul radiosunun qurucusu Reşat Nuri İleriydi

və Xeyrəddin Xeyirədən isə köməkçisi olmuşdur. Türkiyədə yaradılan ilk radio şəxsi olub. Türk Telsiz Telefon şirkəti adıyla yaradılmış İstanbul radiosudur.

İstanbulda radionun ilk sınaq verilişləri 1927-ci ilin martında efirə çıxmış, həmin il mayın 6-dan etibarən mütəmadi verilişlərə başlanmışdır. 1927-ci il noyabrın 18-də Ankara radiosu fəaliyyətə başlamışdır.

Bununla da, 1936-cı ilə qədər radio verilişlərini TTTAŞ (Telsiz Telefon Türk Anonim Şirkəti) vasitəsilə idarə edən dövlət həmin ilin avqustunda qəbul etdiyi bir qərarla bu haqqı RTT-yə (Poçt, Teleqraf, Telefon İdarəsi) vermişdir. 1940-cı ildə

isə radio verilişlərinə nəzarət Mətbuat Ümum Müdirliyinə həvalə edilmişdir.

Sonrakı dövrdə 1943-49-cu illərdə Basın-Yayın Genel Müdirliyi, 1949-58-ci illərdə Basın-Yayın və Turizm Genel Müdirliyi, 1958-63-cü illərdə Basın-Yayın və Turizm Nazirliyi, 1963-cü ildən isə Turizm və Tanıtma Nazirliyi ölkədəki radio verilişlərini idarə etmişdir.

Ankarada Radio Evi binasının 1938-ci ildə istifadəyə verilməsi türk radio verilişləri tarixində yeni mərhələ açmışdır. Radio Evində hər biri 80-100 nəfərlik orkestrlərin, xalq çalğı alətləri ansamblarının rahat şəkildə çıxış edə biləcəyi 3 iri studiya, valların səsləndirilməsi, radio tamaşaçılarının lentə yazılması üçün studiyalar, xüsusi əks-səda otağı, nəzarət-idarəetmə salonu və pultları, habelə diktorlar və əməkdaşlar üçün istirahət otaqları vardı.

İstanbul yeni Radio Evi 1949-cu ildə açılmış, burada da normal fəaliyyət üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

İzmir radiosu isə 1951-ci il martın 24-də fəaliyyətə başlamışdır. Bununla da ölkənin cənub-qərb bölgəsi də radio verilişləri ilə tam əhatə olunmuşdur.

Eyni zamanda bir sıra təhsil ocaqlarında yerli (daxili) radiostansiyalar qurulmuşdur. Bunlardan İstanbul Texnika Universitetinin radiosunu (1946), İstanbul Politeknik Məktəbinin radiosunu (1950), İstanbul Universitetinin radiosunu (1951), Ankara Polis Akademiyasının radiosunu (1954) və Ordu radiosunu (1960) qeyd etmək mümkündür.

Türkiyə Respublikası Nazirlər Şurası bir sıra vilayətlərdə 1961-ci ildə yerli radiostansiyaların qurulması barədə qərar qəbul etmişdir.

Türkiyədə radio və TV verilişləri 1965-ci il yanvarın 1-dən etibarən yeni struktur dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Ölkədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən radio və TV verilişləri TRT-yə (Türkiyə Radio-Televiziya Qurumu) tabe edilmişdir.

Ümumilikdə, TRT Ankara, İstanbul və İzmir radiostansiyalarının yenidən qurularaq onların Radio-1, Radio-2, Radio-3

adlandırılmasını qərara almışdır. Radio-1 stansiyası 1972-ci ildə, Radio-2 və Radio-3 stansiyaları 1975-ci ildə, Radio-4 stansiyası isə 1987-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır.

Sonrakı illərdə stansiyaların bütünlüklə stereo verilişlərə keçməsi təmin edilmişdir. 1991-ci ildə Diyarbəkir radio stansiyası GAP-Radio (əslində Radio-5) adı ilə yenidən qurulmuşdur.

Radio-1 stansiyası Türkiyə ərazisinin 98%-ni, əhalinin isə 98,5%-ni əhatə edir, gündə 24 saat ərzində əsasən, xəbərlər, şəhrlər, icmalar, ictimai, siyasi, iqtisadi verilişlər verir.

Radio-2 (digər adı TRT-FM) və Radio-3 stansiyaları ölkənin 98% ərazisində bütün əhalinin 94 %-i tərəfindən dinlənir və gündə 24 saat veriliş verir. Radio-2 türk xalq və sənət musiqisi, xarici və yerli yüngül musiqi proqramları hazırlayır. Radio-3-ün verilişləri arasında simfonik, polifonik, caz, pop musiqisi üstünlük təşkil edir. Bu stansiya ilə vaxtaşırı olaraq türk, ingilis, alman və fransız dillərində xəbərlər bülleteni də verilir.

Təhsil, idman proqramları hazırlayan Radio-4 stansiyası ilə yanaşı, 24 saat veriliş verən Turizm-Radio adlı xüsusi bir stansiya da vardır. Bu radio əsasən, Antalyada dincələn turistlər üçün ingilis, fransız, alman və yunan dillərində əyləncəli musiqi verilişləri verir.

“Türkiyənin səsi” adlı radio stansiya 1952-ci ildən bu günədək fəaliyyət göstərən ölkənin xarici və daxili siyasəti, ictimai, iqtisadi və mədəni inkişafı barədə xarici ölkə dinləyicilərinə məlumat çatdırmaqla məşğuldur. “Türkiyənin səsi” hazırda 20 dildə, 29 saat 30 dəqiqəlik studiya verilişi, 44 saat 30 dəqiqəlik isə ümumi veriliş verir.

Özəl radioların inkişafı əsasən, son dövrlərlə bağlıdır. Radio verilişlərində senzura yoxdur, lakin hər bir radio qurumu hüquq dövləti çərçivəsində öz verilişləri üçün məsuliyyət daşıyır.

Dünyada ən çox radio dinlənən ölkələr içərisində Türkiyə ön sıralardadır.

Türkiyədə kino sənəti

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, 1885-ci ilə Parisdə Lumiere Qardaşlarının ilk filmi nümayiş etdirildikdən bir il sonra, 1886-cı ildə kino Türkiyəyə də gəlib çıxmışdır. Ancaq Türkiyədə kino ilk illərdə xarici kinoların nümayişi ilə başlamışdır. Fuat Uzkımayın 1914-cü ildə çəkdiyi “Ayastefanosdakı Rus abidəsinin dağıdılması” adlı film, ilk türk filmi olaraq qəbul edilmişdir, hal-hazırda film arxivdə saxlanılır. Cümhuriyyətə qədər olan dövrdə Birinci Dünya müharibəsi ilə əlaqədar filmlər daha çox çəkiliirdi.

İstanbulda teatr sənətçisi olan Muhsin Ertuğrul, 1992-ci ildə yardılan ilk film şirkətinə başçılıq etmiş və çəkdiyi filmlərlə 1950-ci illərdə türk kinosunda böyük nüfuza sahib olmuşdur. 30 -dan çox film çəkən Muhsin Ertuğrulun, Azadlıq müharibəsi mövzusunda olan “Ateşden Gömlek” (1923), ilk səslili Türk filmi olan “İstanbul Sokakları” (1931) və “Bir Millət Uyanıyor” (1932) filmləri xüsusi diqqət çəkmişdir. Ertuğrulun 1933-cü ildə çəkdiyi “Söz Bir Allah Bir” filmiylə ilk addımını atan Cahide Sonku isə ilk Türk qadın aktrisası olmuşdur. Cahide Sonkunu məşhurlaşdıran film “Aysel Bataklı Damın Kızı”(1934) filmi olmuşdur.

Türk kinosunun 1950-ci illərdən sonra teatrın təsirindən azad olduğu və yavaş-yavaş bir kino dilinin yarandığı görünməkdədir. Ömər Lütfi Akadın 1952-ci il tarixli “Qanun naminə” adlı filmi; danışıq təzi, aktyorları və çəkildiyi məkanlarla Türk filmində bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Lütfi Akadla birlikdə

Metin Erksan, Halit Refiğ, Ertem Göreç, Duyqu Sağıroğlu, Nevzat Pesen və Memduh Ün kimi rejissorlar, daha çox kütləvi problemlərə yönələrək uğurlu film ərsəyə gətirmişdilər. Metin Erksanın yönəttiği “Susuz Yaz” (1963), Berlin Film festivalında “Qızıl ayı” mükafatını alaraq beynəlxalq aləmdə ilk uğura imza atmışdır.

Bu dövrün önəmli rejissorları arasında Yılmaz Güney, Atıf Yılmaz, Süreyya Duru, Zeki Ökten, Şeirif Gören, Fevzi Tuna, Ömer Kavur, Ali Özgentürk yer alır. 1960-cı illərin sonlarından etibarən televizorun varlığı kinoya mənfi təsir göstərmişdir. 1970-ci illərdə kinoda daha çox sosial və ekonomik məsələlər üstünlük təşkil edərkən, 1980-ci illərdən qadın mövzuları və psixoloji mövzular üstünlük təşkil etməyə başlamışdır.

1960-cı ilin sonlarından etibarən televizora ya da xarici filmlərə maraq göstərən kino izləyicisi, 90-ların ikinci yarısından etibarən Eşkiya (Yavuz Turgul, 1995) və Hamam (Ferzan Özpetek, 1995) kimi Türk filmlərinə yenidən maraq göstərməyə başlamışdır.

1990-cı illərdə kino daha az sayda amma daha xüsusiyyətli filmlərin çevrildiyi bir zaman keçmişdir. Universitetlərin kino təhsili verməyə başlaması, savadlı rejissor və aktyorların yetişməsi, dövlətin kino sənətini dəstəkləməsi bu inkişafın səbəblərindən biridir.

Türk və xarici rejissorların birlikdə hazırladığı filmlərin çoxalması da Türk kinosunun inkişafına və dəyişməsinə təsir göstərmişdir. Nuri Bilge Ceylan, Fatih Akın, Ferzan Özpetek, Abdullah Oğuz və Semih Kaplıanoğlu; son zamanlarda çəkdi-kləri filmlərlə beynəlxalq səviyyədə uğurlara imza atmışdılar. Nuri Bilge Ceylanın “Uzaq” adlı filmi 2003 ildə Cannes Film Festivalında “Böyük müsif mükafatı”nı alarkən; adını “Divara qarşı” (Gegen Die Wand, 2004) ilə məşhurlaşan Fatih Akın, “Yaşamın kənarında” (2006) ilə 2007 Cannes Film Festivalı “Ən yaxşı rejissor” mükafatı və “Xüsusi ekümenik müsif mükafatı”nı almışdır. 44-cü “Antalya qızıl portağal” film festivalında “Ən

yaxşı film” seçilən “Yumurta” filmi (Semih Kaplıanoğlu, 2007) və Abdullah Oğuzun rejissorluq etdiyi “Xoşbəxtlik” (2007) filmi bir çox beynəlxalq festivalda mükafatlar qazanmışdır.

Film təqdimatı və festivalları tarixindən

1896-cı ildə ilk film nümayişi Ulduz sarayında olub.

Davamlı filim göstərilən ilk film salonu Beyoğlunda növbəti təqdimat 1908-ci ildə Sigmund Weinberg tərəfindən Cinema Pathe adıyla açıldı.

1914-cü ildə ilk Türk filmi Fuat Uzkınay tərəfindən çəkilən “Ayestefonosdakı Rus abidəsinin dağıdılması” olub

1919-cu ildə afişası basılaraq xaricə satılan ilk Türk filmi “Binnaz” oldu.

İlk mövzulu Türk filmləri Sedat Simavi tərəfindən çəkilən “Pençə” və “Cəsus” oldu (1917).

İlk özəl istehsal şirkətləri Kemal Film (1922) və İpek Film (1928) oldu.

İlk səsli Türk filmi “İstanbul Sokaklarında” Muhsin Ertuğrul tərəfindən çəkildi (1928).

İlk film festivalı “Yerli film çəkənlər cəmiyyəti” tərəfindən təşkil edildi. “Unudulmuş Sırr” adlı film ən yaxşı film seçildi. Ən yaxşı qadın aktrisa mükafatını Nevin Aypar, ən yaxşı kişi aktyor mükafatını Kadri Ərdoğan aldı (1948).

Teatr təsirindən çıxan ilk film “Hüquq naminə” ni Ömər Lütfü Akad çəkdi (1952).

İlk rəngli Türk filmi “Xalçaçı Qız” Muhsin Ertuğrul tərəfindən çəkildi (1953). Bu eyni zamanda Muhsin Ertuğrulun çəkdiyi son filmidir.

Metn Erksanın “Aşık Veysəlin həyatı” adlı filmi Senzura həyatı tərəfindən qadağan edilən ilk film oldu.

İlk beynəlxalq mükafatı Metn Erksanın idarə etdiyi “Susuz yaz” aldı. Film Berlin film festivalında “Qızıl ayı” böyük mükafatını aldı (1964).

Kənd həyatını işləyən ilk Türk filmi "Bəyaz gecələr"i Lütfi Akad çəkdi (1965).

1970-ci illərdən 1985-ci illərə qədər Türk kinosu Televiziya təsiri ilə bir böhran yaşadı və erotik Türk kinosu dövrü başladı. 2000-ci illərdə isə böhrandan xilas olma və gerçək əhvalatlara söykənən realist Türk kinosuna doğru addımlar atıldı.

Son zamanlar isə türk kinosu "Möhtəşəm yüz il" filmi ilə bir çox ölkələrdə tərcümə olunaraq yayımlandı. Filmin əks-sədası türk kino sənətinin yüksəlişindən xəbər verən amillərdəndir.

Türkiyədə kinonun yaranması və inkişafı

Kinonun Türkiyəyə gəlişi 1896-cı ilə təsadüf edir. Operator Promio, İstanbul və İzmir ətraflarında qısa-qısa filmlər çəkdi. Xarici ölkələrdən gəlib Türkiyədə ilk qısa metrajlı film çəkilişini həyata keçirəndən sonra, yenə xaricilər tərəfindən ilk film nümayişi Yıldız sarayında edildi.

Daha sonra da Rumıniya əsilli bir Polşa yəhudisi Sigmund Weinberg Türkiyədə xalqa açıq ilk film nümayişini reallaşdıraçaq. Bu ilk nümayiş böyük maraqla qarşılandı. Nə var ki, çəşqinlik yaşayan tamaşaçıların içində bu yeniliyə qarşı çıxıb, ağ pərdədə bir-birinin ardınca gedən canlı şəkilləri seyr etməyi günah sayanlar da var idi. Xalqa açıq bu nümayiş Beyoğlu qarşısına düşən Hammalbaş küçədəki Avropa Pasajının 7 nömrəli yeri idi.

Bir müddət sonra bu nümayişlər Şehzadəbaşı Füyziyə oturma yeri ilə Tepebaşı və Odeon teatrlarında davam edib İstanbulun müxtəlif yerlərinə yayıldısa da, oturma salonu açan yenə (1905) Sigmund Weinberg oldu.

Türklərin Kino dövryyəsinə başlaması isə daha sonrakı illərdə reallaşmışdır. Məsələn, 19 mart 1914-cü ildə Şehzadəbaşı açılan "Milli Kino" ölkədə Türk iş adamlarının dövryyə buraxdığı ilk Kino salonudur.

Türkiyədə kino salonlarında filmə baxmaq 1908-ci ildə başlayıb, 1914-cü ildə Beyoğlu ətrafında yayıldığı bir vaxtda, artıq həftənin müəyyən günlərində yalnız qadınlara da film göstərilməyə başlandı. Qadınlarla kişilər filmləri ayrı-ayrı izləyirdilər. Bir arada ilk olaraq Ankara kino salonunda film seyr etdilər. Süjet xətti olan ilk uzun metrajlı film (1916) "Hümmət Ağanın izdivac"ı çəkilib. 1918-ci ildə tamamlanacaqdı. Xalq önünə çıxan ilk Türk filmi isə (1917) "Pəncə" filmi olmuşdur.

Türkiyədə kino istehsalının yaranma tarixi isə 1915-ci illərə təsadüf edir və ilk xüsusi istehsal evi isə 1922-ci ildə müstəqil olaraq film istehsalına başlayır. Yeni bir dövrü açan "Kamal Film" şirkətidir. Daha sonra Cümhuriyyətin elanıyla birlikdə kinoya qadın aktriusalar gəlməyə başladı. (Məsələn; Bedia Muvahhid, Neyyine Nəyi və s. Türk kinosunun ilk qadın aktriusaları sırasında yer alırlar.) Səsli çəkilən ilk türk filmi isə "İstanbul küçələrində" filmidir. 1946-cı ildə ilk Türk kino təşkilatı yaranır. 1947-ci ildən sonra isə böyük büdcəli filmlər çəkilməyə başladı və qəzetlərdəki elanlar sayəsində aktyorlar artmağa başlamışdı.

Türk kinosu 1910-1930-cu illərdə

1908-ci ildən başlayaraq Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində xalqa açılan kino salonları, nümayişləri cərəyan etdiyi bir vaxtda dövryyə Cevat Boyerle Murat Beyler girdi. Və Şehzadəbaşı Milli Kino adı verilən "İlk Türk sineması" açıldı. Daha sonra, İstanbul Sultanəsində film nümayişləri təşkil edən Şakir Sedenle Fuat Uzkınay, Sirkeçide restoran işlədən Ali Efendini (Öztuna) razı edərək ikinci Türk kinosunun açılmasını təmin etdilər və kinoya Əli Əfəndi adı verildi. Çünki Əli Əfəndi bu quruluşun əsl böyük səhmdarları, Şakir və Kamal Seden qardaşlarının da əmisi olmuşdur.

I. Dünya müharibəsinin başladığı günlərdə Fuat Uzkınay, Türk kino tarixinin ilk filmi çəkir. Bu "Ayastefanostakı Rus abidəsinin dağıdılması" adını daşıyan və tarixi əhəmiyyəti olan

sənədli filmdir. Beləliklə, 14 noyabr 1914-cü ildə Türk kinosunun əsl doğum tarixi reallaşdı.

1915-ci ildə Hərbiyə Naziri Ənvər Paşanın əmri ilə Mərkəz Ordu Kino Dairəsi qurulunca, Türkiyədə kinonu tanıtmə mövzusunda böyük qatqıları olan Sigmund Weinberg də bu təşkilatın başına gətirildi. Köməkçisi də Fuat Uzkınay oldu. Weinberg döyüşlə əlaqədar və Türkiyəni ziyarətə gələn imperatorların gəzintilərini çəkərkən, bu müddət ərzində Enver Paşanı razı salıb süjet xətti olan uzun film sınağı da gerçəkləşdirəcəkdilər.

O dövrün ən çox tutulan teatr oyunu Leblebici Horhoru çəkməyə başladıqdan bir müddət sonra, aktyorlardan birinin ölməsi ilə film yarımçıq qaldı. İkinci süjet xətti olan film Himmət Ağanın izdivacının aktyorları Çanaqqala Döyüşü səbəbiylə əsgərə çağırıldıqlarına görə, bu sınağı da ilkinin aqibətinə uğradı. Ancaq, Ordu Kino Dairəsi Başçılığına gətirilən Fuat Uzkınay, yarım qalan Himmət Ağanın izdivacını döyüşdən sonra (1918) tamamladı.

1917

Sənədli film rejissoru olaraq təşkilatın başına gətirilən Fuat Uzkınay bu istiqamətdə işlərini davam etdirərkən cəmiyyət ilk dəfə olaraq süjet xətti olan filmlərə də başladı. Və bu filmlərin çəkilişi o illərdə 20 yaşlarında bir jurnalist olan Sedat Simavinin səyləriylə reallaşdı. Gənc Simavinin rejissorluq etdiyi "Pençeylə Casus" Türk kinosunda yarım qalmadan çəkilən ilk süjet xətti olan film oldu.

1919

1919-cu ildə çəkilən "Tərbiyəçi" ilə "Binnaz" filmlərinin rejissoru Türk teatrının quruluşunda zəhməti olan 62 yaşındakı Ahmet Fehimdi. Aktyorlar isə Reşit Rza Samako, Behzat Butak, Hüseyn Kamal Gürmen kimi teatr sənətkilərindən ibarət idi

Qadın aktrisaları isə Mm. Kalitea, Eliza Binemeciyan və Beyzar Fasulyeciyan idi.

1921

O dövrün məşhur komediya sənətkisi olan Şadi Fikrət Karagözoğlu "Bican Əfəndi Vekilharç" adlı 22 dəqiqəlik qısa filmi ilə Türk kinosunda ilk komediya tipini yaratmışdır. Bican Əfəndi Məktəb Müəllimi və Bican Əfəndinin Rüyası isə vaxt keçdikcə bir serialı meydana gətirmişdir. Bu filmlərin rejissoru və baş qəhrəmanı isə Karagözoğlu idi.

Əli Əfəndi qardaşı oğlanları Şakir və Kamal Sedenlərlə yeni bir "ailə ortaqlığı" cəhdində olub, "Kino İşçiləri Şirkətini" qurdular. Xarici filmləri ölkəyə idxal etmək məqsədiylə qurulan şirkət, işlərini 1928-ci illərə qədər davam etdirdi.

1922

1916-cı ildən bəri Almaniyada aktyor və rejissor kimi film işlərini davam etdirən teatrçı Muhsin Ertuğrulun ölkəyə dönüşü və ilk özəl yapım evi olan Kamal Film şirkətinin yaranması ilə Türk kinosunda yeni bir dövr başladı. Kamal Film şirkətini və Eyüpteki Fehsane Zavodunun bir hissəsində (Tikiş atelyesi) Kamal film studiyasını quran Kemal və Şakir Seden qardaşları idi. Kino ilə əlaqədar ilk təcrübələrini xaricdə həyata keçirən Muhsin Ertuğrul, Kamal və Şakir Seden qardaşlarla etdiyi əməkdaşlıq nəticəsində bu xüsusi yapım evi adına iki film çəkdi; "İstanbulda Bir Fəciətli Aşk" (Şişli Gözəli Mediha Hanımın Fəciətli Ölümü) və "Boğaziçi Sırrı" (Nur Baba). Yakup Kadri Karaosmanoğlunun romanından kinoya uyğunlaşdırılan Nur Babanın çəkilişi əsnasında Bəktəşilər filmin onların əleyhinə çəkildiyini önə sürərək film çəkilən məkana gəlib müəyyən hadisələr törətmək istəsələr də, polisə hadisəyə əl qoyması nəticəsində işlərə davam edilmişdir.

1923

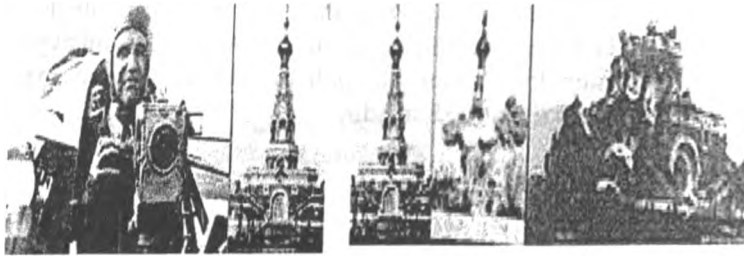
Muhsin Ertuğrul, Türk kinosunda Cumhuriyyətin qurulduğu illərdə bir-birinin ardınca üç film çəkmişdir. İlki Halide Edip Adıvardan uyğunlaşdırdığı “Ateşten gömlek”dir. Bu film Qurtuluş Döyüşünün mövzuya alındığı ilk filmidir. Türk kinosunun başqa bir xüsusiyyəti ilk dəfə Türk qadınlarının rol oynamasıdır. Və beləcə Respublikanın elanının (1923) Müsəlman Türk qadınlarına iş azadlığı tanınması nəticəsində, Bedia Muvahhit və Neyyire Neyirleyen ilə yeni bir dövr açıldı. “Leblebici Horhor” və “Qız Qalasından bir faciə”, Ertuğrulun 1923-cü ildə idarə etdiyi iki filmidir.

1924

Muhsin Ertuğrul, bu dəfə bir filmə kifayətləndi. Peyami Safa eyni adı daşıyan romanından uyğunlaşdırdığı “Sözde Qızları” çəkildikdən bir il sonra (1925) Rusiyaya gedib film işlərinə orada davam etdi.

1928

1924-cü ildə kino rejissorluğuna başlayan İpəkçi Qardaşlar, bu dəfə film istehsalı üçün bir şirkət qurdular. Adı “İpək Film” olan təşkilat Türk kinosunun ikinci xüsusi yapım evi idi.

TÜRKİYƏNİN TƏHSİL SİSTEMİ

Nəzərə alsaq ki, XX əsrin birinci yarısında Türkiyədə əhalinin böyük əksəriyyəti savadsız olsa da, hazırda ölkədə savadlılıq səviyyəsi 90 faizdən yüksəkdir. Türkiyənin ümumi orta təhsil sistemi 8 illik ibtidai, 4 illik orta təhsilə əsaslanır. Ölkə Konstitusiyasına əsasən təhsil müəssisələrində Türkiyə vətəndaşlarına ana dili kimi yalnız türk dili tədris olunur.

Türkiyədə 1930-cu ilə qədər cəmi 2 universitet – İstanbul Universiteti və İstanbul Texniki Universiteti mövcud olduğu halda, bu gün 170-dən artıq ali məktəb fəaliyyət göstərir. Ölkənin ən qədim ali məktəbi olan İstanbul Universiteti 1456-cı ildə, İstanbul Texniki Universiteti isə 1773-cü ildə yaradılıb. Onu da qeyd etmək ki, son 50 ildə qardaş ölkənin ali məktəblərinə idarəetmə baxımından olduqca böyük sərbəstlik verilib. Universitetlərə qəbul Tələbə Seçmə Sınağı vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Türkiyənin milli təhsil sistemi planlı və əyani təhsil olaraq, iki əsas hissədən ibarətdir.

Planlı təhsil – müəyyən yaş qrupundakı və eyni səviyyədəki şəxslər üçün, müvafiq proqramlarla məktəblərdə tədris edilən sistemli təhsildir. Planlı təhsil məktəbəqədər, ibtidai, orta və ali təhsili əhatə edir.

Əyani təhsil, təhsilin hər hansı bir mərhələsində ayrı-ayrı fərdlərə maraq və ehtiyacları olan sahədə verilən təhsil növlərinin hamısını əhatə edir. Əyani təhsil ümumi təhsil və texniki peşə təhsili olaraq, iki hissədən ibarətdir.

Əyani təhsil müəssisələrinə xalq təhsili mərkəzləri, təcrübə təhsili mərkəzləri, qız sənət məktəbləri, təkmilləşmə institutları, sənaye sənət məktəbləri, özəl kurslar, özəl dərslər evləri, özəl təhsil və təcrübə məktəbləri, özəl peşə məktəbləri, özəl peşə təhsili mərkəzləri, özəl elm və sənət mərkəzləri,

ləri, açıq ibtidai təhsil məktəbi və açıq lisey təhsili daxildir.

Əyani təhsil vətəndaşlara oxumağı, yazmağı öyrətmək, ilkin biliklər vermək, bilik və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, gələcəyini təmin edəcək yeni imkanlar qazandırmaq məqsədi ilə verilən məktəbdənxaric təhsildir. Əyani təhsil xalq təhsili, təcrübə təhsili və qiyabi təhsil yolu ilə həyata keçirilir. Hər il əyani təhsil müəssisələrində (xalq təhsil mərkəzi və təcrübə mərkəzlərində) milyonlarla tələbə təhsil alır. Eləcə də bir tədris ili ərzində minlərlə şagird açıq ibtidai təhsilə və ya açıq lisey təhsilinə cəlb olunur.

Türkiyədə ibtidai, orta, peşə və texniki orta təhsil pillələrində kompüter texnologiyalarından istifadə olunmasına geniş yer verilir. Müvafiq tədris proqramları vasitəsi ilə aşağı sınıflardan şagirdlərə informatika fənni üzrə müvafiq biliklər aşılır, onların müasir kompüter texnologiyalarından istifadə vərdişlərinə yiyələnmələrinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məktəbəqədər təhsil

Məktəbəqədər təhsil pilləsində 3-5 yaşlı uşaqların könüllü təhsili nəzərdə tutulur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti 3 formada həyata keçirilir –müstəqil, qız peşə liseylərinə bağlı sınaq sinifləri və ya digər təhsil müəssisələrinin nəzdindəki bağçalar kimi.

Məktəbəqədər təhsilin məqsədi uşaqların fiziki, zehni, psixoloji inkişafını, ibtidai təhsilə hazırlanmasını, müvafiq vərdişlər qazanmasını, türk dilində səliss danışmasını və onlar üçün müştərək təlim-tərbiyə mühiti yaradılmasını təmin etməkdir.

İbtidai təhsil

İbtidai təhsil icbaridir və dövlət məktəblərində pulsuzdur. İbtidai təhsil pilləsi 6-14 yaş arasındakı uşaqları əhatə edir.

İbtidai təhsilin məqsədi uşaqların yaxşı bir vətəndaş kimi yetişməsinə təmin etmək, onların zəruri məlumat, qabiliyyət, davranış, vərdiş qazanmasına, milli ruhda formalaşmalarına yardımçı olmaqdır. Şagirdlərin maraq, bacarıq və qabiliyyət istiqamətlərinə uyğun inkişafı, onların həyata və növbəti təhsil pilləsinə hazırlanması da ibtidai təhsilin başlıca vəzifələrindəndir. Səkkizillik ibtidai təhsilin sonunda şagirdlərə müvafiq diplom verilir.

Orta təhsil

Orta təhsil dördillikdir. Orta təhsil ümumi, peşə və texniki orta təhsil müəssisələrini əhatə edir.

Orta təhsilin məqsədi şagirdlərə ortaq mədəni dəyərlər aşılamaq, fərd və cəmiyyət məsələlərini anlatmaq, onları ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına layiqli töhfələr verə biləcək vətəndaş kimi yetişdirmək, şagirdləri həm ali təhsilə, həm peşəyə, həm də müstəqil həyata hazırlamaqdır.

Orta təhsil müxtəlif proqramlara uyğun tədrisə əsaslanır. Şagirdlər istək və qabiliyyətləri müqabilində bu proqramlardan birini seçərək ümumi liseylərdə, fənn liseylərində, sosial elmlər

liseylərində, idman liseylərində, incəsənət liseylərində və çoxproqramlı liseylərdə təhsil ala bilərlər.

Peşə və texniki orta təhsil

Peşə və texniki orta təhsil peşə sahələrinə müvafiq olaraq müəyyən əmək qabiliyyəti və vərdişləri verən, şagirdləri ali təhsilə hazırlayan təhsil müəssisələridir. Peşə və texniki orta təhsil müəssisələri sırasında oğlan texniki tədris məktəbləri, qız texniki tədris məktəbləri, ticarət

və turizm tədrisi məktəbləri, din tədrisi məktəbləri əsas yer tutur.

Özəl təhsil və tədris

Özəl təhsilin məqsədi qüsurlu uşaqların tədrisə cəlb olunmasına, onların cəmiyyətə inteqrasiyasına və müəyyən peşələrə yiyələnmələrinə kömək etməkdən ibarətdir. Özəl təhsildə uşaqların qüsurlarına uyğun olaraq xüsusi tədris proqramlarından istifa-

də olunur.

Özəl təhsil məktəblərində (Azərbaycandakı xüsusi təyinatlı internat-məktəblərə uyğun tədris ocaqları) ibtidai təhsildən əvvəl hazırlıq sinfi mövcuddur. Nisbətən az qüsurlu şagirdlər birbaşa ibtidai təhsilə başlaya bilərlər. Özəl təhsil məktəblərində görmə, eşitmə, ortopedik, zehni qüsurluların, xroniki xəstəliyi olanların, otistik (ruhi xəstə) uşaqların, üstün və

ya özəl qabiliyyətliyərin təhsili, eləcə də özəl siniflərdə təhsili üzrə tədris aparılır.

Özəl tədris müəssisələri isə hər mərhələ və növdəki özəl məktəbləri, özəl dərslərini, özəl peşə və texniki kursları, özəl sürücü kurslarını və özəl şagird araşdırma təhsil mərkəzlərini əhatə edir. Özəl tədris müəssisələri Milli Təhsil Nazirliyinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir.

Ali təhsil

Ali təhsil orta məktəb məzunlarının müvafiq ixtisaslara sahib olmasını və yüksək səviyyəli mütəxəssislər kimi yetişməsinə təmin edir. Türkiyənin ali təhsil müəssisələri sırasına universitetlər, institutlar, konservatoriyalar, peşə ali məktəbləri daxildir. Türkiyədə 104 dövlət, 62 vəqf universiteti və 7 peşə ali məktəbi fəaliyyət göstərir.

Türkiyə ali təhsilinin məqsəd və vəzifələri milli təhsilin ümumi məqsəd və təməl prinsiplərinə uyğun olaraq müəyyən edilib:

- * Tələbələrə maraq, istedad və qabiliyyətləri müqabilində dövlətin elm və təhsil siyasətinə, əmək qabiliyyəti ehtiyaclarına görə yetişdirmək;
- * Müxtəlif istiqamətlərdə elmi inkişafa nail olmaq;
- * Ölkənin ümumi inkişafı naminə dərin elmi araşdırmalar aparmaq;
- * Hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə işbirliyi şəraitində tədris və araşdırma mövzularının nəticələrini cəmiyyətə təqdim etmək;
- * Elmi araşdırmaların nəticələrinə həsr olunmuş, elm və texnikanın inkişafını təmin edən nəşrləri təqdim etmək;

* Türkiyə cəmiyyətinin ümumi səviyyəsini yüksəldən, ictimai rəyi aydınlaşdıran elmi məlumatları xalqa çatdırmaq və əyani təhsil xidmətləri göstərmək.

Türkiyənin ali məktəblərinə dünyanın bütün ölkələrindən böyük axın olan Türkiyə universitetlərində təhsil alan azərbaycanlıların sayı ilbəil artmaqdadır. Azərbaycanla Türkiyə arasında inkişaf edən təhsil əlaqələrinin nəticəsidir ki, dövlət xətti və "2007-2015-ci illərdə Azər-

baycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" çərçivəsində 950-yə yaxın azərbaycanlı Türkiyə universitetlərində ölkəmiz üçün prioritet ixtisaslar üzrə təhsil alır. Çoxsaylı azərbaycanlı gənclər qardaş ölkədə ali təhsillərini başa vuraraq, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi Azərbaycanda çalışmaqda, ölkə həyatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına layiqli töhfələr verməkdədirlər.

Təhsilin idarə olunması

Türkiyədə təhsilin idarə olunması üzrə üç qurum - Milli Təhsil Nazirliyi, Ali Təhsil Komitəsi və Şagird Seçmə və Yerləşdirmə Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Türkiyənin Milli Təhsil Nazirliyinin strukturu mərkəz təşkilatı, şəhər-əyalət təşkilatı, ölkədankənar təşkilatlar və digər tabe təşkilatlardan ibarətdir. Nazirliyin mərkəzi aparatı Təlim və Təربiyə Heyəti İdarəsi, əsas xidmət təşkilatları, müraciət etmə və yoxlama təşkilatları, köməkçi təşkilatlar və layihələrin Koordinasiyası Mərkəzindən ibarətdir. Nazirlik hökumətin ümumi siyasəti, milli mənafeələr, inkişaf planları və illik proqramlara uyğun olaraq fəaliyyət göstərir, digər qurumlarla işbirliyi və koordinasiyanı təmin edir.

Təlim və Təربiyə Heyəti İdarəsi birbaşa nazirə bağlı bir orqandır. Təhsillə bağlı, demək olar ki, hər mövzuda nazirə kömək etməkdə, məsləhət verməkdə, təhsil problemləri ilə bağlı araşdırmalar etməkdə vəzifəlidir.

Milli Təhsil Nazirliyinin 81 şəhər və 924 bölgədə yerli təşkilatları fəaliyyət göstərir (şəhər və ya rayon milli təhsil müdirliyi).

Milli Təhsil Nazirliyinin nəzdində bir sıra ölkədankənar təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Türkiyənin Vaşinqton, Berlin, Vyana, Brüssel, Kopenhagen, Paris, Tbilisi, Lahey, London, Berlin, Stokholm, Qahirə, Ər-Riyad, Moskva, Nikosiya, Bakı, Almatı, Bişkek, Daşkənd və Aşqabad şəhərlərində təhsil müşavirliyi, Nyu-York, Los-Anceles, Berlin, Köln, Mayn, Münster, Münhen, Nürnberq, Ştuttqard, Düsselldorf, Essen, Frankfurt, Hamburq, Hannover, Sidney, Strasburq və Lionda isə təhsil nümayəndəliyi mövcuddur.

Son 30 ilə qədər Türkiyədə ali təhsilin bütün səviyyələrində mərkəzi idarəetmənin olmaması səbəbindən bu sahədə ciddi geriləmə müşahidə edilirdi. Odur ki, 1981-ci ildə ali təhsil sahəsində aparılan islahatlardan sonra Ali Təhsil Komitəsi yaradıldı və bütün ali təhsil müəssisələri bu qurumun tabeliyinə verildi. Ali Təhsil Komitəsi bütün ali məktəblərin fəaliyyətinin koordinasiya olunmasını həyata keçirir və onların işinin müvafiq qanunvericilik çərçivəsində təşkilinə nəzarət edir.

1974-cü ildən fəaliyyətə başlayan Şagird Seçmə və Yerləşdirmə Mərkəzi isə Ali Təhsil Komitəsinin təsbit etdiyi əsaslar çərçivəsində ali təhsil müəssisələrinə qəbul imtahanlarını həyata keçirir.

Türkiyə Folkloru

Xalq elmi və ya folklor, bir ölkədə və ya bölgədə yaşayan xalqın mədəniyyət məhsullarını, şifahi ədəbiyyatını, ənənələrini, adətlərini, inanclarını, mətbəxini, musiqisini, oyunlarını, xalq həkimliyini araşdıraraq bunların bir-biri ilə əlaqələrini ifadə edən, qaynaq, təkamül, yayılma, dəyişmə, qarşılıqlı və s. problemlərini həll etməyə, nəticə, qayda və qanunları tapmağa çalışan elm sahəsidir.

"Xalq elmi" ərəb mənşəli bir söz olan "xalq" və Türkcədə "elm" sözlərinin birləşməsilə ortaya çıxmışdır. Ən sadə halıyla xalqla maraqlanan elm mənasındadır. "Folklor" termini isə türkcəyə Avropadan keçib, "Folk" (xalq) və "lore"dən (məlumat) gəlməkdədir. Termin ilk dəfə ingilis alimi William Thoms tərəfindən (1803-1885) 1846-cı ildə, Londonda nəşr olunan "Athenaeum" adlı bir jurnaldakı yazısında istifadə etmişdir.

Anlayışın inkişafı

Folklor anlayışı XIX əsrdə ənənələri müasir ideoloji məqsədlər istiqamətində birləşdirməyi arzulayan romantik milliyətçi ideologiyanın bir parçası olaraq inkişaf etmiş, ancaq XX əsrdə etnoqraflar siyasi məqsədlər xaricində folklor qeydləri etməyə başlamışlar.

Türkiyədə xalq elmi

Xalq arasında "folklor" sözü yalnız "xalq oyunları" olaraq istifadə edilmişdir. Arzu Öztürkmən, Türkiyədə Folklor və Milliyətçilik adlı kitabında bu tarixi prosesi araşdırıb və Türkiyədəki folklor araşdırmalarının tarixçəsini dörd ana bölüm daxilində qiymətləndirmişdir.

1947-ci ildə Ankara Universitetində Pertev Naili Boratavun rəhbərliyi ilə açılan Xalq bilimi fakültəsi, Boratavun vəzifədən alınmasıyla ilk illərdəki təsirini itirərkən, Xalq evləri adı altında inkişaf edən

xalq oyunları hərəkatı universitet gəncliyinin liderliyində yayılmış və folklorla olan akademik maraq sürətlə populyarlaşan xalq oyunlarına istiqamətlənmişdir. Türkiyədə xalq elmi işləri XX əsrdən çox daha əvvəl elmi üsullarla olmasa da, xalq mədəniyyətinin əhvalat şəklində köçürülməsi ilə başlamışdır. Xüsusilə Evliya Çələbinin "Səyahatnamə"si geniş təcrübəsi və canlı izahatıyla bu tip əsərlərin ən əhəmiyyətli nümunələrindən birini təşkil edir. Ayrıca "Divanü lüğət-it-Türk", "Dədə Qorqud Dastanı" kimi əhəmiyyətli nümunələr də xalq elmi işlərində istifadə ediləcək qədər zəruri məlumatlardır.

TÜRK XALQ ELMİNİN ƏHƏMİYYƏTLİ FİQURLARINDAN BİRİ: NƏSRƏDDİN HOCA

Elmi mənada folklor ilə əlaqədar yazılar XX əsrin əvvəllərində verilməyə başlanmışdır. 1913-cü ildə Ziya Göyaltı, "Xalqa Doğru" adlı jurnalda "Halkiyat" termini istifadə etmiş, 1914-cü ildə Mehmet Fuat Köprülü də "İkdam" qəzetindəki yazılarında "Halkiyyat: Folklor" şəklində sözün türkçə qarşılığını orijinal halı ilə birlikdə istifadə etmişdir. Daha sonra Abdurrahman Gözəl, Türk Xalq ədəbiyyatı

El Kitabı, Akçay Yay, Rza Tofiq Bölükbaşı "Pəyam" qəzeti əkindən, Səlim Sırrı Tarcan "TEM" də, Rauf Yekta "Darül-Elxan Külliyyatında ilk "xalq elmi" yazılarını istifadə etmişdir.

Cümhuriyyətin elanına qədər Türk xalq elmi ilə əlaqədar araşdırma və nəşrlərin dağınıqlığı nəzərə çarpırdı. 1927-ci ildə Ankarada "Anadolu Xalq Bilgisi Dərnəyi" adıyla qurulan, bir müddət sonra adı "Türk Xalq Bilgisi Dərnəyi" olaraq dəyişdirilən dərnək Türk xalq elmi ilə bağlı işləri başlayan ilk quruluşdur. "Xalq Bilgisi Xəbərləri" adlı davamlı yayımıyla Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən yığılan Xalq bilim məlumatlarını toplu bir şəkildə göstərmişdir. Daha sonra Atatürk tərəfindən 19 Fevral 1932-ci ildə qurulan Xalq Evləri, 1955-ci ildə "Folklor Araşdırmaları Qurumu", 1964-cü ildə "Türk Folklor Təşkilatı", 1966-cı ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəzdində Qurulan Milli Folklor Araşdırma Dairəsi "xalq elmi ilə bağlı ilk köklü işləri başlatmışdılar.

Ankara Universiteti Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsi Etnoloji və Antropologiya otağı və Atatürk Universitetində Xalq Ədəbiyyatına dair işlərin xaricində Boğaziçi Universiteti Folklor Klubu Orta Şərq Texniki Universiteti Türk Xalq Elmi Birliyi və Anadolu Universiteti Xalq bilim Araşdırmaları Mərkəzi kimi təşkilatlar da Türk xalq elmini davam etdirən əhəmiyyətli elm ocaqlarıdır. Bunlardan başqa Ankarada Hoytur, Hoyem, Tüfem, Tubil, İstanbulda Folkur, Foyak, İzmirdə İfak, Efem və digər bölgələrdə dəyişik adlarla qurulmuş həvəskar dərnəklər və təşkilatlar Türk xalq elminə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

TÜRK MƏTBƏXİ

Türk mətbəxi, Türkiyənin milli mətbəxidir. Osmanlı mədəniyyətinin varisi olan Türk mətbəxi Balkan və Yaxın Şərq mətbəxlərinə təsir etmiş həm də bu mətbəxlərdən təsirlənmişdir. Ayrıca Türk mətbəxi bölgələrə görə də fərqliliklər göstərir. Qara dəniz mətbəxi, Cənub-Şərqi mətbəxi, Orta Anadolu mətbəxi kimi bir çox bölgələr özlərinə aid zəngin bir yemək xəzinəsinə sahibdirlər.

İşkembe Şorbası

Şorba, xüsusilə qış aylarında Türk mətbəxinin ayrılmaz bir parçasıdır. Mərcimək şorbası, Ezogəlin şorbası, Qatıq şorbası və Tarhana şorbası ən çox seçilən şorbalardandır. Ancaq Türk mətbəxinə bunlardan başqa saysız miqdarda şorba daxildir. Ətlər, tərəvəzlər və paxlalar ümumiyyətlə şorbaların ana vəsaitləridir. Ət suyu, un, qatıq və əriştə bu vəsaitləri şorba halına gətirmək üçün istifadə edilir.

ƏT YEMƏKLƏRİ

Dönər kabab

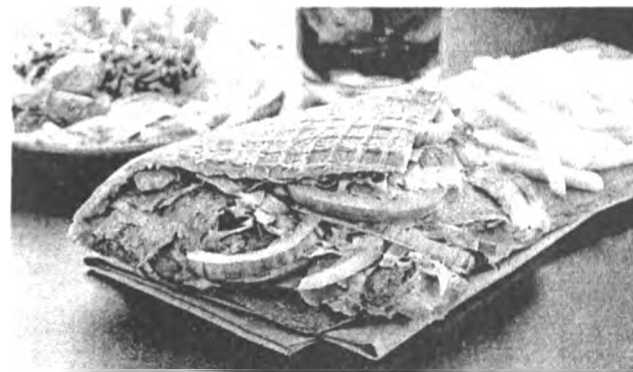
Türk mətbəxindəki ət yeməklərinin çoxu kabablar, küftələr və qazan yeməklərindən ibarətdir.

Türk mətbəxində ət, lahmacun, kabab daha çox qidada istifadə olunur.

Kabablar arasında dönər kabab ən sevilən kababdır. Ayrıca Bursa kababı, Adana kababı, Urfa kababı da çox məşhurdur.

Küftələr qiymənin çörək içi, soğan və müxtəlif ədviyyatlarla yoğrularaq, şəkilləndirilib bişirilməsi yoluyla hazırlanan yeməklərdir. Köz üzərində bişirilməklə, sobada bişirilməklə, qızartma və ya sulu yemək olaraq hazırlana bilər. Akçaabat küftəsi, İnegöl küftəsi, Tekirdağ küftəsi yurd səviyyəsində ən çox sevilən küftələr arasındadır.

Sulu ət yeməkləri arasında Güveç, Kağız kababı, qarışıq və tərəvəzli ola bilər. Ayrıca Türk mətbəxində çox sayda balıq, toyuq və ət yeməkləri mövcuddur.

TƏRƏVƏZ YEMƏKLƏRİ

Dolma

Türk mətbəxi tərəvəz yeməkləri baxımından çox zəngin bir mətbəxə sahibdir. Dolmalar və sarmalar, ətli tərəvəz yeməkləri, qızartma tərəvəzlər və zeytunyağlıların saysız növləri mövcuddur.

Dolmalar və sarmalar həm ətli, həm də ətsiz (Yalançı dolma) olaraq hazırlana bilər. Ətli dolmalar qıyma, düyü, soğan, pomidor və bibər tomatı, müxtəlif ədviyyat əlavə edilərək hazırlanır. Yalançı dolmalara isə düyü, soğan, quş üzümü və şam fıstığı istifadə edilir. Kələm və asma yarpağı sarmanı hazırlamaq üçün istifadə edilir. Dolmalar üçün ən çox istifadə edilən tərəvəzlər bibər, balqabaq, pomidor, badımcan və soğan kimi tərəvəzlərdir.

Qarnıyarıq

Ətli tərəvəz yeməkləri qıyma və parça ətin tərəvəzlərin yanında bişirilməsi yolu ilə hazırlanırlar. Ətli paxla, qarnıyarıq, badımcan dolması, ətli balqabaq, ətli noxud, ətli qarışıq, ətli mərcimək və noxud, ətli ispanaq, kələm və kəvər daxil olmaqla çox

sayda yemək mövcuddur. Bir çox tərəvəz qızardılaraq və qril üsuluyla bişirilə bilər. Badımcan qızartması, balqabaq qızartması, bibər, pomidor, kök və kükü çox sevilən qızartma növləri arasındadır.

Ayrıca zeytunyağlı yeməklər türk mətbəxində özünə xas bir yer tutur. Bu yeməklər bəzən daha ucuz olan digər tərəvəz yağları ilə də hazırlana bildikləri halda, zeytunyağlılar olması bilinir. Zeytunyağlı təzə paxla, zeytunyağlı dolma, zeytunyağlı enginar bu sinfə girən yeməklər sırasındadır.

Türk mətbəxindəki tərəvəzlər arasında badımcan çox xüsusi bir əhəmiyyət daşıyır. Badımcan tərəvəz olaraq dünyanın bir çox ölkəsində istifadə edildiyi halda, müxtəliflik baxımından türk mətbəxini dünyanın ən çox badımcan yeməyinə sahib olan mətbəx olaraq saymaq mübaliğəsiz olardı. Türk mətbəxində badımcan dolması, qovurma, musakka, plov, salat və qril daxil saysız badımcan yeməyi mövcuddur.

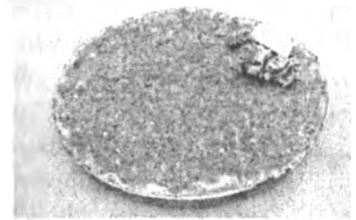
XƏMİR İŞLƏRİ

Börək

Lahmacun, ətli çörək, pide, mantı və börək türk mətbəxinin ən sevilən xəmir yeməkləri sırasındadır. Ayrıca plov və makaronları da bu sinfə daxil etdikdə çox geniş bir çeşid ortaya çıxır.

Lahmacun

Lahmacun və pide, ümumiyyətlə, restoranlarda sobada bişirilmə üsuluyla hazırlanırlar. Bu yeməklərin çox sevilməsi səbəbiylə bu sahədə ixtisaslaşan lahmacun və pide salonları açılmışdır. Börəklər isə həm evdə, həm də restoranlarda hazırlana bilər. Çox sayda növü olan börək sobada bişirilmə və ya qızartma üsullarıyla hazırlana bilər. Börəklər çox sevildiyi üçün bu sahədə də ixtisaslaşmış börək salonları çoxluq təşkil edir.

Qıyma, pendir, kartof və ispanaq ən məşhur börek içlikləri sırasındadır. Evlərdə hazırlanan börek hazır xəmindən və ya undan açılan nazik xəmindən istifadə edilərək hazırlanır. Hazırlanması olduqca zəhmətli olan Su bərəyi isə açılan yuxanın suda qaynadılmasından sonra istifadə edilən bir börek növüdür.

İÇKİLƏR

Dünyanın hər yerində sevilən qazlı suların və meyvə şirələrinin yanında türk mətbəxinin özünə xas içkiləri də mövcuddur. Qatıqdan hazırlanan ayran tamamilə Türkiyəyə xas bir içkidir. Bundan başqa kefir, şalgam suyu və şərbət Türkiyənin özünə xas soyuq içkiləri arasındadır.

Türk qəhvəsi

İsti içkilər arasında isə türk qəhvəsi və türk çayı xüsusi bir yer tutur. Türk qəhvəsi çəkilmiş qəhvənin cezve deyilən uzun saplı qablarda bişirilməsiylə hazırlanır. Dünya səviyyəsində məşhurluq qazanmış olan türk qəhvəsi fincanda təklif olunur. Türk çayı ikili çaydan və ya samovardan istifadə edilərək quru çaydan hazırlanır. Türk çayı hazırlanma üsuluna görə dünya səviyyəsində şöhrət qazanmış armudu stəkanlarda içilir.

Türk rakısı spirtli içkilər arasında ən çox içilən içkidir. Üzümdən əldə edilən spirtli içki cürə toxumunun iki və ya üç dəfə emal edilməsi ilə əldə edilir. Rakı türk mətbəxində keçmişdən istifadə edilən içkidir. Rakı ilə yanaşı, pivə və şərabda yetərinə məşhurluq qazanmışdır.

ŞİRNİYYATLAR

Paxlava

Türk mətbəxi şirniyyat baxımından çox zəngin bir mətbəxə sahibdir. Paxlava, kadayıf, loxma kimi xəmirli şirniyyatlarla yanaşı, pudinq, keçkül, qazandibi, sütləç kimi südlü şirniyyatlar, doşab, rəvani, halva, aşura və balqabaq şirnişi kimi müxtəlif şirniyyat növləri var.

Paxlava çox incə açılmış yuxanın arasına qoz-fındıq və ya püstə qoyularaq bişirilir, sonra şərbət əlavə edilərək hazırlanır. Kadayıf isə çox incə tellər halında xəmirlə hazırlanır və paxlava üçün bənzər ləbləbilərlə doldurularaq sobada qızartıldıqdan sonra şərbətlə dadlandırılır.

Fıstıqlı Tahin halvası

Südlü şirniyyatlar südün şəkərlə qaynadıldıqdan sonra nişasta, düyü və ya düyü unu ilə qatılaştırılması yolu ilə hazırlanır. Qazandibi isə pudinq kimi hazırlandıqdan sonra əldə edilən şiminin bir nimçədə qızardılaraq karamel halına gətirilməsi nəticəsində əldə edilən dadlı halvadır. Toyuq Sinəsi də südlü bir şimidir, söz edilən bu materialların yanında incə bir şəkildə didilən toyuq ətinin döş qismini əlavə etməklə hazırlanır.

Rəvani, İrmik halvası kimi bəzi şirinlərin istehsalında irmik istifadə edilir. Türkiyədəki dini inanclar arasında xüsusi bir yeri olan aşura buğdası quru üzüm, lobyə və noxud kimi bir çox bitki mənşəli məhsullardan istifadə edilərək hazırlanan bir şimdir. Balqabaq şirnişi balqabağın şəkərlə bişirilməsi yolu ilə hazırlanır. Payız və qış aylarında istifadə olunan şimdir.

TEATR TARİXİ

Teatr səhnədə, tamaşaçılar qarşısında aktyorların sərgilənməsi məqsədi ilə yazılmış ədəbi janrdır. Teatr səhnə sənətidir. Teatr yazılmış əsəri və hadisələri olduğu şəkildə tamaşaçıya çatdırır. Yəni, danışaraq və hərəkətlərlə çıxış edərək əsəri tamamlayır. Məşhur humanist bir deyimlə desəki teatr insanı insana, insanla, insanca izah sənəti olaraq ifadə edir.

Dramaturgiyanın ən əhəmiyyətli fərqi; digər ədəbi əsərlər oxumaq və dinləmək üçün yazılarkən, teatr əsəri teatr oyununun səhnədə tamaşaçı qarşısında oynaması üçündür. Dəyər ölçülərini, izləyənin qənaət və anlayışlarından alır. Gözə görünəcək bir xarakterə sahib olması, canlı olaraq meydana gəliş xüsusiyyəti ilə cəmiyyətin psixologiyasına xitab edir. Əsər teatrın ədəbiyyat elementidir. Bu ədəbiyyat elementi yanında teatr anlayışının içində aktyorluq, səhnə nizamı, işıqlandırma, dekorasiya, kostyum, musiqi kimi ünsürlərin bütövlüyü mövcuddur.

Erkən dövr

Teatr Yunan theatron, yəni "görmə yeri" sözündən götürülmüşdür. Günümüzdəki müasir teatrın tarixi tanrı Dionysos adına edilən dini mərasimlərə əsaslanır. İlk teatr e.ə. 534-cü ildə Afinada olmuşdur. Antik dövrdə teatr yuxarı təbəqəyə xas idi. Hər il Dionysos tanrısını şəhərin qabaqda gedən şəxsinə mukafatlandıraraq bütün mərasimi təşkil edirdi. Tanrı adına bir yarış təşkil edilir və ən yaxşı oyun hazırlayan adamın etibarını artırırdı. Festivalın xüsusiyyətindən ötəri məşhur olaraq xarakterizə olan antik teatrın günümüzdə də nümunələri qalmış, amfiteatr olaraq adlandırılan səhnələrdə sərgilənməkdədir. Türkiyədə olduqca yaxşı vəziyyətdə nümunələri olan bu amfiteatrlar o dövrün teatrının xalq üçün əhəmiyyətini göstərir. İlk teatr əsərləri ilə Yunan mifologiyasının əl-ələ olduğunu söyləmək lazımdır. Bu səbəblə bu iki sahə birlikdə qiymətləndirilməlidir.

Bu dövrdə oyunlarda dekorasiya və ya kostyum olmazdı. Səhnə tamamilə boş olur, baş rollar da əhəmiyyətli kəslər tərəfindən oynanardı. Bir də dastançı vəzifəsi daşıyan "xor" olardı. Hal-hazırda qüvvədə olan aktyorluq anlayışı yox idi və ifadə edilən hisslər yeri gəldikdə aktyorların əllərində tutduqları maskaları üzlərinə tutmaqla ifadə edilirdi. Bu gün teatrın simvolu halına gələn gülən və ağlayan maskalar bu tətbiqin bir qalığıdır. Necə ki, Yunan teatrında yalnız iki cür oyun vardı: faciə və komediya. Faciənin məzmunu daha çox tanrılarla insanların qarşıdurmaları mövzusunun əhatə edirdi. Dövrün dini etiqadının simvolik bir ifadəsi olaraq, oyunlarda Tanrılar ilə insanlar arasında birbaşa qarşıdurma normal idi. Bu mifik nizam tarix boyunca ədəbiyyat əsərlərinə təsir edən bir xüsusiyyət olmuşdur. Komediya isə əksəriyyəti siyasi lağ məzmunlu idi. İstifadə edilən dil isə arqodur. Bu dövrün teatru Aristotelin "üçlü birlik" prinsipinə dayanır: hadisə, yer və zamanda birlik. Aristotelə görə, oyunda başdan sona təqib edilən tək bir hekayə olmalıdır. Ara hekayələr ya olmamalıdır, ya da çox az olmalıdır. Bir oyun tək bir yerdə keçməli, fərqli yer və coğrafiyalara yayılmamalıdır. Səhnə tək bir yeri təmsil etməlidir. Hadisə bir gündən çox zaman almamalıdır.

Orta dövr

Xüsusilə Vilyam Şekspirin ön plana çıxdığı bu dövrdə artıq teatr dini xüsusiyyətini itirmiş və məşhur bir əyləncə növü olaraq diqqət çəkirdi. Antik Yunan izləri qalsa da, xalqla olan birbaşa əlaqəsi səbəbi ilə teatr yanaşmaları dəyişikli uğramışdır. Komediya və faciə növlərinə "tarixi" oyunlar kateqoriyası əlavə olunmuşdur. Aristotelin "üç birlik" qaydasından imtina edilmişdir. Bundan başqa teatr artıq "professional" bir hadisə olmuşdur. Şekspirin kralıçadan maddi dəstək aldığı və qar üzərindən dönan bir teatr qrupu olduğu bilinməkdədir. Bu dövrdə aktyorluq anlayışı dəyişmiş olsa da, hələ qadın aktrisalrı yox idi. Qadın rolları gənc kişi aktyorlar tərəfindən oynanırdı.

Şekspir bunu xüsusi geyimlə cinsiyyət dəyişdirən rollar yazaraq, olduqca komik və ironik hala gətirmişdir.

Müasir teatr

Müasir teatra damğasını vuran əhəmiyyətli adlardan biri bəlkə də Konstantin Stanislavskidir. XIX əsrin sonralarına doğru aktyorluq qaydasını inkişaf etdirən Stanislavski, xüsusilə həqiqi axına istiqamət vermişdir. Bu qaydada aktyorlardan özlərini, canlandırdıqları xarakterləri canlı oynayaraq tamaşaçıya haqqında danışılan duyğuları ustalıqla çatdırılması məqsəd qoyulurdu.

Təcrübi teatrda yalın-sadə bir səhnədə, dramatik səhnələr jestlərdə əlavə olundu və çox xüsusi bir işıqlandırma metodlarından istifadə edildi. Artıq teatr və aktyorluq, tamamilə simvolik bir nizamdan ibarət idi: Buna "abstraksiya əsasında (mü-cərrəd, abstrə) xaricə vurma izahatı" deyildi. Yəhudi əsilli, alman dramaturqu Bertholt Breht (1898-1956) epik teatr növünü ortaya qoydu. Epik teatrda oyunçu müəyyən bir işarəylə ortaya çıxır. Dekorasiyadan istifadə olunaraq oyunçuyla tamaşaçı arasındakı mübahisə mühiti daim canlı tutulur. Eyni zamanda səhnədəki ustalar tamaşaçını yumor vasitəsilə düşünməyə yönəldilir. Bu cür teatrın Türkiyədəki ilk tətbiqçiləri 1960-cı illərdə əsərlərini yazan Haldun Taner ilə Vasif Öngörəndir. Haldun Taner "Keşanlı Ali Destanı", "Gözlərimi bağlaram, vəzifəmi edərəm", "Sərsəm ərin Kurnaz arvadı"; Vasif Öngörənin "Asiye necə xilas olar", "Oyun necə oynanmalı" əsərləri epik teatra aid yazılmış əsərlərdir.

Müasir teatrda hisslərin səhv ifadə edilməsinə, ədəbi izahata bir reaksiya olaraq "sənədli teatr" və ya "fakt teatrı" ərsəyə gəlmişdir. Bəzi Avropalı və Amerikalı dramaturqlar insanın vəziyyətinin axmaq və məqsədinin boş olduğu inancını müdafiə edərkən, tam bir inancsızlığın da müdafiəçisidir. Heç bir hədəfə irəliləməzlər, həyatı boş görürlər, çaşqın və narahatdırlar. Elə bu səbəbdən "uyğunlaşmazlıq teatrı" nın digər

adı "axmaqlıq, əbəs yerə məşğul olmaq" mənasında ifadəsini tapan absurd teatrdir.

Türk teatrı

Türk Teatrı, Türklərin Orta Asiyada yaşadıkları dövrlərin bəzi mərasimləri və təqlid nümayişləriylə başlayan teatr fəaliyyətini ifadə edir. Teatr sənətinin inkişafı türklərin Anadoluya gəlmələri, xüsusilə də İstanbulu fəth etmələri (1453) və buranı paytaxt etmələri ilə daha da sürətlənmişdir. Bu dövrdən sonrakı Türk teatrı ənənəvi teatr və qərb təsiri altında inkişaf edən teatr olduğunu söyləmək olar.

Ənənəvi teatr

Ənənəvi teatr başlığı altında tez-tez kukla, məddah, Qaragöz, ortaoyunu və seyrçilik kənd oyunu kimi nümayiş növləri yer alır. Mahni, rəqs və söz oyunlarından ibarət ənənəvi teatr sadəcə yazılı bir məndən ibarət deyil. Ənənəvi teatrda insanları güldürmək ön plandadır. Ümumiyyətlə, səhnəsiz bir teatrdir. Bunlardan seyrçilik kənd oyunları öz mənşəyini keçmiş zamanlarda olmuş bolluq mərasimlərindən və primitiv inanclardan götürmüşdür. Türklərin Orta Asiyadan gətirdikləri inancların izləri olduğu kimi, Anadoluda daha əvvəl yaşamış olan xalqların mədəniyyətlərinin də qatqısı vardır. Bu oyunlarda başlıca məqsədlər zamanla dəyişmiş olsa belə, türk kəndlisi bu adəti hələ də davam etdirir. Seyrçilik kənd oyunlarının başlıca növləri bunlardır: ölüb-dirilmə, tacir oyunları, çoban oyunları, gündəlik həyatdan səhnələr, heyvan bənzətmələri, qız qaçırma, əfsanə və nağıllardan ibarətdir.

1) Məddahlıq: Bir adamın təkbaşına hazırladığı oyun növüdür. Söz mənası "mədh-tərif" deməkdir. Məddah, izah etdiyi hadisə və ya hekayəni tamaşaçı qarşısında müxtəlif hərəkət və təqlidlərlə canlandırır. Bu şəkildə insanlar əylənərkən düşünmə imkanı da tapır.

2) Qaragöz: Kölgə oyunudur. Ağ bir pərdə üzərində müxtəlif insan tiplərinin canlandırılmasıdır. Bu oyunlar "Qaragözçü" adı verilən usta bir sənətçi tərəfindən pərdədə öz əksini tapır. Oyunun baş qəhrəmanı "Qaragöz" oxumamış, amma ağıllı və başadüşən bir xalq adamıdır. İkinci qəhrəman "Hacivat" isə Qaragözə zidd şəxsi xarakterdə bir insandır. Zaman-zaman ərəb və fars dillərində danışib, özünü ağıllı göstərməyə çalışır.

Qaragöz türklərə xas olan bir oyundur. Çünki, çox əvvəllərdən bəri türklər müxtəlif adlar altında Qaragöz oyununu bilir və oynayırdılar. Hətta, Avropada "Çin kölgələri" deyərək adlandırılan kölgə oyununun belə Qaragözdən gəldiyi araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur.

Bu oyun Osmanlı türkləri arasında uzun zaman yaşamışdır. Qərb teatırı növünün ədəbiyyata girməsindən sonra, yavaş-yavaş əhəmiyyəti itmişdi. Qaragözdəki digər əhəmiyyətli tiplər də bunlardır: Çələbi, Duzsuz, Bəkir, Yəhudi, Rum həkim, Frenk, Ərəb, Əcəm, Alban, Trabzonlu, Rumelili və s.

3) Orta Oyunu: Orta oyunu, açıq bir meydanda oynanılır. Tamaşaçılar bu meydanın ətrafını əhatə edirlər. Ancaq bir tərəfini açıq buraxırlar. Oyunçular oyundan əvvəl oradan meydana daxil olurlar. Çağdaş Türk teyatırına ən yaxın teatr nümunəsidir. Mövzular və tiplər olaraq Qaragözə çox bənzərdir. Ən məşhur tipləri Kavuklu və Pişəkardır. Ayrıca; "Balama (Rum)", "Frenk" və qəsəbələrdə, ortaoyunları bütün canlılığı ilə hələ də davam edir.

Teatrın inkişafı

Teatr – müxtəlif teatr oyunlarının tamaşaçı qarşısında səhnələndiyi yerə verilən addır. Teatr sözü Yunancada "izlənməli yer" mənasındadır və dilimizə İtalyanın "teatro" sözündən keçmişdir. Teatr həyatda yaşanmış və ya yaşanması xəyal edilən hadisələrin müəyyən səhnələrdə teatr aktyorlarının tamaşaçılar qarşısında canlandırmasından ibarət bir sənətdir. Bu sənətin

həyata keçirilməsinə və quruluşuna teatr, səhnəyə çıxarılmadan əvvəl hazırlanan mətnlərə isə teatr əsəri (pyes) deyilir.

Qədim Yunanıstanda yaranmış, həyatdakı bütün proses və təəssüratları nağıl şəklində bir mifologiyaya bağlayaraq qəm, həyəcan, əyləncə, ehtiras mövzularında bir tanrı qəhrəmanı yaratmışdılar. Bu düşüncənin əsl səbəbi isə, ibtidai insanın təbiət hadisələrini öz fiziki hərəkətlərində simvolik olaraq təmsil etmə səyindən qaynaqlanırdı.

Dionysos deyərək adlandırdıqları bu tanrıya təbiətə qarşı onları qoruduğu və onları mükafatlandığı üçün, sevinc, səadət mühiti yaratdığını düşünərək minnətdarlıqlarını bildirmək istəyirdilər.

Hər il bu cür şənlik təşkil olunurdu. Şənliklərdə seçilən insanlar, ayağa qalxaraq parodiyalar edər, lətifələr və gülməli hekayələr danışdılar. Təsadüfi və öncədən hazırlanmadan edilən bu əyləndirici tədbirlər zaman sonra bir ənənəyə çevrilməyə başladı. Və bu ənənə bəziləri üçün artıq bir peşə halına gəldi. Fərdi olaraq edilən bu peşə müəyyən zamandan sonra iki adamla oynanmağa başlanmışdır.

Teatrın peşə halına çevrilmə müddətində hələ teatrın bir ədəbiyyatı yox idi. Teatrçılar improvizə sənətinin istifadə oyunlarını oynayırdı, ya da qısa müddət içərisində hazırladıqları oyunları göstərirdilər.

Teatr köhnə Yunanıstanda uzun müddət agora adı verilən meydanlarda oynanırdı, yerdən yarım metr yüksəkdə tamaşaçıların ətrafına cəmlənməsi ilə sərgilənərdi. Oyunlara böyük maraq yarandı, teatrla əlaqədar kitablar yazılmağa başlayınca Qərb və Cənub-Şərqi Anadoluda rast gəlinən, indiki açıq hava teatrlarının təməlini qoyan amphitheatron adlandırılan yerlər inşa edildi. Daha sonrakı proseslərdə isə dekorasiya, kostyumlar, akustik səs hazırlanması ilə böyük bir peşə halına çevrildi.

Müasir teatra doğru ən önəmli addımlar atan əhəmiyyətli insanların başında Konstantin Stanislavski gəlir. XIX əsrin sonlarında yeni bir aktyorluq qaydası inkişaf etdirərək oyunçuların canlandırdıqları xarakterlərə bürünməsinə və tamaşaçıya verilməsi lazım olan hissi verməyə çalışan önəmli şəxslərdən biri olmuşdur.

Teatrın Türk ədəbiyyatında yer tapması Tənzimat dövründən başlamışdır. Daha əvvəl qərbin mədəni xüsusiyyətlərini əhatə

etdiyi üçün qərbdə təsirli olan bu növ zaman içərisində ictimai həyatdakı dəyişikliklərlə birlikdə bizim ədəbiyyatda da yaranmağa başlamışdır. Tənzimat dövründən əvvəl isə türklərin Anadolu bölgəsində tətbiq etdikləri daha çox dramatik olan izlənməli oyunlar nümayiş olunurdu. Qərb anlayışına görə qiymətləndirildiyində isə Anadolu mədəniyyətindəki bu oyun başqa bir sənətin qolu olduğu da söylənməkdədir.

Ənənəvi Türk teatrının içərisində isə Məddah, Kukla, Qaragöz, orta oyunu kimi dramatik məzmun daşıyan növlərini və hünər oyunlarını da tapmaq mümkündür. Bunların içərisində ilk sıranı: sehrbaz, kəndirbaz, tarazlıq oyunçuları yer alır.

Türkiyədə teatrlar; Dövlət və Şəhər Teatrları ilə Xüsusi Teatrlar şəklində ayrılmaqdadır. Ankaradan İstanbula, Ərzurumdan Diyarbəkirə qədər bir çox şəhərdə iştirak edən Dövlət və Şəhər Teatrları rüblük təhsillərdə verir. Xüsusi teatrlarda da Müjdat Gezen Teatrı, Haldun Dormen Teatrı, Gönül Ülkü-Gazanfer Özcan teatrı, Yunis İmrə Mədəniyyət Mərkəzi kimi təşkilatlarda da təhsil nümayişləri yer alır.

TEATR NÖVLƏRİ

Dram

Faciə ilə komediyanı bir arada xırmanlayan növdür. Müasir teatrın davamlı olaraq aristokrat zümrənin təmtəraqlı yaşayışını və yalnız həyatın əyləncəli tərəfinin önə çıxarılmasının düzgün olmadığını düşünərək həyatı bir çox tərəfi ilə təmsil etmə istəklərindən bəslənmişdir.

Faciə

İnsanlara qorxu, həyəcan və acındırma tərəfləriylə dərs vermək məqsədi bəsləyən ən köklü teatr növüdür. Nəzm olaraq qələmə alınması lazım olan və stereotip qaydalara bağlı qalmasına görə digər teatr növlərindən fərqlənir. Klassik tragediyalar çox vaxt beş pərdəlik nümayişlərdən ibarət olub, üç və ya altı pərdədən yaranır. Faciədə qədərə, əxlaqa, adət və ənənələrə imtiyazlı bir dəyər qatılır. Tragediyanın məqsədinin "insan ağrılarını gün üzünə çıxararaq tamaşaçıların xəyalına qorxu və mərhəmət duyğusu qatmaq" olduğu qəbul edilməkdədir.

Komediya

Komediya teatrın əyləncəli keçməsinə hədəf almışdır. Hər insanda olan müəyyən qüsurları əyləncəli bir şəkildə ortaya qoyaraq bir növ tamaşaçını öz-özünə güldürmə vəzifəsi daşıyır. Bu tətbiqdə məqsəd güldürərkən tamaşaçıya dərs verməkdir. Faciənin əksinə kobud zarafatlar, söz oyunları, tənqidi eyhamlar əhəmiyyətli yer tutur.

Opera

Bütün sözlərin, hərəkət və jestlərin musiqiyə bəstələnmiş və orkestr şefinin idarəsinə verilmiş dram və faciələrdir. Hadisələr şiddətli və çox ağırdır. Göstəriş və təqdimat ön plandadır, dekor və paltarlarla təqdim edilir.

Operetta

Sözlərinin musiqisiz bölümləri musiqili bölümlərdən çox olan teatr əsəridir. Xalqa xitab etmək məqsədiylə qələmə alınır. İnsanların adətlərinin və yaşayışlarının gülünc, əyləndirici istiqamətlərini göstərmək məqsədiylə dərs verməyi və əyləncəli zaman keçirməyi məqsəd qoyur. Bu növdə, rəqs təyinedici rol oynayır.

Revü

Operettası daha yüngül, lakin satira, lağ, tənqid istiqamətlərinin ağır basdığı teatr növüdür.

Eskiz

Beş-altı dəqiqəlik bir zaman içərisində oynanılan tablolar halında kisa, musiqili oyunlardır. Bir növü də radio eskizidir.

Epik Teatr

Epik Teatrın qurucusu Bertolt Brechtir.

Türkiyədə ilk epik teatr nümunəsi Haldun Taner "Keşanlı Ali Destanı" adlı işiylə bilinməkdədir.

Qəhrəmanlıq mövzuları olmayan teatr növüdür.

Tamaşaçıya ictimai hadisələrə qarşı tənqidi bir gözlə baxmağı, tamaşaçını bu tənqiddə ortaqlaşdırmaq istəyir. Bu rəftarıyla ictimai bir teatr anlayışını mənimsəyir.

Klassik teatrdakı kimi tamaşaçının özünü oyunun içində hiss etməsi lazım bilinməz. İzleyici oyunla əlaqədar qərar verməyə çətinlik çəkir.

Siyasi rəftar olaraq sosializmi mənimsəyən ictimai bir teatr düşüncəsini qəbul edir.

Hadisələr bir-bir verilir; mövzunun bütünlüyünü pozmadan aralara mahnılar və xalq musiqiləri əlavə edildikdən sonra narratolar (hekayəni danışan) işə başlayır.

Tamaşaçı tam bir müşahidəçi olaraq qalır. Tamaşaçını romantik davranmağa məcbur etmək yerinə, özünü və hadisələri necə dəyişdirə bilər, mövzusunda düşündürür.

Səhnəni bir ideologiyanın təbliğat vasitəsi kimi istifadə edir; tamaşaçıların ürəyinə deyil, beyninə səslənir.

Türk xalq oyunları

Türk folklorunun əhəmiyyətli komponentlərindən biridir. Əsasən, kənd və qəsəbələrdə oynanan yerli oyunları və yerli kostyumları araşdıran bir elm sahəsidir. Ayrıca Türkiyəyə xas və yeni inkişaf etməkdə olan bir sənət sahəsidir.

Türk folklorunun əsasını xalq təşkil edir. Buna görə də folklor, xalq oyunları mənasında istifadə edilməkdədir. Lakin bu, səhv bir anlayışdır. Folklor bütün xalq mədəniyyətini (yemək, əfsanə, türkü və s.) əhatə edən bir termdir. Xalq oyunları isə yalnız milli rəqs və geyimi əhatə edən bir hissədir.

Türk xalq oyunları müxtəliflik və əhatə baxımından dünyada ən diqqət çəkən folklorlardan biridir. Hələ də Türk xalq oyunları yığmaları bitirilməmişdir. Hər kəndin özünə xas oyunları olması fərqlənən bir rəqs növüdür.

Türkiyə, xalq oyunları baxımından bir laboratoriya kimidir. Türkiyə kəndlərində 4000-dən çox oyun olduğu üçün ən zəngin oyun xarakterinə sahib ölkə olaraq seçilməkdədir. Çünki bir mədəniyyət beşiyi olan Türkiyənin hər bölgəsində ayrı oyunlar, ayrı geyimlər və ayrı musiqilərə rast gəlinir. Bu da yurdun bu sahədəki zənginliyinin bir göstəricisidir.

Xalq oyunları; digər sənət növlərindən fərqli olaraq, aid olduğu cəmiyyətin orijinal xarakterlərini daşıyan, fərdlərin müştərək duyduğu düşüncə və davranışlarını sərgiləyən, başqasına

görə yalnız gözəl, amma öz içində maraqlanan adamın dünyasını işıqlandırma xüsusiyyətinə sahib bir oyundur.

Xalq oyunları içində saxladığı melodi, ritm və hərəkət quruluşu ilə bir növ fiziki və ruhi inkişafın əhəmiyyətli bir faktoru olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Birlikdə oynamanın avantajı ilə insanlarla mehriban olmağı, birlikdə hərəkət etməyi, paylaşmağı və özünü ifadə etməyi öyrədən xalq oyunlarının bu xüsusiyyətlərindən yol alaraq tətbiq ediləcək fəaliyyətlərlə Türkiyə xalqının fərdi inkişafından əlavə, ictimai inkişafının da təmin edilməsinə köməklik göstərməkdədir.

"Xalq oyunları" sözünün necə yazılacağı mübahisəlidir. Türkiyə lüğəti və ümumi görüş mürəkkəb söz olduğunu və birləşik yazıldığını düşünür. Lakin qurumlardan bəziləri "Xalq oyunları" şəklində istifadə etməyi tərcih edir. Bəziləri tərəfindən də "xalqdansları" şəklində istifadə edilməsinə baxmayaraq, xarici sözlə xarakterizə edilməsinin düzgün olduğu düşünülür.

Xalq oyunları əksər vaxtlarda kəndli tərəfindən, nişanlarda, əsgərə göndərilən zaman, yaylağa çıxış və enişdə, doğumda, dini və milli bayramlarda, qazanılan qələbənin nəticəsində yığıncaqlarda oynanılır.

Oyunlar, ümumiyyətlə, oyun oynamağa əlverişli açıq sahələrdə oynandığı kimi bağlı yerlərdə də oynanılır.

Bu oyunlara, xüsusilə toylarda, bölgədə yaxşı oynadığı bilinən şəxslər dəvət edilir. Xalq oyunları fiqur baxımından zənginliyini bu kəslərə borcludur. Onlar məharətini ustalıqla göstərmək üçün özlərinə xas improvizə hərəkətlər edirlər. Beləcə oynayan və ya oynamayan insanlara, xüsusilə gənclərə oyunlar göstərilmiş, köçürülmüş olur.

Xalq oyunları mövzularına görə bu şəkildə təsnif edilə bilər:

Parodiya oyunları (heyvan-təbiət).

İnsan-təbiət əlaqəsini mövzu alan oyunlar.

Yağış və axarsuyu mövzu alan oyunlar.

Bitkiləri mövzu alan xalq oyunları.

Rəqəmlərdə ifadə edilən oyunlar.

İnsan- heyvan əlaqələri mövzusundakı oyunlar.

İctimai hadisələr mövzusundakı oyunlar.

Dava mövzusundakı oyunlar.

Müharibə mövzusundakı oyunlar.

Sevgi mövzusundakı oyunlar.

Kızla oğlanın bir-birinə naz etməsi mövzu suna aid oyunlar

Əsgərə yola salmanı mövzu alan oyunlar

Əkinçilik oyunları, əkin forması mövzusuna aid oyunlar.
məhsulun zərər görməsi mövzusuna aid oyunlar.

Çobanlarla əlaqədar oyunlar, qadınların etmiş olduğu gündəlik işləri parodia edərək, kişilərin oynadığı oyunlar, çörək istehsalı, inək sağılması kimi təsbeh edilən oyunlar.

Bir iş istehsalı ilə əlaqədar oyunlar ip istehsalı kimi.

Oyun oynamağı tələb edən səbəbə bağlı olaraq insanlar gündəlik paltar və ya xüsusi paltarlar geyinirlər.

Türkiyədə xalq oyunlarına mütləq bir musiqi aləti yoldaşlıq etməlidir. Bəzi yerlərdə, xüsusilə qadınlar xalq musiqiləri ilə də oynayırlar. Oyunlar adlarını, yaradıcı adamın adından, coğrafi bölgə adından, təbiət hadisələrindən, həsr etdiyi mövzudan və s. alır.

Türk xalq oyunlarının, ümumiyyətlə, növləri bu şəkildə ayrılmaqdadır:

Hora Bölgəsi; Ağırılıqlı olaraq Trakyada oynanmasına baxmayaraq, Qaradənizdə və Cənubi Marmarada müşahidə edilməkdədir.

Zeybek Bölgəsi; Üç alt qrupdan ibarətdir. Qayda olaraq; 9 vaxtlı və axsaq ritimli oyunlardır.

Əsl Zeybek Bölgəsi; Ege, Cənubi Marmara, İçbatı Anadolu.

Təkə Zeybek Bölgəsi; Göllər bölgəsi, Qərb Aralıq dənizi.

Qasıqlı Zeybek Bölgəsi; Cənubi Marmara, Qərb Qaradəniz, İçbatı Anadolu və ətrafı. Bu bölgələrdə qarşılıqlı oynanan ritmlənmiş nizamlı oyunlara da rast gəlinir (Zonguldak, Karabükte olduğu kimi).

Qasıq oyunları Bölgəsi; Konya Bölümü və Antalyanın şərq mahallarından etibarən Şərq Aralıq dənizi ətrafı.

Horon Bölgəsi; Şərq Qaradəniz.

Halay Bölgəsi; Üç alt hissədən ibarətdir.

Bozkır Halayları: Orta Qaradəniz və İçdoğu Anadolu

Şərq Halayları: Şərq və Cənub-Şərqi bölgələri

Çukurova Halayları: Çukurova ətrafı.

Bar Bölgəsi; Şimal-şərq Anadolu və Daxili Artvin.

Qafqaz Bölgəsi;Kuzeydoğu Anadolu.

Xalq oyunları ilə maraqlanan xüsusi təşkilatlar.

2001- ci ildə Dərnək vəTəşkilatlar Türk Xalq Oyunları Federasiyasını yaratmışlar. Bu idman Federasiyası statusu kimi fəaliyyət göstərir.Müxtəlif idman yarışlarının və müsabiqələrin keçirilməsini təşkil edirlər.

Bütün məktəblərin qatıldığı Türkiyənin ən geniş yayılmış xalq oyunları müsabiqəsi hər il möhtəşəm təşkil olunur.Türk Xalq oyunlarının keçirilməsində Təhsil Nazirliyinin böyük rolu vardır.

Müsabiqə sahələri;

İlköğretim Minikler

Geleneksel

İlköğretim Yıldızlar

Geleneksel

Lise Büyüklər

Geleneksel

Yaygın Eğitim Kurumlar

Geleneksel

İlköğretim Minikler

Sahnelemeli

Lise Büyüklər

Sahnelemeli

Lise Büyüklər

Sahnelemeli

Yaygın Eğitim Kurumları

Sahnelemeli

Xalq oyunları ilə maraqlanan digər təşkilat Mədəniyyət Nazirliyidir. Mədəniyyət Nazirliyi xalq oyunlarını araşdırılması istiqamətində müxtəlif işlər görür. Bundan başqa, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Sabancı, orta q şəkildə hər il xalq rəqsləri müsabiqəsini təşkil edirlər. Bundan əlavə, Mədəniyyət Nazirliyi kəndlərarası müsabiqələr keçirilməsində də əhəmiyyətli dərəcədə fəal iş görür.

Universitetlər xalq oyunları ilə maraqlanan qurumlardır. Və İdman Federasiyası ilə birgə yarışlar təşkil edir.

Bundan başqa xalq oyunlarını dərnəklər və klublar bir çox şəhər və qəsəbələrdə xalq oyunlarının öyrədilməsi ilə bağlı klublar yaradılır.

Türkiyədə xalq təhsili məkəzlərin əsas vəzifələrindən biri də adət ənənələri araşdırmaq və savadlı kadrlar hazırlamaqdır.

Eyni zamanda gənclik və idmanla bağlı gənclik mərkəzləri də xalq oyunlarının inkişafına xidmət edir.

Xalq Oyunları Konservatoriyası və Fakultələri

• Ankara Universiteti Xalq Elmi İxtisası

• Respublika Universiteti Xalq Elmi İxtisası

• Ege Universiteti Konservatoriyası Türk Xalq Oyunları İxtisası

• Qazi Universiteti Xalq Elmi İxtisası

• Gaziantep Universiteti Konservatoriyası Türk Xalq Oyunları İxtisası

• Hacettepe Universiteti Türk Halkbilimi Fundamental elm sahəsi

• İstanbul Texniki Universiteti Konservatuarı Türk Xalq oyunları İxtisası

• Sakarya Universiteti Konservatuarı Türk Xalq Oyunları İxtisası

• Giresun Universiteti Konservatuarı Türk Xalq Oyunları İxtisası

Xalq oyunları sözünün mənası

İstər soy kökə əsaslanan, istər coğrafi əraziyə əsaslanan, eyni izləri daşıyan, eyni sözlərə gülən, eyni sözlərə ağlayan, bəzən isə konkret olaraq sərhədləri bəlli olmayan sahə, adətlərə bağlıdır.

Müəyyən olunmuş adət ənənələri özündə əks etdirən, digər xalqların adət-ənənələrindən fərqlərini ortaya qoyan əsasən geyimlər.

Rəftar adət-ənənələri bir birindən fərqləndirən hərəkətlər və ümumi potensialıdır.

Ənənəvi qolu: xalqoyunları müsabiqələrində hərəkətlərin, cizgilərin ön plana çıxdığı kateqoriyadır.

Stilizə qolu: Federasiyanın səhnələnmə qolu mənasında istifadə etdiyi termindir.

Münsif-Hakim: Xalq oyunları qruplarından bal kəsən şəxslər. Qrupların bölgə rəftarlarına oyunun tələb etdiyi estetiklərin edilib-edilmədiyinə nəzarət edən kəslər.

Məktəbli: Aid olan məktəblərdə xalq oyunları təhsilini almış sırf xalq oyunları ilə məşğul olan insanlardır.

Kulis: Müsabiqələrdə əsas səhnənin xaricində olan sahədi. İştirakçıların səhnəyə hazırlaşdığı yerdədir.

TÜRKİYƏ MUSIQISI

Türkiyə musiqisi — Orta Asiya xalq musiqisindən tutmuş Avropanın klassik musiqi janrlarına kimi müxtəlif musiqi janrlarını əhatə edir.

Türkiyə çalğı alətləri

Türkiyə türklərinin xalq çalğı alətləri 4 qrupa bölünür

Telli çalğılar (bağlama ailəsi çalğıları): cürə, divan, tambura, tar.

Vurmalı çalğılar: davul, darbuka, dəf, qaşiq, Balıkesir yapısı oyun qaşığı.

Üflemeli çalğılar: kaval, mey, zurna, sipsi, tulum.

Yaylı çalğılar: kamança, kabak kəmanə, dırnaq kəmanə
Musiqi janrları

Azərbaycan musiqisi ilə müqaisədə, Türkiyə musiqisində simfonik makam, makam-cazz janrları yoxdur, milli opera və baletləri nisbətən azdır.

Türk xalq musiqisi

Türk xalq musiqisində 3 cür türkü ayırd edilir

qırıq hava: Bar, Horon, Bengi, Zeybek və s.

Azərbaycan türküləri

Qara dəniz türküləri

Teke zortlatması

Rumeli türküleri

Zeybek türküleri

orta hava qırıq və uzun hava ritmləri qarışıqdır, : Divan, Gazel, Müstezad və s.

uzun hava bəlli bir ritmdə olmur və sərbəst söylənir, buna aiddir: Maya, Hoyrat, Bozlak, Gurbet havası, Divan, Yol havası, Düz maya və.

Barak (Barak türkmənlərinə özgüdür)

Bozlak (Avşar türkmənlərinin yaşadığı İç və Güney Anadoluda)

Yol havaları (Qara dəniz regionu)

Hoyratlar (Doğu və Güneydoğu Anadolu, Kerkük)

Qurbət havaları (Teke yörəsinə özgü).

Türkiyədə bir neçə Türk xalq musiqisi xorları fəaliyyət göstərir

Ankara Devlet Türk Halk Müziği Korosu (1986)

İstanbul Devlet Türk Halk Müziği Korosu (2008)

Sivas Devlet Türk Halk Müziği Korosu (1990)

Şanlıurfa Devlet Türk Halk Müziği Korosu (1990)

Rəqs musiqisi

Rəqslər bir neçə qrupa bölünür:

Mərəsim rəqsləri

İnancla bağlı rəqslər

Qadın rəqsləri

Kişi rəqsləri

Ninnilər (laylalar)

Türkiyənin əski çağlardan gəlib çıxan ucsuz-bucaqsız layla zənginliyi var. Maraqlıdır ki, Türkiyənin Qars və Ərzurum bölgələrində, Azərbaycanda, eləcə də fars danışıq dilində bu qavramı ifadə etmək üçün "laylay" sözü işlədilir. Türkiyənin digər bölgələrində "ninni", fars yazılı dilində "nanu", italyanca "ninna-nanna", yunanca "nannarismata" kəlimələri istifadə olunur

Aşıq musiqisi

Aşıq şeirləri 2 böyük qrupa ayrılır

1. Hecalı şeirlər: qoşma, səmai, varsağı, dastan.
2. Əruzlu şeirlər: divan, səlis, səmai, qələndəri, sətrənc, vəzni ahər

Günümüdə gəlib çıxan oğuz aşıq dastanları bunlardır: Dədə Qorqud, Koroğlu, Aşıq Qərib və Şahsənəm, Əsli və Kərəm, Tahir və Zöhrə, Fərhad və Şirin və s.

2009-cu ildə Türkiyə aşıq musiqisi UNESCO-nun Bəşəriyyətin Şifahi və Toxunulmaz Mədəniyyəti Listəsinə daxil olub

Türk sənət musiqisi

Azərbaycan muğam musiqisində klassik qədim Şərq muğamlarından (makamlarından) indiki zamanadək 7 əsas muğam gəlib çıxıbsa, çağdaş Türkiyə musiqisində əsas makamların sayı 13-ə çatır.

Azərbaycandan fərqli olaraq, Türkiyədə makamlar həm təksəsli, həm də çoxsəsli ifa olunur.

Hazırda bir neçə klassik türk musiqi xorları fəaliyyət göstərir

Cumhurbaşkanlığı Klasik Türk Müziği Korusu (1976)

İzmir Devlet Klasik Türk Müziği Korusu (1986)

Ankara Devlet Klasik Türk Müziği Korusu (1986)

Bursa Devlet Klasik Türk Müziği Korusu (1991)

Diyarbakır Devlet Klasik Türk Müziği Korusu (1991)

Elazığ Devlet Klasik Türk Müziği Korusu (1990)

Samsun Devlet Klasik Türk Müziği Korusu (1990)

Mersin Devlet klasik Türk Müziği Korusu (1993)

Opera və balet

Türkiyədə ilk opera və balet truppası 1542-ci ildə İstanbulda yaşayan xarici elçilərin əyləncələri olaraq qeydə alınır. III Səlim vaxtından başlayaraq batılışma (qərbləşmə) meyilləri hərbi, təhsil və mədəniyyət sahələrində artmışdır.

XIX yüzildə İstanbulda İtalyan operetta truppaları konsert və tamaşalar verirdi. İtalyan bəstəkarı Vittorio Rediglia Türk makamları motivlərin əsasında 1918-ci ildə komik "Şaban" operasını yazır, opera ilk dəfə Vianada oynanılır.

TÜRKİYƏ RƏSSAMLIQ SƏNƏTİ

Məşhur türk rəssamları

ŞEKER AHMET PAŞA

Şeker Ahmet Paşa müasir Türk rəsm sənətinin təməlini qoyanlardan hesab edilir. Qərbdən təsirlənərək peyzaj temasında çəkdiyi rəsmlər rəssamın məkan dərinliyini və atmosferlə əlaqələrini əks etdirirdi.

HALİL PAŞA

İşıq və rəng effektlərinin düzgün seçilməsi və onlara xüsusi mənə qazandırmağa çalışan Halil Paşa, bu istiqamətdə çalışan rəssamlara örnək olmuşdur.

HOCA ALİ RZA

Hoca Ali Rza xüsusi ilə landşaft sahəsində xüsusi üslubu təcəssüm edir. Böyük bir təlimatçı fəaliyyəti olan sənətçi müxtəlif rəsm etütlerini əhatə edən albomlarla, türk şəkilinin yenilənmə faktını geniş seqmentlərə yaymış əfsanələşən bir ad olmuşdur.

İBRAHİM ÇALLI

Resimlərinə yerli bir atmosferin dadını qazandırır, izləmcilə sərhdələri aşan bir duyurluğa malikdir.

SÜLEYMAN SEYYİD

Natürmort temasına qarşı sıx əlaqəsiylə bilinən Süleyman Seyyid, landşaft və fiqur sahəsində də üstün qabiliyyətlərini sübut etmişdir. O xüsusilə şəkil nizamının ehtiva etdiyi istiqamət fərqliliyinin ifadəsini tapan üslubiyatı ilə xüsusi yeri qazanmışdır.

HİKMET ONAT

Hikmet Onat 1914- cü illərdə eyüngül işiq titrəmələrini yönəldən üslub anlayışına fərqli ölçülər gətirmiş geniş və enli tuş birləşmələrindən ibarət olan bir təzi inkişaf etdirmişdir.

RUHİ AREL

M.Ruhi real temaları əks etdirərək yaşadı olan digər rəssamlardan daha böyük bir həssaslıq göstərmiş və bir çox uğura imza atmışdır.

AVNİ LİFİJ

XX əsrin 50-ci illərində təsirli üslub baxımından digər rəssam Avni Lifij olmuşdur. Lirikani yüksəklikdə sayıla biləcək üstün bir rəng qabiliyyətiylə, xüsusi naxışla təcəssüm edən rəssamdır.

TURGUT ZAİM

Türk rəsm sənətinin Cümhuriyyət dövrü ilə birlikdə açılan yeni və orijinal sıçrayışlar içində, kənd temalarına müraciət edən istedadlı rəssamdır.

ALİ AVNİ ÇELEBİ

O, üslub yanaşması ilə seçilən rəssamlardandır ki, qısa müddətdə iz butraxaraq tanınmışdır.

EŞREF ÜREN

Kənd həyatını rəsmlərində əks etdiren, Eşref Üren nizama açıq və düşüncələrini tabloda ustalıqla canlandırmışdır.

MAHMUD CUD A

Mahmud Cuda deformasiyaya heç rəğbət etməyən bir üslubunu axıra qədər sınamış ve bundan rəqabət edilən bir yenilik üzə çıxarmışdır.

NURULLAH BERK

Nurullah Berkin kübizmen A.Lhoteden ilhamlanaraq olduqca dekorativ istiqamətdə rəsmlər yaratdığı müşahidə olunur.

B.RAHMİ EYÜBOĞLU

Bedri Rahmi Eyüboğlu özünün inkişaf etdiyi zamanda folklorik naxışlarla çəkdiyi rəsmlər ona məşhurluq qazandırmış və diqqəti öz üzərinə yönəltməyi bacarmışdır.

FİKRET MUALLA

Fikret Mualla Fransada yaşadığı vaxtda çəkdiyi rəsmlərdə bədii sənəti əks etdirmiş və modern rəsm sənətinə böyük uğur qazandırmışdır.

NURİ İYEM

Nuri İyem bədii və mücərrəd işlərinin hamısında diqqətli bir işçiliyi edərək ustalıq qatına çatdırdığı yaradıcılıqla seçilir.

ADNAN ÇÖKER

Abstraksiyanı yerli memarlıq elementlərindən ilhamlanan bir nizam anlayışı içində təqdim edən Adnan Çöker texniki baxımdan da perfeksiyona yönəlmiş biri olaraq görünür.

ÖMƏR ULUÇ

Abstraktiv rəsm fantaziyasını, getdikcə bədii yola istiqamətlənən yeni bir ölçüyə oturtmaqda Ömər Uluğun xüsusi bir yer aldığını rahatca ifadə etmək mümkündür.

ORHAN PEKER

Orhan Peker xüsusi şəkil üslubuna, abstraksiyaya istiqamətli kölgəli bir anlayış çərçivəsini birləşdirərək yeni bir inkişaf yolunu açmışdır.

CEMAL TOLLU

Cemal Tollu kübist bir rəsm üslubu anlayışına yerli mənalar qazandırma yolunda bir sənətçi olaraq görülməkdədir.

NAZMİ ZİYA GÜRAN

Nazmi Ziyanın 1914-cü ildə işıq titrəmələrinə qarşı həssaslıq göstərən rəssamlardandır. Nazmi Ziyanın xüsusi rənglərlə təbiət hadisələrini incəliklə təsvir etməsi açıq aydın rəsmlərində müşahidə edilir.

OSMAN HAMDİ BEY

Osman Hamdinin rəsmi böyütmək sistemi ilə çəkdiyi rəsmlər türk rəsm sənətinə böyük töhfə vermişdir.

FAHRİ KAPTAN

Fahri Kaptan adıyla tanınan rəssam Primitif adı verilən digər bu tip rəssamlar kimi saray bağı, köşklər və bu tip mənərə şəkilləri çəkməklə məşhurluq qazanmışdır.

NEŞET GÜNAL

Neşet Günal şəklini qiymətləndirmənin tək yolu - geniş fiqur maraqları mühitində reallaşan ictimai bir ehtirası dilə gətirməkdir.

SAFA BÜTE

24 Sentyabr 1958 –ci ildə Niğdə doğulub. Orta məktəbi Niğdə bitirdikdən sonra Adanada yaşamağa başlamışdır. 1989 –cu ildə Anadolu Universitetində İş-İdarəsi ixtisası üzrə təhsil almışdır. Hərbi xidmətini İzmirin Çeşmə mahalında başa vurduqdan sonra Afsin Elbistan Termik Santralında tərçüməçi, daha sonra iki il qədər bankda işləmişdir.

ARİF TURAN

1963-cü ildə doğulub. 1982-86-cı illərdə Hacitepe Universitetində Sanat Tarihi ixtisası üzrə təhsil almışdır. 1986 –ci ildə Universitin Güzel Sanatlar Fakültəsi, Resim ixtisasına daxil olmuşdur. 1990 – cı ildə məzun olmuşdur. 7 rəsm sərgisinə imza atmışdır. İşlərinə İstanbulda davam etdirir.

HACER TERKLİ

1948 – ci ildə KARABÜK də doğulmuş, 1990 – cı ildə Marmara universitetində Geleneksel Türk El Sanatlar ixtisası üzrə təhsil almışdır. Çorluda və Safranboluda Güzel sanatlar fənni üzrə dərs keçmişdir. Bir çox sərgi açmışdır. Suluboya, Guas, Pastel, Vitray, Kumaş, Seramik və Yağlı boya üstündə rəsm əsərləri yaratmışdır.

AYDIN AYAN

1953 – cü ildə Trabzonda doğulub, 1972-77 - ci illərdə təhsil aldığı Devlet Güzel Sanatlar Akademiyasında Yüksek Resim ixtisasında, 1979-cu ildə təcrübə keçməyə başladı. 1986-87-ci illərdə Councilinin verdiyi mevacible İngiltərədə işlərinə başladı. 1988-ci ildə müəllim, 1990 – cı ildə dosent və 1988- ci ildə professor olmuşdur.

DEVİRİM ERBİL

1937-ci ildə Salihlidə doğulub. 1954-cü ildə İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademiyasının Resm ixtisasına daxil olmuşdur. 1959-cu ildə məzun olub, 1962-ci ildə təhsil aldığı akademiya işləməyə başlamışdır. Bedri Rahmi Eyüboğlu, Cemal Tollu və Cevat Dereli emalatxanalarında da işləmişdir.

EDA BAHADINLI

1964-cü ildə doğulub.

1981-1986-cı illərdə Mimar Sinan Universitetində Güzel Sanatlar Fakültəsinin Resm ixtisası üzrə təhsil almışdır.

1989-1991-ci illərdə eyni ixtisasda Magistir təhsili almışdır.

CANAN DAĞLIÖZ

1951-ci ildə Makedoniyada doğulub. 1971-ci ildə Buca Eğitim Universitetində Fransız dili ixtisası üzrə təhsilini bitirmişdir. 1992-ci ildə Balıkesirdə Özdemir Yemenicioğlu emalatxanasında işləməyə başlamışdır. Hal-hazırda da o emalatxanada işləməkdə davam edir.

ABİDİN ELDEROĞLU

Abidin Elderoğlu 1901- ci ildə Denizlidə doğulub.

1974-cu ildə Ankarada vəfat etmişdir. Resm çəkməyə həvəsi hələ İdadi da oxuduğu illərdə olmuşdur. 1919-cu ildə məktəbi bitirdikdən sonra, rəsm müəllimliyi etməyə başladı. İstanbul Öğetmen Okulunda da oxumuşdur.

FERİDE BİNİCİOĞLU

1963- cü ildə Adanada doğulub. 1986- cı ildə Mimar Sinan Universitetində Rəsm ixtisasından məzun oldu. İş fəaliyyətinə Yalovadakı emalatxanada işə başlayan rəssam bir çox sərgi açmışdır. Rəssamın tabloları xarici sərgilərdə də yer almaqdadır.

FERRUH BAŞAĞA

1914- cü ildə İstanbulda doğulmuşdur. 1936 –40 cı illərdə İstanbul Güzel Sanatlar Akademiyasında Resm ixtisası üzrə təhsilini başa vurur. 1940-cı ildə Müstəqil Rəssamlar Dərnəginə üzv oldu. Eyni Universitetdə rəsm müəllimi işləmiş, xaricdə bir çox sərgi açmışdır.

S. SAİM TEKCAN

1940-cı ildə Trabzonda doğulub. Qazi Təhsil İnstitutu Lisenziya diplomu. Dövlət Gözəl Sənətlər Akademiyası Lisenziya diplomu, Memar Sinan Universiteti Sənətdə Yetərliklik diplomu. 1968-1975-ci ildə Atatürk Təhsil Fakültəsində və Memar Sinan Universiteti Gözəl Sənətlər Fakültəsi təhsil işində fəal olmuşdur.

MEHMET ALİ AĞA

Mehmet Ali Ağa (1885-1948), Osmanlı Rəssamlar Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Cəmiyyət 1921-ci ildə adını dəyişdirərək Türk Rəssamlar Cəmiyyəti olana qədər sıx iş fəaliyyətində olmuşdur. Türk rəsmində “1914-cü il Qurşağı” olaraq adlandırılan sənətçilər qrupu cəmiyyətin fəaliyyətlərinin ağırlıq nöqtəsini meydana gətirmişdilər.

NECMİ TORAMAN

1969-cu ildə Ərzurum Hasankaledə doğulmuşdur. İlk, orta və lisey təhsilini İstanbulda aldı və hələ də həyatını İstanbulda davam etdirməkdədir. Şəkillə ilk məşğul olmağa lisey illərində etdiyi qaraqələm işlərlə başladı. 1998-ci ilin yazında ilk qaraqələm naxış sınaqları yaratdı, etdiyi naxışları daha sonra yağlı boya işlərinə uyğunlaşdırdı. Bu müddətdə arayış, araşdırma və sınaqlara ağırlıq verdi. Heç bir təhsil və dərs almayaraq tamamilə öz araşdırma və sınaqları ilə hələ də işlərini davam etdirməkdədir.

CAN GÖKNİL

Can Göknil 1945-ci ildə Ankarada anadan olub. 1966-ci ildə İstanbul, Arnavutköy Qız Kollecinin məzununu oldu. Rəsm işlərini bir təsadüf nəticəsində tanış rəssam-keramika sənətçisi Seniye Fenmenin atelyesində, lisey illəri boyunca davam etdirdi. Bu işdə məlumatını inkişaf etdirmək məqsədilə Amerikaya getdi.

Türkiyədə turizm

Türkiyə turizmi Ege və Ağdəniz sahillərində arxeoloji və tarixi mənbələr əsasında formalaşmışdır. Türkiyənin ən böyük şəhəri olan İstanbul, Bizans və Osmanlı İmperatorluğunun paytaxt olması səbəbiylə də antik dövrə aid bir çox turizm yerləri mövcuddur. Bunlardan Sultanəhməd Camisi, Ayasofya və Topqapı Sarayını göstərmək olar.

Digər önəmli turizm yerləri isə Roma İmperatorluğu dövründən qalan Efes, Truva, Bergama, Side, Meryem Ana Evi, Kapadokya, Nemrut və Pamukkale bölgələridir.

Plyaj turizmi. Plyaj bölgələri, əsasən Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində yaşayan insanlar və Qərbi Avropadan gələn turistlər üçün önəmli bir turizm sahəsidir. Ən önəmli plyajlar, Ege sahillərindən başlayır və Ağdənizdə Antalya yaxınlığında başa çatır. Bodrum, Fethiye, Marmaris, Kuşadası, Alanya önəmli tətill bölgələridir.

Anadolu torpaqları ilk çağlardan etibarən səyyahların əhəmiyyətli marşrutlarındanır. İlk və orta çağda dini məkanlar və termal qaynaqlar ilə diqqəti cəlb etmişdir. Səlcuqlular dövründə ticarət yolları Anadoluda səyahətləri canlı tutmuşdur. Osmanlılarda bu torpaqların gerçək mənada ilk turizm hərəkəti reallaşmışdır. 1863-ci ildə açılan Sərgi Osmani fəaliyyətinə Avropadan, xüsusilə Avstriyadan turistlər gəlmişdir. Eyni illərdə İstanbuldan da yurd xaricinə turistlər getməyə başlamışdır.

1870-ci ildə Şərq dəmiryollarının İstanbulu Parisə bağlaması ilə ilk otel (Pera Palas) açılmışdır (1890). Respublikanın elanından sonra adı "Türkiyə Turing və Avtomobil Təşkilatı" adı ilə Səyyah Cəmiyyəti quruldu. 1957-ci ildən sonra turizm nazirlik səviyyəsində işə başladı.

Türkiyəyə gələn turist sayı; 1950-ci ildə 30 min, 1965-ci ildə 500 min, 1985-ci ildə 2 milyon, 1990-cı ildə 5 milyon,

1997-ci ildə 10 milyon olmuşdur. 2001-ci ildə Antalyaya gələn turist sayı 4 milyon 200 minə keçmişdir. 2002-ci ilə nəzər salsaq görürük ki, bu il Türkiyəyə gələn turistlərin sayı 13 milyon 247 min olmuşdur.

Son illərdə turizm sahəsindəki yüksəlişi ilə diqqət çəkən Türkiyənin 2015-ci ilin ilk 6 ayında turist sayı və gəlirləri xeyli aşağı düşmüşdür. 2014-cü ildə Türkiyədəki turist sayı 34 milyon 305 min olmuşdursa, 2015-ci ildə həm turist sayı aşağı düşmüş, həm də gəlirlər ürək açan olmamışdır.

Təbii turizm qaynaqları: Damlataş mağarası, Kəramət Kaplıcası, Kəramət, Orhangazi, Uzungöl və s.

Peribacaları: Kapadokya bölgəsindəki Ürgüp və Göreme ətrafındakı peribacaları, qaya oyma kilsələr və yeraltı şəhərləri ilə sıx bir turizm sahəsidir. Ürgüp, Göreme, Derinkuyu, Uçhisar, İhlara, Avanos və Qaymaqlı bölgədəki turizm yerləridir. Buraya ildə təxminən 3 milyon turist gəlməkdədir.

Mağaralar: Xüsusilə Toros dağlarının qərb və orta hissələrində mağaralar inkişaf etmişdir. Antalya yaxınlığında olan Karain mağarasında paleolit çağa aid yaşayış izləri var. Damlataş Mağarası Alanya şəhər mərkəzində yerləşir.

Alpinistlik: Antalyada Toros dağları, Rize'de Kaçkar Dağları, Bursa da Uludağ, Kayseridə Erciyes Dağı alpinistlərin marağını çəkir.

Qış turizmi: Turizm fəaliyyətlərini ilin hamısına yaymaq üçün qış turizminə də əhəmiyyət verməyə başlamışdır.. Uludağ, Palandöken, Kartepe, Kartalkaya, Ərzurum, Sarıkamış, Erciyes, Davraz Dağı Türkiyənin əhəmiyyətli xizək mərkəzləridir

Kaplıcalar: Türkiyədə termal turizm xüsusilə daxili turizm baxımından əhəmiyyətlidir. 1300 termal, 2000-dən çox şəfəli su qaynağına sahib olan Türkiyə bu baxımdan dünyada 5-cidir. Kestanbol Kaplıcası, Hierapolis Roma dövründən, Yalova'daki Kurşunlu hamamı Bizans dövründən qalmışdır.

Yayla Turizmi: Dəniz, qum, günəş üçbucağında çıxmaq istəyən turistlərin maraq duyduğu alternativ turizm növüdür.

Xüsusilə Karadeniz Dağları və Toros dağları yaylalarında inkişafa başlamışdır. Mədəniyyət nazirliyi 26 yayla turizm mərkəzi elan etmişdir. Giresun Bektaş və qübbə, Ordu Çambaşı, Rize Anzer və Ayder-Yuxarı anlayış, Trabzon Erikbeli və solmasın-Çernoqoriya, Artvin Kaçkar, Bayburt Kop Dağı, Gümüşhane Zigana yaylaları mövcuddur.

Sahil Turizmi: Sahil turizmi, dəniz, qumlu, günəş, mən-zərə, bioloji müxtəliflik (balina quş mərcan), dəniz məhsullarını əhatə edir. Sahillərdə otellər, sahil tənzimləmələri, dalğıcı idman-ları, quş müşahidələri, bot gəzintiləri, tibb xidmətləri, restoranlar ilə təşkil edilməlidir. Avropalı turistlərin 63% -i sahilləri seçməkdədir.

Ege və Aralıq dənizi sahillərində günəş vannası qəbul etmə müddəti, hava istiliyi, dəniz suyu istiliyinin yüksək olması, dənizə girmə müddətinin uzun olması səbəbiylə bu yerlər sahil turizminə xidmət etməkdədir. Bu sahillərdə böyük otellər tikilmişdir.

Kruvaziyer turizmi: Kruvaziyer gəmiləriylə edilən turizm fəaliyyəti xüsusilə Aralıq dənizində cəmlənmişdir. Aralıq dənizi dünya kruvaziyer turizmində 21,7 % ilə Karib / Bahamalardan sonra (34,4%) ikinci sırada gəlməkdədir. Kuşadası limanına 2013-cü ildə 428 gəmi və 577.685 kruvaziyer turist gəlmişdir.

Türkiyədə muzeylər və memarlıq abidələri

Respublikanın elan edilməsindən sonra Türkiyə muzey-ləri Atatürkün Anadolunun insan əliylə edilən faydalı şeylərinin sərgi və araşdırmasına əhəmiyyət verməsi səbəbindən yazıla şəkildə inkişaf etdi. Türkiyə Cümhuriyyət elan edildiyində, İstanbul da "Asar-ı Atika Muzeyi" kimi adlandırılan "İstanbul Arxeologiya Muzeyi", Aya İrininin ev sahibliyi etdiyi "Hərbi Muzey", Süleymaniyyə camisində "Türk və İslam Əsərləri Muzeyi" (Vəqflər-ı İslamiyə Muzeyi) və Anadolunun bir neçə böyük şəhərində "Osmanlı İmperatorluğu Muzeyi" (Muzey-i Humayun) muzeyləri vardı.

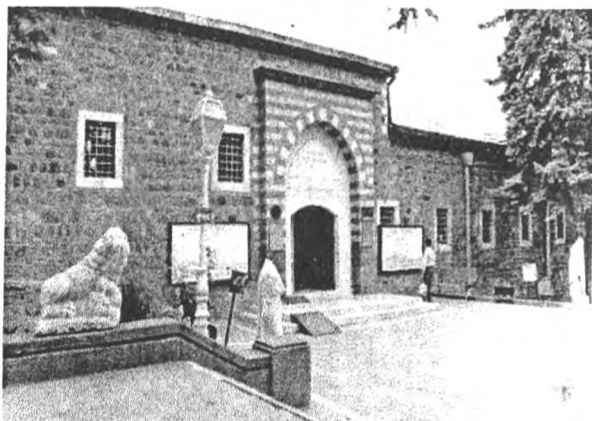
"Türk Arxeoloji Muzeyi" (Türk Asar-ı Atikası), Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərində yaradılıb. Vəzifəsi toplamaq, sıralama etmək, kataloq və arxeoloji və etnoqrafik tapıntıları qo-rumaq idi. Anadolunun bir çox bölgəsində antik kilsələr, məs-cidlər və karvansaralar bərpa edildi və muzeyə çevrildi. Və-saitləri və içərisindəki sənət işləri ilə Topkapı Sarayı, 1927-ci ildə xalqın ziyarətinə açıldı. Eyni il İslami Muzey "Türk və İslam Əsərləri Muzeyi" olaraq bərpa edildi və Konyada "Mev-lana Derviş Locası" bir muzeyə çevrildi.

1930-cü ildə tikintisi tamamlanan "Ankara Etnoqrafiya Muzeyi", respublika dövründə inşası ilk dəfə muzey olaraq dizayn edilən daxma idi. Yeni muzeylər Bursa, Adana, Manisa, İzmir, Kayseri, Antalya, Afyon, Bergama və Edirnedə quruldu. 1940-cü ildə Ankarada Mahmud Paşa Bedesteni içində inşa edilmiş olan "Hitit Muzeyi" bərpa edilib, yeniləşdirildikdən sonra 1968-ci ildə "Anadolu Mədəniyyətlər Muzeyi" halına çevrildi.

İstanbul Arxeologiya Muzeyi

Anadolu Mədəniyyətlər Muzeyi

İbrahim Paşa Sarayı

Qanuni Sultan Süleymanın Pargalı İbrahim Paşaya hədiyyə etdiyi saray indiki dövrdə "Türk-İslam Əsərləri Muzeyi" olaraq istifadə edilməkdədir.

İbrahim Paşa Sarayı, adı Qanuni Sultan Süleymanın kürəkəni və ikinci vəziri olan Pargalı İbrahim Paşadan alıb, İstanbulun Sultan-əhməd Meydanında olan saraydır. Daha əvvəl "At Meydanı Sarayı" olaraq bilinən saray İbrahim Paşanın Qanununun bacısı ilə evlənməsindən sonra İbrahim Paşa Sarayı olaraq xatırlanmağa başlanmışdır. İndiki vaxtda Türk və İslam Əsərləri Muzeyi olaraq istifadə edilməkdədir.

XVI əsrdə müasir Osmanlı memarlığının ən əhəmiyyətli lərindən olan İbrahim Paşa Sarayı, Roma dövrünə uzanan tarixi Hippodromun addımları üzərində yüksəlir. XVIII əsr Osmanlı tarixçisi Solakzadəyə görə sarayın tikilmə tarixi tam olaraq bilinməməklə birlikdə II Bəyazid dövrünə (1481-1512) aid edilir. At Meydanında yüksələn və ön tərəfi 140 metr olan bu saray daşdan inşa edilmişdir və olduqca böyükdür. Sarayın Qanuni Sultan Süleyman zamanında təmir olunduğu (1521) da bilinməkdədir. Tarixinin Topqarı Sarayından daha əvvəl olduğu bilinən İbrahim Paşa Sarayı, bir çox toy, şənliklərlə bərabər, qarışıq dövrlər və üsyanlara da şahid olmuş, İbrahim Paşanın 1536-cı ildə boğdurulmasından sonra da eyni adla xatırlanır. İbrahim Paşanın möhtəşəm sarayı ölümündən sonra Zal Mahmud Paşaya hədiyyə edilmişir. Saraydan başqa sədrəzəmlər də istifadə etmiş, ərazi, elçilik sarayı, dəftərxana,

mehtərxana, Dikimevi və həbsxana və s. işlərdə istifadə edilmişdir. Muzeydə əl yazmalar, miniatürlər və daha bir çox Türk-İslam mədəniyyətinə aid əsərlər saxlanılır.

Adana Arxeologiya Muzeyi

Adana Arxeologiya Muzeyi 1924-cü ildə yaradılmışdır. Türkiyədə Adana vilayətində yerləşir və arxeoloji əsərlər sərgilənir.

İlk illərdə Polis Dairəsində xidmət göstərən muzey 1928-ci ildə Daşkörpü bölgəsindəki Cəfərpaşa Məscid Mədrəsəsinə, daha sonra Qurukörpü Yunan kilsəsinə daşındı. 1935-ci ildə muzeyə etnoqrafiya salonu əlavə edildi. 1950-ci ildə muzey Etnoqrafiya Muzeyinin binasına köçürüldü. 1966-cı ildə isə Mədəniyyət Parkında yeni muzey binasının inşasına başlandı. 1972-ci ildə bu bina xidmətə verildi. Alyanaqzadə Həlil Kamil Bəy və Ali Rza Yalman muzeyin inkişafında böyük rol oynayıb müdirlərdir.

Adana Arxeoloji Muzeyində Tarsus-Gözlüğüllə, Mersin-Yü-müktəpə, Milis, Qaratəpə, Soyuq-sutəpə və başqa arxeoloji qazıntı yerlərində tapılan və Adana tarixi ilə əlaqədar əsərlər nümayiş olunur. Bunlar tarix öncəsi, Hitit, Assuriya, Finikiya, Frig, Ellen, Roma və Bizans dövrlərinə aid heykəl, kitabə, stel, memarlıq parçaları kimi daş əsərlər, bişmiş torpaqdan düzəldilmiş müxtəlif qablar, silindir və maqma möhürləri, dəmir pullar və digər tarixi əşyalardır. Muzeydə Səlcuq və

Osmanlı mədəniyyətlərinə dair əsərlərdə var. Muzeyin ən əsas əsərləri qəbir daşlarıdır. Bunlar arasında 3848 nömrəli qəbir

daşı 1958-ci ildə Tarsusda tapılmış və muzeyə gətirilmişdir. Qəbir daşının üzərində Troyaqəhrəmanı Hektorun cəsədinin qurtarılması, Kral Priamosun Axilləyə yalvarışı, kralın arabasından enişini təsvir edən qabartmalar təsvir edilmişdir.

Tell-Halafda tapılmış heykəl (Adana Arxeologiya Muzeyi)

Sultan Əhməd Camisi

Sultan Əhməd Camisi 1609-1616-cı illərdə sultan I Əhməd-in əmrinə əsasən İstanbuldakı tarixi yarım-adada Memar Sədəfkar Mehmet Ağanın rəhbərliyi ilə inşa etdirilib. Caminin interiyeri mavi, yaşıl və ağ rəngli İznik çiniləriylə bəzədildiyi və yarımqübbələrin, böyük qübbənin içi mavi tonlu qələm işləri ilə bəzədildiyi üçün Avropalılar məscidi "Mavi Cami (Blue Mosque)" adlandırır. 1934-cü ildən etibarən Ayasofiya camidən muzeyə çevrilir. O zamandan etibarən İstanbulun əsas məscidi Sultan Əhməd camisidir.

Sultan Əhməd Məscidi külliyyəsilə birlikdə İstanbuldakı ən böyük tikinti komplekslərindən biridir. Bu külliyyə bir cami, mədrəsələr, hünkar qəsri, arasta, dükənlər, hamam, çeşmə, səbillər, türbə, darüş-şəfa, sibyan məktəbi, imarətxana və kirayəlik otaqlardan təşkil olunub. Tikintilərin müəyyən qismi günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

Məscidin memarlıq və bədii baxımdan diqqətə layiq ən önəmli məqamı bədii tərtibatda ümumi sayı 20.000-dən çox olan İznik çinilərinin istifadəsidir. Bu çinilərin bəzədilməsində sarı və mavi tonlardan, ənənəvi bitki motivləri istifadə olunmuş, nəticədə tikinti sadəcə ibadət xana olmaqdan ziyadə möhtə-

şəm sənət əsərinə çevrilmişdir. Caminin ibadət xana bölümü 64 x 72 metr ölçülərindədir. Mərkəzi qübbənin hündürlüyü 43 metr, diametri 23,5 metrdir. Caminin içi 200'dən çox rəngarəng şüşələrlə işıqlandırılmışdır. Divar yazıları Diyarbəkirlilə Seyid Qasım Qubari tərəfindən yazılıb. Əhatəsindəki tikintilərlə birlikdə bir külliyyə əmələ gətirən Sultan Əhməd Türkiyənin altı minarəli ilk camisidir.

Ayasofya məbədi

Ayasofya məbədi Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşən, əvvəl pravoslav kilsəsi, daha sonra məscid, hal-hazırda isə muzey olan məbəd. Bizans dövrünə aid olan Ayasofya Bizansın "qızıl əsrinin" simvoludur.

1935-ci ildən indiyə qədər muzey kimi fəaliyyət göstərən Ayasofya Bizansa şahidlik edib, Osmanlı dövrünün möhtəşəm və tarixi abidələrindən biri olaraq il boyunca bütün ölkələrdən gələn turistlər tərəfindən ziyarət edilir. Zamana meydan oxuyan nəhəng ölçüdə, iqlim şərtləri, zəlzələlər kimi təsirlərlə yaranan aşınmaların günümüzdə çox incə və ehtiyatlı halda aparılan bərpa işləri ilə aradan qaldırılmasına çalışılır.

İnşasına 532-ci ildə başlanan Aya Sofyanın tikintisi üçün Efesdəki Diana məbədindən qırmızı porfir sütunlardan səkkiz ədəd gətirilib istifadə olunmuş, dünyanın məşhur mərmər mədənlərindən də bura materiallar daşınmışdır. Xüsusən də Əyriboğaz adasından açıq yaşıl, Əlcəzairdən sarı rəngli, Siqadan çəhrayı, cənub-qərbi Anadoludan ağ qırmızı mərmərlər gətirilərək tikintidə istifadə edilmişdir. Gündə min usta və on min işçinin çalışması ilə 5 il 11 ay 10 günə inşaat başa çatmışdır.

Ayasofya müxtəlif dövrlərdə böyük təhlükələrlə qarşılaşmış, hündürlüyü 55,60 metr, eni 31,36 metr olan dövrün möcüzəsi kimi qiymətləndirilən qübbəsi genişliyi 1,1 metr olan 40 dirəyə söykənmişdir. Abidənin ağırlığını 40-ı aşağıda, 67-si yuxarıda olmaqla 107 sütun saxlayır, açılan 40 pəncərə onun bol işıq almasına səbəb olur.

Ayasofya muzeyi Sultan Əhməd meydanını dövrəyə alan Sultan Əhməd məscidi, Yerəbatan qəsri, Aya İrini kilsəsi, III Əhməd çeşməsi, Soyuq Çeşmə küçəsi arasında yerləşir.

Ayasofya ətrafında aparılmış qazıntı işləri zamanı tapılmış Bizans sütunlarından nümunələr nümayiş etdirilən baxçadan keçib tikiliyə daxil olanları qapı üzərində görkəmli mozaikalar qarşılayarkən, sola ayrılan daş döşməli rampa döngələrlə ilə ziyarətçiləri üstəki qalareyaya aparır. Üst qatın sol tərəfində irəliləyənlər sərgi bölümünü, Ayasofya qübbəsindən özülünə doğru ana məkanı seyr etmək imkanı əldə edir və Mustafa İzzət xətti Allah, həzrəti Məhəmməd, həzrəti Osman, həzrəti Əbubəkr, həzrəti Ömər, həzrəti Həsən, həzrəti Hüseyn lövhələri daha yaxından görünür. Üst qalareya çıxışının sağ tərəfində gəzməyə davam edənlər tavanı bəzənmiş uzun bir dəhlizdə irəliləyərək Cənub Qalareyasında yerləşən Mərmər Qapıya gəlib çıxırlar. Bu qapı girişinin sağında tavana yaxın bölümə Deisis mozaikası yer alır. Bu kompozisiyada İsa, Məryəm və Vaftizçi Yəhya ilə birlikdə görülür.

Eyni qalareya ilə irəlilədikcə pəncərəyə yaxın bölümə 4 xaçlı rəhbəri cərgəsində İstanbula gələn və burada vəfat edən latın mənşəli komandir "Henrikus Dandol"nın məzarı yerləşir. Cənub qalareyasının sonunda rast gəlinən divarda Məryəm, balaca İsa, imperator İoannes və imperatiriçə Eirene (12-ci yüz il) mozaikası, Şimal qalareyasında imperator İskəndərin mozaikası görülür. Ayasofya bölmələrində Bizansda ilk dövrə məxsus həndəsə və flora mozaikalarının yerləşdiyi üst qalareyadan enərək ana sahəyə daxil oluruq.

Mevlanə Muzeyi

Konya'da bulunan, eskiden Mevlâna'nın dergâhı olan yapı kompleksinde 1926 yılından beri faaliyet gösteren müzedir. "Mevlana Türbesi" olarak da anılır.

(Yeşil Kubbe) denilen Mevlana'nın türbesi dört fil ayağı (kalın sütun)

üzerine yapılmıştır. O günden sonra yapı faaliyetler hiç bitmemiş, 19. yüzyılın sonuna kadar yapılan eklemelerle devam etmiştir. Osmanlı sultanlarının bir kısmının Mevlevi tarikatından olması Türbe'ye özel bir önem verilmesini ve iyi korunmasını sağlamıştır.

Müze alanı bahçesi ile birlikte 6.500 m² iken, yeri istimlak edilerek Gül Bahçesi olarak düzenlenen bölümlerle birlikte 18.000 m²ye ulaşmıştır.

Ücretsiz olmadan önce,bağlı bulunduğu Kültür Bakanlığı'na en çok gelir getiren ikinci müzeydi. (Birinci Topkapı Sarayı müzesi.)

Mevlana hakkında menkıbelerin anlatıldığı Ahmed Eflaki'nin kitabı "Arifler'in Menkıbeleri"nde[1] Mevlana'nın babası için türbe yaptırmak isteyen devrin sultanına "gök kubbeden daha görkemlisini yapamayacağınıza göre zahmet etmeyin" dediği rivayeti yer alır. Türbe, Mevlana'nın ölümünden sonra inşa edilmiştir.

Topkapı sarayı

Osmanlı sultanlarının 624 illik haki-miyyetlerinin 400 ilinde (1465-1856) iqamətgahları olmuş Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşən saray kompleksidir.

Hökmdar

iqamətgahı kimi saray

təntənəli qəbullar və əyləncə məclislərinin keçirildiyi məkan olmuşdur. Hazırda muzey kimi fəaliyyət göstərən saray İstanbul əsas turist məkanlarından biridir. Sarayda Məhəmməd peyğəmbərin əbası və qılıncı kimi müsəlmanlar üçün çox dəyərli olan müqəddəs relikviyalar qorunur. 1985-ci ildən "İstanbulun tarixi ərazisi"nin tərkibində UNESCO Ümumdünya irsi siyahısına daxil olan saray iv kriteriyası ilə "Osmanlı dövrü [...] saraylarının ən yaxşı nümunələrindən biri" kimi təsvir edilir.

Saray kompleksi dörd həyat və çoxlu kiçik binalardan ibarətdir. Ən aktiv məskunlaşma dövründə 4.000 insanın yaşadığı saray uzun sahilboyu ərazini əhatə edirdi. Kompleksə məscidlər, xəstəxana, çörəkxanalar və başqa binalar da daxildir. Sarayın inşasına 1459-cu ildə Konstantinopolu işğal etmiş Sultan II Mehmedin əmri ilə başlanmışdır. Sultanların əvvəlki iqamətgahından fərqləndirilməsi üçün saray "Yeni Saray" adlandırılmışdır. Saray XIX əsrdən etibarən Topkapı adlandırılmağa başlamışdır. 1509-cu il zəlzəlesi və 1665-ci il yanğınından sonra sarayda əsaslı bərpa işləri aparılmış və saray genişləndirilmişdir.

XVII əsrdən etibarən iqamətgah kimi saray əhəmiyyətini itirir, sultanlar daha çox Bosfor sahillərində inşa edilmiş saraylarda yaşamağa üstünlük verirlər. 1856-cı ildə Sultan I Əbdülməcrid iqamətgahı şəhərin ilk Avropa stilli sarayı olan,

yeni tikilmiş Dolmabağça sarayına köçürmək qərarına gəlir. Lakin, hökmdar xəzinəsi, kitabxana və sair funksiyaları yenə də Topqapı sarayı yerinə yetirirdi.

1923-cü ildə Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra, 1 aprel 1924-cü ildə verilmiş hökumət fərmanı ilə saray imperiya dövrü muzeyi elan edilmişdir. Topqapı Saray Muzeyi Türkiyə Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə tabedir. Saray kompleksinə yüzlərlə otaqlar və zallar daxil olsa da, onlardan ən vacibləri bu gün ictimaiyyət üçün açıqdır. Saray kompleksi nazirliyin nümayəndələri, o cümlədən Türk ordusu tərəfindən qorunur. Osmanlı memarlığının ən gözəl nümunələrini özündə birləşdirən sarayda çini, geyim, odlu silah, zireh, qalxan, Osmanlı miniatürləri, İslam əlyazmaları və divar rəsmləri, həmçinin Osmanlı xəzinəsinə aid olan zinət əşyaları nümayiş olunur.

Saray kompleksi Sarayburnunda, Qızıl buynuz buxtası və Mərmərə dənizinə baxan istiqamətdə yerləşir, sarayın bir çox yerindən Bosfor boğazına mənzərə açılır. Təpəlik ərazi dəniz sahilinə yaxın olan ən hündür məkandır. Yunan-Bizans hakimiyyəti dövründə bu ərazidə qədim yunan şəhəri Bizantionun akropolu yerləşirdi. Sarayın ikinci həyətinin altında yerləşən Bizans sistemi Osmanlılar dövründə də istifadə olunmuşdur. Müasir dövrdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Saray bazilikası adlandırılan kilsənin qalıqları da aşkarlanmışdır. Aya İrine kilsəsi sarayın birinci həyətinə yerləşsə də, Bizans akropolunun bir hissəsi hesab edilmir.

1453-cü ildə Konstantinopolun osmanlılar tərəfindən işğal edilməsindən sonra Sultan II Mehmed şəhərə daxil olarkən Böyük Konstantinopol sarayının dağıldığını görür. Osmanlı iqamətgahı hazırda İstanbul Universitetinin yerləşdiyi Köhnə Sarayda (Eski Saray) qərarlaşır. Bundan sonra şəhərdə yeni sarayın inşası üçün müvafiq yer axtarılır və qədim Bizans Akropolunun yeri seçilir. 1459-cu ildə sultan yeni sarayın inşasına əmr verir.

Sultan II Mehmedin dövründə sarayın əsas planı hazırlanmışdır. Öz otaqları üçün sultan tərənin ən hündür yerini

seçmişdir. Kompleksin özəyi olan sultan apartamentləri müxtəlif binalar və pavilyonlarla əhatələnərək sarayı Bosfor sahilləri boyunca genişlədir. Ümumilikdə saray kompleksi hündür qala divarları ilə əhatə olunmuşdur və həmin divarların bir hissəsi Bizans akropolu dövrünə aiddir. Sarayın əsas planı sonrakı dövrlərin genişləndirmə və bərpa işləri zamanı da saxlanmışdır. Kompleksin əsas binalarının inşasının nə zaman başlanması və tamamlanması haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlar verilir. Kritobulus 1459-1465-ci illəri qeyd edir; digər mənbələr də sarayın tamamlanma tarixini 1460-cı illər kimi göstərir.

Şönbrun və ya Versal sarayı kimi baş planı olan Avropa kral saraylarından fərqli olaraq Topqapı sarayının planı əslər boyunca sultanların əlavələri və dəyişmələri ilə dəyişərək inkişaf etmişdir. Yekun asimetriya, baş vermiş bu dəyişikliklərin və II Mehmedin əsas planının nəticəsidir. Sarayın planlanmasında əsas dəyişiklər Qanuni Sultan Süleymanın 1520-1560-cı illəri əhatə edən hakimiyyəti dövründə baş vermişdir. Osmanlı imperiyasının sürətlə genişlənməsi və güclənməsi dövründə Sultan I Süleyman ölkənin gücünün onun iqamətgahında da əks olunmasını istəyir, buna görə də saray kompleksinə yeni binalar əlavə edir, köhnə binaları genişləndirir. O zaman ölkənin baş memarı Səfəvilər imperiyası ərazisindən gəlmiş Əcəm Əli adı ilə də tanınan Əlaəddin idi. Əlaəddin Hərəmin genişləndirilməsinə cavabdeh olmuşdur.

1574-cü ildə baş vermiş böyük yanğın nəticəsində saray mətbəxləri sıradan çıxmışdır. Sultan II Səlim Memar Sinanı sarayın məhv olmuş hissələrinin bərpası üçün işə təyin etmişdir. Memar Sinan təkcə saray mətbəxlərini bərpa etməklə qalmamış, hərəmxana, hamamlar, məhrəm otaqları genişlətməmiş, sahilkənarı pavilyonlar inşa etmişdir. XVI əsrin sonlarında saray nəhayət ki, bu günkü görünüşünü əldə etmişdir.

Bir-biri ilə qalereyalar və daxili keçidlər vasitəsilə əlaqələndirilmiş dörd daxili həyət ətrafında inşa edilmiş azmərtəbəli binalardan ibarət olan saray kompleksi monolit

struktura malik deyil. Kompleksə daxil olan binaların çox azı iki mərtəbəlidir. Ağaclar və bulaqlarla əhatə olunan yaşayış binaları tərəvətli mühit yaratmaqla saray sakinlərinin istirahəti üçün şərait yaradır. Saray binaları həyətlərlə əhatə olunub və saray sakinlərinin həyatı bu binalar və həyətlərdə keçirdi. Açıq atmosfer yaratmaq və isti yay günlərində saray otaqlarının sərin hava ilə təmin edilməsi üçün otaqların pəncərə və qapıları həyətlərə açılır.

Yuxarıdan baxdıqda kompleks dörd həyət və hərəm hissələrinə bölünmüş əyri dördbucaqlı kimi görünür. Əsas mehvər cənubdan şimala doğru istiqamətlənib, cənubda ən uzaq (birinci) həyət yerləşir, ondan sonra isə növbə ilə digər həyətlər sıralanır. Birinci həyət daha əlçatan olsa da, dördüncü həyət və hərəm qapalı idi və əsasən sultana xidmət göstərirdi. Beşinci həyət saraydan kənarında yerləşməklə komplekslə boğaz arasındakı ərazini hatə edirdi. Bu həyətlərə giriş hündür divarlarla məhdudlaşdırılmışdı və yalnız mühafizə olunan darvazalarla təmin edilirdi. Əsas həyətlərdən başqa kompleks ərazisində çoxsaylı orta və kiçik bağlar və həyətlər də vardır. Ümumilikdə, hansı ərazilərin hesaba alınmasından asılı olaraq saray kompleksinin ərazisi 592,600 – 700,000 kv. m. olaraq dəyərləndirilir.

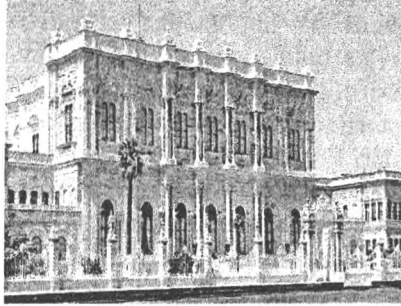
Sarayın cənub və qərb tərəfi müasir dövrdə Gülhanə parkı adlandırılan keçmiş İmperiya Gül Parkı ilə əhatələnib. Şimal və şərq tərəfdən isə sarayı Mərmərə dənizi əhatə edir. Sahilboyunca imperatorun əyləncə və dincəlməsini təmin etmək üçün kiçik yay sarayları (kasrı), pavilyonlar, köşklər və digər binalar inşa edilmişdi, bu ərazi Beşinci saray kimi tanınırdı, XIX sahilboyunun yenidənqurulması zamanı isə həmin binalar tədricən sökülərək məhv edilmişdi. Sahilboyu tikililərdən dövrümüze çatan yeganə bina 1592-ci ildə Sultan III Muradın sifarişi ilə inşa edilmiş Səbətçilər köşküdür. Faktiki olaraq Topqapı sarayının orijinal ərazisi müasir ərazisindən xeyli böyük olmuşdur.

Topqapı sarayı Osmanlı sultanları, onların ailələri və hökumətin qərargahı olmuşdur. İlk dövrdə saray imperator rezidensiyası olmaqla yanaşı həm də hökumətin yerləşdiyi qərargah idi. Saraya giriş və çıxışa ciddi nəzarət edilir, saray sakinləri nadir halda küçəyə çıxırdılar, saray şəhər içərisində şəhər kimi müstəqil fəaliyyət göstərirdi. Audiensiya və müzakirə otaqlarında imperiyanın siyasi işləri həll edilirdi. Saray sakinləri və qonaqların təmin edilməsi üçün sarayın yeraltı sistemindən qaynaqlanan su sistemi və böyük mətbəxləri var idi. Kompleksdə yataqxanalar, bağlar, kitabxanalar, məktəblər və məscidlər fəaliyyət göstərirdi. Hər yerdən ən istedadlı rəssamlar və sənətkarlar saraya toplanılır və İstedadlılar birliyi (Ehli-Hiref) adlandırılan bu insanlar saray əhlinə xidmət edirdilər.

Ciddi, təntənəli və qaydalara uyğun həyat saray həyatını dünyadan tamamilə ayırırdı. Ən mühüm məsələlərdən biri daxili həyətlərdə sakitliyin təmin edilməsi idi. İmperator sarayının təcrid edilməsi ənənəsi Bizans dövründən gələn və Osmanlıların davam etdirdiyi adət idi. Saray qanunları 1477-ci ildə II Mehmed tərəfindən hazırlanmış, 1481-ci ildə Qanunnamə adıyla təqdim edilmişdir; Qanunnamədə saray kodeksləri, adminstrativ iyerarxiya və protokol qaydaları əksini tapmışdı.

Yüksək təcrid prinsipinə əsaslanan qaydalar sarayın inşasına və memarlıq xüsusiyyətlərinə də təsirini göstərmişdir. Memarlar qarşısında hətta həyət və bağlarda belə sultan və onun ailə üzvlərinin maksimum məxfiliklə təmin olunması məsələsi qoyulmuşdu ki, bu da çoxsaylı saxlanclar və gizli dəhlizlərin inşası üçün əsas yaratmışdır.

Dolmabağça Sarayı

Türkiyə Cümhuriyyətinin İstanbul şəhərində, Mər mərə dənizindən Boğaziçinə gedən yolda, dənizin sol sahilində Üsküdar məhəlləsinin qarşısında yerləşən tarixi saraydır.

Bu gün Dolmabağça sarayının yerləşdiyi ərazi XVII əsrdə Osmanlı donan-

masının gəmilərinin saxlandığı limanlardan biri idi. Ənənəvi dənizçilik şənliklərinin təşkil edildiyi bu liman bir müddət sonra bataqlığa dönmüşdü. XVII əsrdə doldurulmasına başlanan bu liman Osmanlı padşahlarının əyləndikləri və istirahət etdikləri bir bağça kimi istifadə edilməyə başlandı. Bu bağçada uzun tarixi zaman ərzində inşa edilmiş köşklər və qəsrlər kompleksi bir müddət Beşiktaş Sahilsarayı adıyla tanınmışdı.

XVIII əsrin II yarısına doğru, Türkiyə memarlığında qərb təsirləri görünməyə başlamış və "Türk rokkosu" deyilən memarlıq üslubu, yenə qərb ölkələrinin təsiri ilə tikilən barokko üslublu köşklər, qəsr və saraylar inşa edilməyə başlanmışdır. III Səlim Boğaziçində qərb memarlıq üslublarında ilk binaları inşa etdirən padşahdır. O. Memar Antoine Ignace Mellinqə Beşiktaş sarayında bir qəsr inşa etdirmiş, lazım bildiyi digər tikililəri də genişlətməmişdir. II Mahmud Topqarı sarayından başqa, Bəylərbəyi və Çırağan bağçalarında iki böyük saray inşa etdirmişdir. Bu dövrdə Yeni Saray (Topqarı sarayı) rəsmən olmasa belə tərk edilmiş sayılırdı. Bəylərbəyindəki saray, Ortaköydəki mərmər sütunlu Çırağan sarayı, köhnə Beşiktaş sarayı ilə Dolmabağça-dakı qəsrlər II Mahmudun fəsilərə görə dəyişən iqamətgahlarıydı. Sultan Əbdülməcrid də atası kimi Topqarı sarayına çox etibar etmir, orada yalnız bir neçə soyuq qış ayını keçirirdi. Onun

qırxdan çox övladının demək olar ki hamısı Boğaziçi saraylarında dünyaya gəlmişdir.

Əbdülməcrid köhnə Beşiktaş sarayında bir müddət yaşadığından sonra, o zamana qədər üstünlük verilən klassik Osmanlı sarayları yerinə, iqamətgah, səfirlik, qonaq qəbulu və dövlət işlərinin idarəsi məqsədiylə Avropa saraylarına bənzər planlaşdırma və üslubda bir saray inşasına qərar verdi. Əbdülməcrid digər şahzadələr kimi dərin təhsil almasa da, qərb ölkələrinə meyilli bir sultan idi. Qərb musiqisi və həyat tərzini sevən padşah, ayrıcafransız dilini də bilirdi.

İki yüz il əvvəl dənizdən əldə edilmiş torpağın yenidən boşaldılması üçün vaxtilə bu günkü Dolmabağça sarayının yerində olan köşklərin nə zaman uçurulması bəlli deyil. Lakin Dolmabağça sarayının inşasına 1842-ci ildə başlandığı güman edilir. Bununla belə, həmin dövrdə inşaat ərazisinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq ətrafdakı tarla və məzarlıq ərazilərinin də alınması haqqında məlumatlar vardır. İnşaat işlərinin bitmə tarixi müxtəlif qaynaqlarda fərqli tarixlərlə qeyd edilmişdir. Lakin 1853-cü ildə inşaat ərazisini gəzən bir fransızın söylədiklərindən, həmin tarixdə sarayın bəzək işlərinin hələ tamamlanmadığı, mebellərinin yerləşdirilmədiyi anlaşılır. Sultan I Əbdülməcrid tərəfindən inşa etdirilən sarayın ərazisi İstanbul boğazının Avropa sahilində 600 metr ərazini əhatə etməkdədir. Saray müxtəlif Avropa memarlıq üslublarından istifadə edilməklə 1843–1855-ci illərdə erməni Karapet Əmir Balayan və oğlu Niqokos Balayan tərəfindən inşa edilmişdir. 1855-ci ildə inşası tamamlanan Dolmabağça sarayının açılış mərasimi ruslar və türklər arasında bağlanan Paris müqaviləsindən (30 mart 1856) sonra olmuşdur. 7 şəvval 1272 (11 iyun) tarixli "Ceride-i Havadis" adlı qazetdə, sarayın 7 iyun 1856-cı ildə rəsmən açılması haqqında xəbər verilmişdir.

Sultan Əbdülməcridin hakimiyyəti dövründə sarayın 3 milyon kisə qızıl miqdarında olan borcu Maliyyə Xəzinəsinə dövr edilincə, xəzinə çətin vəziyyətə düşmüş, aylıqları ayın

əvvəlli yerinə ortalarında, daha sonra isə üç-dörd aydan bir ödəməyə məcbur olmuşdur. İnşası 5.000.000 qızıl pula başa gələn Dolmabağça sarayında Sultan Əbdülməcid cəmi altı ay yaşamışdır.

İqtisadiyyatın iflası uğradığı bir vaxta taxta çıxan Sultan Əbdüləzizin hakimiyyəti dövründə sarayın xərcləri ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. 5.320 insanın işlədiyi sarayda illik xərc 2.000.000 strelinqə bərabər idi. Sultan Əbdüləzizin ölən qardaşı qədər qərbə vurğunluğu yox idi. Alaturka bir həyat tərzinə üstünlük verən padşah daha çox pəhləvan güləşləri və xoruz döyüşlərinə maraq göstərirdi. Saray Əbdüləzizin hakimiyyətinin son dövrlərində müxtəlif siyasi hadisələrə, intriqalara, rüşvətlərə şahid olmuşdur. Bütün bunlar isə padşahın taxtdan endirilməsinə səbəb olmuşdur.

30 may 1876-cı ildə Sultan V Murad saraydakı otağından götürülərək Bab-ı Sərəsgərə aparılmış və orada onunçün andiçmə mərasimi keçirilmişdir. V Murad səltənət qayığı ilə Sirkəçidən Dolmabağçaya dönərkən, eyni saatda Sultan Əbdüləziz başqa bir qayıqla Topqapı sarayına köçürülməkdə idi. Saraya gətirilən V Murad üçün burda daha bir andiçmə mərasimi təşkil edilmişdir. V Muraddan sonra taxta çıxan II Əbdülhəmidin şərəfinə bütün şəhər işıqlandırılarkən, Dolmabağça sarayında yalnızca bir otaqda işıq yanırıdı ki, həmin otaqda da padşah təzə konstitusiyaya üzərində işləyirdi. Davamlı olaraq sui-qəsdən şübhələnən padşah Dolmabağça sarayında yaşamaqdan imtina edərək Ulduz sarayına köçmüşdür. Beləcə bu padşah da sarayda yalnız 236 gün qalmışdı.

Böyük xərc çəkilərək inşa etdirilmiş saray, otuz üç il boyunca ildə iki dəfə Böyük Qəbul Otağında təşkil edilən ziyafətlər üçün istifadə edilmişdir. V Mehmedin hakimiyyəti dövründə sarayın işçilərinin sayı azaldılmış, ölkədə böyük hadisələrin baş verdiyi səkkiz il dövründə, sarayda çox az hadisə yaşamışdır. Bu hadisələr 9 mart 1910-cu ildə doxsan nəfərə verilən bir ziyafət, eyni ilin 23 martında Serbiyakralı Petronun

bir həftə müddətində davam edən ziyarəti, vəliəhd Maksın ziyarəti və Avstriya imperatoru Karl ilə imperatriça Zitanın şərəfinə təşkil edilmiş ziyafətdir. Yorgun və yaşlı padşahın vəfatı isə Dolmabağça sarayında yox, Ulduz sarayında olmuşdur. VI Mehmed adıyla taxta çıxan Vəhdətdin isə Ulduz sarayında yaşamağa üstünlük versə də, vətəninə Dolmabağça sarayından tərk etmişdir.

TBMM rəisi Qazi Mustafa Kamal tərəfindən imzalanmış teleqraf alan Əbdülməcid Əfəndi xəlifə elan edilmişdi. Yeni xəlifə TBMM-dən gələn heyəti dolmabağça sarayında qəbul etmişdi. Xilafətin ləğv edilməsindən sonra isə Əbdülməcid Əfəndi, yaxınları ilə birgə Dolmabağça sarayını tərk etmişdir (1924). Boşalan saraya Atatürk üç il ərzində bir dəfə də gəlməmişdi. Lakin onun hakimiyyəti dövründə saray iki baxımdan önəm qazanmışdır: xarici qonaqların bu sarayda qəbul edilməsi və mədəniyyət, sənət baxımından saray qapılarının açılması. İran şahı Pəhləvi, İraq kralı Feysal, İordaniya kralı Abdulla, Əfqanıstan kralı Amanulla, xüsusi ziyarət üçün gələn İngiltərə kralı Edvard və Yuqoslaviya kralı Aleksandr Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən Dolmabağça sarayında qəbul edilmişdir. 27 iyul 1932-ci ildə Qəbul Otağında I Türk Tarix Konqresi açılmış, 1934-cü ildə I və II Türk Dil Qurultayları burda toplanmışdır. 1930-cu ildə sarayda "Alliance Internationale de Tourisme"nin Avropa toplantısı təşkil edildikdən sonra saray turizm üçün açılmışdır.

Cümhuriyyət dövründə, Atatürkün İstanbul səfərlərində iqamətgah kimi istifadə etdiyi sarayda yaşanan ən vacib hadisə, 10 noyabr 1938-ci ildə Atatürkün ölümüdür. Atatürk Dolmabağça sarayının 71 nömrəli otağında dünyasını dəyişmişdir. Sarayın Böyük Qəbul Otağında Atatürkün nəşi ölundən son sayğı keçışı həyata keçirilmişdir. Saray Atatürkdən sonra prezidentliyi dövründə İsmət İnönü tərəfindən İstanbula gəlişləri zamanı istifadə edilmişdir. Ölkədə təkpartiyalı sistem qurul-

duqdan sonra saray, xarici qonaqları qəbul etmək üçün istifadə olunmuşdur.

1952-ci ildə Dolmabağça sarayı Millət Məclisi İdarə Amirliyinin təklifi ilə həftədə bir dəfə xalqın ziyarəti üçün açıq elan edilmişdir. 10 iyul 1964-cü ildə Millət Məclisi Rəhbərlik Divanının toplantısı ilə rəsmi açılış edilmiş, Millət Məclisi İdarə Amirliyinin 14 yanvar 1971-ci il tarixli qərarı ilə bir gizli xəbər səbəb göstərilərək bağlanmışdır. 25 noyabr 1979-cu ildə 554 sayılı Millət Məclisi Başqanı qərarı ilə turizm üçün açılan Dolmabağça sarayı, həmin ilin 12 oktyabr tarixində yenə bir gizli məlumat səbəbindən başlanmışdır. İki ay sonra isə Millət Məclisi Başqanının telefon zəngi ilə təkrar turizm xidmətinə verilmişdir. MGK İcra Dairə Başqanlığının 16 noyabr 1981-ci il tarixli və 1.479 sayılı qərarı ilə sarayı ziyarətçilər üçün təkrar qapamış və bir ay sonra 1.750 sayılı MGK Gənəl Sekretarlığının əmriylə açılmışdır.

Saat qülləsi, Məfruşət dairəsi, Quşluq, Hərəmxana və Vəliəhd dairəsi bağçalarında ziyarətçilərə kafe xidməti göstərən, hədiyyə satışı ilə məşğul olan obyektlər açılmış, bu ərazidə Kültür Tanıtım Mərkəzi tərəfindən hazırlanan milli sarayları tanıdan məlumat xarakterli kitabçalar, müxtəlif suvenirler, Milli Saraylar Tablo Kolleksiyası, satışa çıxarılmışdır. Saray 1984-cü ildən bu günə kimi muzey kimi xidmət göstərməkdədir.

Böyük ipək yolu

Böyük ipək yolu (termin ilk dəfə 1877-ci ildə alman coğrafiyaşünası Ferdinand fon Rixthofen tərəfindən işlədilmişdir) - qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Çindən Orta və Ön Asiya ölkələrinə aparən karvan yoludur. Tarixi ticarət marşrutları Çin, Yaponiya, Hindistan, Monqolustan, İran, Özbəkistan, Tacikistan, Türkiyə, Azərbaycan və digər ölkələrdən keçmişdir. E.ə. II əsrdə açılıb. Lançjoudan keçməklə Siandan Dunxuanacan uzanaraq iki yerə ayrılmışdır:

Şimal yolu - Turfandan Pamirə, oradan isə Fərqanəyə və Qazaxıstan çöllərinə qədər uzanıb.

Cənub yolu - Lobnor gölünün yanılla, Təklə-Məkan səhrasının cənub hissəsiylə Yarkənd və Pamirdən (cənub hissəsindən) keçməklə Baktiriyaya, oradan isə Parfiyaya, Hindistana və Yaxın Şərqə qədər uzanıb.

İpək Yolu bizim eramın I minilliyindən başlayaraq, II minilliyin ortalarına qədər Avropa və Asiyadan çarpaz şəkildə keçən marşrutlar şəbəkəsini əks etdirir. İpək Yolunun əsas hissəsi öz başlanğıcını Çinin paytaxtı Çanqandan (Xian) götürmüşdür. Eramızdan əvvəl IV əsrdə Makedoniyalı İskəndər Mərkəzi Asiya istiqamətində Hind çayını keçəndə, artıq Çin ipəyinin Aralıq dənizinə çıxışı var idi. Bəzi mənbələrə əsasən, İpək yolunun tarixinin bizim eradan əvvələ təsadüf etdiyi məlum olur. Ticarət və kommunikasiya üçün zəruri element olan dəniz yollarına da İpək Yolunun bir hissəsi kimi baxmaq olar. Xan sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Çin gəmiləri Cənubi Asiya krallıqları ilə ticarət aparırdılar.

VII və VIII əsrlərdə Çin, Koreya və yapon gəmiləri Şərqi Çin və Yapon dənizlərini keçərək yükləri qitədən Yaponiyaya daşıyırdılar. Çin gəmiləri həm də Hindistan və İrana, XV əsrdə isə Afrikaya da üzürdülər. XVI əsrdə isə portuqaliyalılar və digər Avropa xalqları Şərqi Asiyaya üzməyə başladılar.

Bir çox mühüm elmi və texnoloji innovasiyalar Şərqdən Qərbə İpək yolunun vasitəsilə aparılmışdır. Barıt, maqnit kompası, çap dəzgahı, musiqi alətləri, ipək, keramik və boyalı məmulatlar kimi yeniliklərin ötürülməsi tədricən baş vermişdi. Qərbin onların yaranması haqqında heç təəvvürü belə yox idi.

Məlumdur ki, tarixi "Böyük İpək Yolu"nun əsası eramızdan əvvəlki əsrdə qoyulmuşdur. Tarixi faktlar "Böyük İpək Yolu"nun bir neçə istiqaməti olduğunu və Asiya kontinentindən, əsasən qərb istiqamətində çoxsaylı yolların keçdiyini sübut edir. Şərqi Çin dənizinin sahillərindən, Sinan şəhərindən başlanan İpək yolu Lançjondan keçərək, Donxuana qədər uzanıb. Yolun bir qolu Kopetdağın şimal ətəyi ilə Xəzərin cənub hissəsindən keçib Azərbaycana daxil olub. İkinci qol isə Təklə-məkan səhrasının şimalından ötüb Dərbənd, Şamaxı-Gəncə, Batumi-İstanbula uzanaraq, Balkan yarımadası vasitəsilə Avropanın mərkəzinə istiqamətlənib. Digər məlumatlara görə isə eramızdan IV-V əsr əvvəl fəaliyyətə başlayan İpək yolu başlanğıcı Koreyadan götürüb (bura Yaponiyadan da dəniz yolu ilə Müxtəlif məhsullar gətirilirdi). Karvanlar Çin, Monqolustan, Mərkəzi Asiya, Azərbaycandan keçərək, Aralıq və Qara dəniz sahili ilə Avropaya gedirmişlər.

"İpək Yolu" anlayışı bu istiqamətlərdə daşınan Çin ipəyinin adından götürülməsinə baxmayaraq, artıq X-XI əsrlərdə Azərbaycan ipəyi onu yoldan sıxışdırıb çıxartmğa başlamışdı.

Böyük İpək yolunun ilk şaxəsi cənubi Azərbaycan ərazisindən keçdiyindən bu ərazi ilə geniş əlaqəsi olan Dərbənddə, Şirvanda, Şəkiddə, Beyləqanda, Gəncədə, Qəbələdə, Təbrizdə, Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafına güclü təkan vermiş, onların hər birinin ipəkçilik ticarət mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaradaraq məşhurlaşmasma səbəb olmuşdur.

Bu marşrutla Şərqdən Mərkəzi Avropa ölkələrinə əvvəlcə ipək, daha sonra ədviyyat, qızıl, gümüş, mirvari və s. daşınmışdır. Avropadan Şərq ölkələrinə isə tacirlər qalay, sink, civə, mahud parça və s. aparmışlar. Bu baxımdan Azərbaycanın Bakı,

Dərbənd, Şamaxı, Şirvan bölgələrində tacirlər rahatlığı təmin etmək məqsədilə karvansaralar salmışdır.

Lakin 1492-ci ildə Amerika qitəsinin kəşfindən sonra bu yolun əhəmiyyəti xeyli azalmışdır. Bu da Çin və ona yaxın ərazilərdən gətirilən malların Amerikada olması ilə əlaqədardır. Hindistana dəniz çıxışı tapıldıqdan sonra isə Böyük İpək yoluna demək olar ki, ehtiyac olmamışdır.

XV əsrin sonunda Amerikaya və Hindistana dəniz yolunun kəşfi ilə öz əhəmiyyətini itirməyə başlayan Böyük İpək yolu XVI əsrdə tamamilə süquta uğramışdır.

Mövcud olduğu dövrdə Böyük İpək yolu keçdiyi ölkələrin həyatında mühüm rol oynayaraq, onların əlaqələrinin inkişafına böyük təkan vermişdir.

2000 il ərzində qərblə şərqə birləşdirən Böyük İpək yolu öz tarixi əhəmiyyətini yenidən bərpa etməklə, 1000 il bundan əvvəl olduğu kimi müxtəlif mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında körpü yaratmaq imkanına malikdir.

TÜRKİYƏDƏ AZƏRBAYCANIN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Əhməd Ağaoğlu (Əhməd bəy Ağayev) 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində dünyaya gəlib. Atası Mirzə Həsən varlı pambıqçı fermer, anası Tazə xanım Şuşanın Sarıcı Əli nəslindən Zeynalabdin bəy Rəfibəyovun bacısıdır.

1888-ci ildə Parisə gedən Əhməd bəy burada məşhur fransız şərqşünasları Ernest Renan və professor Ceyms Darmestete ilə tanış olur. Əhməd bəy bu illərdə Sankt-Peterburq və Parisin məşhur Sorbonna universitetlərində təhsil alır.

Beş dilə mükəmməl şəkildə yiyələnən Əhməd bəy o zaman həm yerli, həm də əcnəbi mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış etməyə başlayır.

1894-cü ildə Qafqaza, fransız dilini tədris etmək məqsədilə qayıdan ədib tezliklə Bakıya köçür. Fransada təhsil aldığı dövrdə Avropa demokratik ideyalarından və fransız şərqşünas-alimlərinin əsərlərindən təsirlənən Əhməd bəy tezliklə Azərbaycan xalqının milli özünüdərkətmə və türkçülük ideyalarının yayılması işinə başlayır.

Əhməd bəy əsərlərində milli qurtuluşa gedən yolun cəmiyyətin mədəni və təhsilin kişafından keçdiyini bildirirdi. Qadın azadlığı ideyalarını yayan və bunu azadlıq mücadiləsinin əsas faktoru kimi göstərən Ağaoğlu Azərbaycan ziyalıları arasında qadına bərabər hüquqların verilməsini çağıran ilk ziyalılardan idi. 1901-ci ildə çapdan çıxan "İslam dünyasında qadın" adlı kitabında "azad qadımsız milli inkişaf ola bilməz" fikrini sübuta yetirir. Əhməd bəy Ağaoğlunun bu arzu və ideyaları tezliklə reallığa çevriləcəkdir. 1918-ci ildə qurulmuş Şərqdə ilk

demokratik cümhuriyyət Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti'ndə o dövr nəinki şərqin, hətta qərbin ABŞ və Böyük Britaniya kimi qabaqcıl dövlətlərinə nümunə olacaq bir hadisə-Azərbaycan qadınına seçkilərdə səsvermə hüquqlarının verilməsi ilə Əhməd bəyin ideyaları gerçəkləşir.

Ağaoğlu Transqafqaziya seyminə keçirilən seçkilərdə müsəlman fraksiyasından üzv seçilir və bu müddətdəki fəaliyyəti ilə 1905-ci ildə etnik erməni-müsəlman qarşıdurmalarının qarşısının alınmasında böyük rol oynamışdır. Bir qədər sonra onun millətçi fikirlərindən və sosial inqilabi düşüncələrindən təşvişə düşən erməni daşnaklarının təhdidlərinə cavab olaraq "Difai" adlı özünümüdafiə təşkilatı yaradır.

1904-cü ildə "Bir xanım" imzası ilə "Şərqi-Rus"a göndərilən məktubda müəllif Qurandakı "ən-Nisa" surəsinin 31-ci ayəsinin məzmununu "nəfsi haramdan pak saxlayıb pis niyyətlərdən və murdar fikirlərdən uzaq və təmiz olmaq" kimi mülahizə edib, yazırdı: "Zahiri baxmaq, ya baxmamaq şərt deyil. Şərt batili təmiz saxlamaqdır... Allah-taala dünyanı yaradıb, onu özünün gözəl və xoş məxluqat ilə bəzəyib və zینətləndiribdir. Gözəl səhrələr və çəmənlər, könül oxşayan güllər və çiçəklər, qəlbi şad edən mənşərələr, böyük meşələr, uca dağlar, əqli heyran edən dənizlər və sular, heyvanlar və quşlar, göyün üzündə həddən ziyadə ulduzlar yaradıb. Heç bir məxluqatın üzərinə pərdə çəkməyibdir... həmçinin Adəm övladına Allah-taala əmr etməyibdir ki, onun gözəl məxluquna baxmaqdan gözlərini yumsunlar..."

Müəllif, "Məsələ, yaxşı meyvə ağacı ola. Hər kəs onu görsə bitəbii mail olar. O meyvəyə tamaşa etməyə mümkün qədər səy edər. Əgər o bağın möhkəm hasarı olsa, heç kəs o meyvəni görməz, onu ələ keçirmək fikrində olmaz" – deyər hicabla bağlı belə bir müqayisə aparan Tiflisin şiməzəhbəz qazısı Mövlazadə Məhəmməd həsəni tənqid edərək, soruşurdu: "Bizim hasar və divar içində qalıb çürüməyimizdən kimə nə fayda ola bilər? Gözəl meyvə ağacını hasarda saxlamaq lazımdır, yoxsa

vətən övladına tərbiyə verib halal ilə haramın fərqini bildirməkmi lazımdır?" Osmanlı imperiyasında geniş vüsət almış "Gənc Türk" inqilabi hərəkatından təşvişə düşmüş çar qüvvələri Ağaoğlunu təqib etməyə başlayırlar. Təqib və mümkün həbslər səbəbindən o, 1908-ci ilin sonlarında İstanbula köçməli olur. Qardaş Türkiyədə gedən sosial-ictimai proseslərə biganə qalmayan Əhməd bəy tezliklə bu proseslərə aktiv şəkildə qatılır. Türk Ocağı türk milli hərəkatının aparıcı siması olan Ağaoğlu bu hərəkatın keçirilmiş kongresinə prezident seçilir.

1909 cu ilin oktyabrında İstanbul Darülfünununda müəllimliyə başlayır. Bu dövrdə Əhməd bəyin türkcülük ideyaları onun fəaliyyətinin əsas istiqamətinə çevrilir.

1915-ci ildə Osmanlı Məclisi Məbusanına (Millət Məclisi) Afyon nümayəndəsi olaraq daxil olan Əhməd bəy, eyni zamanda İttihad və Tərəqqi təşkilatının "Mərkəzi Ümumisinin" üzvü olmuşdur.

1918-ci il Azərbaycanda ilk müstəqil, demokratik cümhuriyyətin qurulması xəbərini sonsuz sevinclə qarşılayan Əhməd bəy elə həmin il vətənə qayıdır və yenidən qurulmuş, Şərqi ilk müsəlman demokratik dövlətinin möhkəmlənməsi naminə geniş fəaliyyətə başlayır. Milli Məclisə üzv seçilən Əhməd bəy Ağaoğlu 1919-cu ildə Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak edir.

Azərbaycanda Şura hökuməti qurulduqdan sonra Əhməd bəy yenidən Türkiyəyə, bu dəfə Ankaraya köçməli olur. Türkiyədə jurnalist və siyasi fəaliyyətini davam etdirən Əhməd bəy mətbuat bürosunun direktoru, Türkiyənin "Hakimiyyəti-Milliyə" qəzetinin baş redaktoru və müasir Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Mustafa Kamal Atatürkün yaxın məsləhətçisi kimi geniş fəaliyyət dairəsində çalışmışdır.

Birinci dünya müharibəsinin axırında ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün edilmişdir.

1923-cü ildə Qars Vilayəti millətvekili olaraq 2. Dönəm Türkiyə Böyük Milli Məclisində (1923 -1927) iştirak edir.

Azərbaycan xalqının böyük vətənpərvər oğlu Əhməd bəy Ağaoğlu 1939-cu ildə Türkiyədə vəfat etmişdir.

Almas İldırım

Almas İldırım 1907-ci il mart ayının 25-də Bakının Qala kəndində anadan olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Almas İldırımın bəy nəslinə mənsubluğu onu sovet totalitar rejimi tərəfindən həyata keçirilən cəza tədbirlərinin hədəfinə çevirir. Varlı tacir oğlu olduğuna görə, o, Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərq ədəbiyyatı fakültəsindən xaric edilmişdir.

1926-cı ildə şair Süleyman Rüstəm ilə birlikdə "Dün bu gün" adlı şeir məcmuəsinin müəllifi olur. 1928-də şeirlərində ifadə olunan millətçi ismarıqlarına görə, Dağıstana sürgün edilir. Sürgündə "Dağlardan xatirələr", "Ləzgi elləri", "Kırmıda axşamlar", "Səlimxan" və "Günah kimdədir?" adlı şeirlərini yazır. 1930-cu ildə Bakıya qayıdıb "Dağlar səslənərkən" şeirlər məcmuəsinə nəşr etdirir. Lakin kitab senzuradan keçməyib şairin Azərbaycan Yazıçılar Birliyindən qovulmasına səbəb olur. Bu dəfə o Türkmənistanə sürgün edilir. Orada bir müddət məktəb direktoru vəzifəsində çalışır. Sonra Türkmənistanda qalmaq Almas İldırım üçün təhlükəli olduğu üçün və 1933-cü ilin iyun ayında o, yenidən evləndiyi Zivər xanımı və üç aylıq körpəsi Azəri də götürüb İrana doğru istiqamət alan qaçaqçı bir dəvə karvanına qoşulur.

Sərhəd gözetçilərinin və gömrük məmurlarının gözüne görünməmək üçün ən çətin cığırlarla sıldırım qayalar ötərək, uca dağlar aşdıqdan sonra böyük məşəqqətlə İran torpağına çatırlar. Almas İldırım dərhal həbs olunur. 25 gün dustaqda qalır. Onu bolşevik casusu hesab edərək işgəncə verir, istədikləri məlumatı qoparmaq üçün sinəsinə qədər soyuq suyun içərisində saxlayırlar. Bu işgəncə şairin səhhətində dərin izlər qoyur. O, sağalmaz böyrək xəstəliyinə mübtəla olur. Nəhayət, azad edilib Məşhəd şəhərinə göndərilir. Burada ürəyincə iş tapa bilməyən Almas İldırım çox yoxsul, acınacaqlı həyat sürür. Almas İldırım İranda qala bilməyib, tezliklə Türkiyəyə gedir və Elazığda yerləşir. 1934-cü ildə Almas İldırım Türkiyə vətəndaşlığına qəbul edilir. Almas İldırım Türkiyədə katibliklə, karguzarlıqla məşğul olur, ibtidai məktəbdə dərs deyir. Ömrünün təqribən 12 ilini isə o, yaradıcılığını davam etdirməklə yanaşı, müxtəlif qəsəbə bələdiyyəsində çalışmışdır. 1952-ci ilin 14 yanvarında böyrək xəstəliyindən vəfat edən Almas İldırımın Azər, Araz, Orxan və Bakıxan adlı dörd oğlu olmuşdur. Bakının Şüvəlan kəndində, Almas İldırımın adını daşıyan küçə vardır. 1991-ci ildə şairin oğlu Azərbaycana baş çəkərkən qəflətən vəfat edir və Abşeronun Şüvəlan kəndində dəfn olunur.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ

Azərbaycan ədibi, filosof və ədəbiyyat tənqidçisi, XX əsr Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Uzun müddət alim, həkim, rəssam, şair, tənqidçi, tərcüməçi, müəllim, jurnalist kimi fəaliyyət göstərmiş, bu sahələrin hər birində özünəməxsus iz qoymuşdur. XX əsr Azərbaycan mətbuatı və publisistikası

sahəsində müstəsna xidmətləri var.

1864-cü il 24 fevralda Salyanda anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarında ikən ailəsi ilə birlikdə Tiflisə köçmüşdür. Atasını erkən itirən Ə.Hüseynzadə o zaman Qafqaz şeyxülislamı olan babası Axund Əhməd Səlyaninin himayəsində böyümüşdür. Tiflis gimnaziyasını bitirmiş (1875-1885), uşaqlıq və tələbəlik illərində türk, fars, ərəb, alman və rus dillərini öyrənmişdi.

Əli bəy Hüseynzadə babası Şeyx Əhməd ilə onun dostu Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, ictimai xadim Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) söhbətlərindən faydalanmış və onların tərbiyəsi altında zamanının ədəbi çevrəsini tanımışdı. Gimnaziyada təhsil aldığı dövrdən etibarən türkcəyə, türkçülüyə və Türkiyəyə dayanmaq gərəклиyi fikrinin yaranmasında Şeyx Səlyaninin və Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük təsiri olmuşdu.

Görkəmli ictimai xadim Ziya Gökalp (1876-1924) Əli bəy Hüseynzadədən bəhs edərək onun Rusiyadakı millətçilik cərəyanlarının təsiriylə türkçü olduğunu, kollecdə ikən gürcü gənclərindən son dərəcə millətsevər olan bir yoldaşının ona millət sevgisini aşladığını yazmışdır.

Əli bəy Hüseynzadə, babası Qafqaz Şeyxülislamı Əhməd Hüseynzadənin və Mirzə Fətəli Axundzadənin tərbiyəsi, onların söhbətlərinin təsiri altında böyümüşdü. Şübhəsiz ki, onda artıq millət sevgisi uşaqlıqdan formalaşmışdı. Digər tərəfdən, Hilmi Ziya Ülkənin qeyd etdiyi kimi, türkçülüklə bağlı fikirlərin formalaşmasında Əli bəy Hüseynzadəyə bu iki şəxsiyyətin böyük təsiri olmuşdu. Mirzə Fətəli Axundzadə Ziya Gökalp tərəfindən də böyük türkçü kimi qəbul edilmişdir.

Ziya Gökalp Rusiyadan İstanbula gələn Əli bəy Hüseynzadənin Tibbiyyədə türkçülüyn əsaslarını izah etdiyini, "Turan" adlı şeirinin Turançılıq (Pan-Turanizm) ideologiyasının ilk görünümünü kimi dəyərləndirmişdir.

1885-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetinin riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuş, həm də şərq fakültəsində görkəmli professorların mühazirələrini dinləmişdi. Burada dövrün məşhur

elm xadimləri – Dmitri Mendeleev, Yeqor Vaqner, Nikolay Menşutkin, Nikolay Beketov, Valentin Jukovski və başqalarından dərs alan Ə.Hüseynzadə imperiyanın paytaxtında gedən ictimai-siyasi proseslərlə də yaxından tanış olur, "xalqçılar" hərəkatına rəğbət bəsləyir. Bir sıra inqilabçı tələbələr kimi, o da Sankt-Peterburqdan uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalır.

Ə.Hüseynzadə həmçinin Sankt-Peterburq İmperator Rəssamlıq Akademiyasında təhsil almışdır və bir sıra portret və mənzərələrin müəllifidir. Onun rəsmləri Bakı muzeylərində, İstanbul və Parisdə şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Rusiya imperiyasının paytaxtındakı ictimai-siyasi tələtlərlə əlaqədar olaraq Ə.Hüseynzadə Türkiyəyə, İstanbula gəlir və burada darülfünunda əsgəri-tibbiyyə fakültəsində tədris almaqla dermatoloq ixtisası və yüzbaşı hərbi rütbəsi qazanır. 1897-ci ildə o, Qırmızı Aypara Cəmiyyəti heyətinin tərkibində İtaliyaya gedir. Üç ildən sonra geri qayıdaraq müsabiqə yolu ilə İstanbul Darülfünunda əsgəri-tibb fakültəsində professor köməkçisi vəzifəsinə təyin edilir. O burada da inqilabçı gənc türklər hərəkatına qoşulduğundan və "İttihad və tərəqqi" partiyasının ilk özəyini yaradanlardan biri olduğundan təqib olunur.

XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi fikrin təşkili və tənzimlənməsində, informasiya mühitinin formalaşmasında milli mətbuat nümunələri əhəmiyyətli rol oynayıb. Jurnalistikanın ictimai fikir tribunasına çevrilməsi də həmin tarixi mərhələnin məhsuludur. "Füyuzat" jurnalı və onun redaksiya heyətinin xidmətləri bu mənada diqqətəlayiqdir. Çünki onlar yalnız bir jurnal nümunəsi nəşr etməklə məhdudlaşmadılar, füyuzatçılıq xətti-hərəkatını, "Füyuzat" jurnalistikası məktəbini yaratmaqla tarix səhifələrinə öz imzalarını həkk etdilər.

"Füyuzat"da Əli bəy Hüseynzadə məqalələrinin birində yazırdı: "Bizə fədai lazımdır! Türk hissiyyatlı, islam etiqadlı, Avropa(müasir) qiyafəli fədai!" Bu fikir füyuzatçı mətbuat orqanları tərəfindən təkmilləşdirildi və "Tazə həyat", "İrşad",

"Yeni füyuzat", "Həqiqət", "Tərəqqi", "İqbal", "Sədayi-həqq", "Şəlalə", "Açıq söz", "Bəsirət", "Qurtuluş", "Dirilik", "Azərbaycan", "Övraqi-nəfisə" mətbuat orqanları tərəfindən "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" – azərbaycançılıq şəklində formulə edilərək təbliğ olundu.

Əli bəy Hüseynzadənin İslam–Türk millətlərin qalxması və müasirləşməsində üç düstura görə hərəkət edilməsinin zəruriliyini iddia etdiyini bildirən Hilmi Ziya Ülkən bu düsturun türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq olduğunu yazmışdır: Bu üçlü görüş daha öncə bir az qeyri–müəyyən, systemsiz bir şəkildə Əli Suavi tərəfindən irəli sürülmüş və müdafiə edilmişdir. Fəqət Əli Suavi, hələ türkçülüyn oyanmadığı və Namiq Kamalın Osmanlı–İslam görüşünün hakim olduğu bir dövrdə yaşadığı üçün fikirləri unudulmuşdu. Əli bəy Hüseynzadənin təklifi tam zamanındaydı.

Əli bəy Hüseynzadənin Türkçülüyə dair baxışlarının Ziya Gökalpa təsiri ilə əlaqədar məsələlər Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılığında parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır: 1905-ci ildə Tiflisdə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülən türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq fikri, 1911-ci ildə hərəətli tərəfdarlar tapdı. Ziya Gökalp "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək" adlı məqalələrini və 1918-ci ildə bu məqalələrdən ibarət kitabını çıxardı. Fəqət Əli bəy Hüseynzadənin məqaləsində Əli Suavinin, bu son əsərdə də Hüseynzadənin adları çəkilmir. Bununla birlikdə, Gökalp, Əli bəy Hüseynzadənin dəyərini anlamışdı və onu "Yalavaç" adlandırmışdır. "Yalavaç" sözü isə peyğəmbər, gələcəyi xəbər verən, müjdəçi və s. kimi mənalara daşıyır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət bayrağında üç rənglə (mavi, qırmızı, yaşıl) simvollaşan Azərbaycan vətəndaşının ideya-mənəvi dəyərləri Əli bəy Hüseynzadənin həmin tezis və füyuzatçıların tarixi xidmətləri ilə bağlıdır.

Ə.Hüseynzadə bütün şüurlu ömrü boyu öz məhsuldar qələmi ilə ümumtürk mənəvi dəyərlərini tədqiq və təbliğ etmiş,

türkün tərəqqisi naminə öz parlaq istedadının bütün gücü ilə çarpışmışdır.

Əli bəy Hüseyinzadə 1940-cı ildə İstanbulda vəfat edib.

NAZİM HİKMƏT YARADICILIĞI

Nazim Hikmət 1902-ci il yanvar ayının 15-də Salonikidə zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. 1918-ci ildə İstanbulda Hərbi Dənizçilik məktəbinə daxil olmuş, Türkiyənin xarici müdaxiləçilər tərəfindən işğalı əleyhinə şeir yazdığı üçün 1919-cu ildə oradan xaric edilmişdir. "Sərvliklərdə" adlı ilk şeiri 1918-ci ildə "Yeni məcmuə" jurnalında dərc olunmuşdur. 1920-ci ildə o, işğal olmuş İstanbuldan milli azadlıq uğrunda

veruşən Anadoluya getmişdir. 1921-ci ildə Sovet Rusiyasına gəlmiş, 1922-1924-cü illərdə Moskvada Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində oxumuşdur.

1924-cü ildə Türkiyəyə qayıtmış, inqilabi "Oraq-çəkic" qəzetində, "Aydınlıq" jurnalında Lenin ideyalarını tərənnüm edən əsərlərlə çıxış etmişdir. Həmin orqanlar bağlandıqdan sonra təqib olunan və 1925-ci ildə qiyabi surətdə 15 il həbsə məhkum edilən Nazim Hikmət, 1927-ci ildə yenidən gizli olaraq SSRİ-yə gəlmişdir. 1928-ci ildə Bakıda şairin "Günəşi içənlərin türküsü" adlı ilk şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır. 1938-ci ildə yenidən Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra həbs olunan Nazim Hikmət 8 ay həbsxanada yatmış və işdə heç bir dəlil-sübut olmadığına görə azad edilmişdir.

1929-cu ildə "835 sətir", 1930-cu ildə "Baron-3", 1930-cu ildə "1+1=1", 1931-ci ildə "Səsini itirmiş şəhər" kitablarındakı şeirlərdə xalqın ağır həyatı, inqilabi mübarizəyə çağırış öz əksini

tapmışdır. 1924-cü ildə yazdığı "Cokonda və Şi-Ya – u" poeması, 1932-ci ildə yazdığı "Benerci özünü niyə öldürdü" mənzum romanı imperializmin müstəmləkə siyasətinə qarşı yönəlmişdir. Onun "Kəllə", 1932-ci ildə "Bir ölü evi, yaxud mərhumun naləsi", "Bayramın ilk günü", 1935-ci ildə "Şöhrət və ya unudulan adam" pyeslərində kapitalizm quruluşu kəskin şəkildə ifşa edilmişdir. 1932-ci ildə türk kommunistlərini yekdil mübarizəyə səsləyən "Gecə gələn teleqram" şeir toplusuna görə 5 il həbs cəzasına məhkum olunmuşdur. Bir ildən sonra amnistiya əsasında azad edilmişdir. Sonralar şair demək olar ki, hər yeni kitabın nəşrindən sonra həbsə məhkum olunmuşdur.

1935-ci ildə yazdığı "Taranta Babuya məktublar" poemasında, 1936-cı ildə qələmə aldığı "Alman faşizmi və irqçiləri" publisistik əsərlərində faşizm və onun Türkiyədəki tərəfdarları ifşa olunur. 1936-cı ildə şairin Türkiyədə sağlığında son kitabı – "Şeyx Bədrəddinin dastanı" çapdan çıxmışdır. 1938-ci ildə sübut olunmamış ittiham əsasında 28 il 4 ay həbs cəzasına məhkum edilən Nazim Hikmət məşhur "İnsan mənzərələri" epopeyasını, "Həbsxanadan məktublar" silsiləsini, "Məhəbbət əfsanəsi", "Yusif və Züleyxa" pyeslərini və s. əsərlərini həbsxanada yazmışdır. 1950-ci ildə mütərəqqi dünya ictimaiyyətinin tələbi ilə Türkiyə hökuməti N.Hikməti azad etməyə məcbur olmuşdur.

1951-ci ildən ömrünün sonunadək ikinci vətəni sayılan SSRİ-də yaşayan və bu dövrdə 1952-ci ildə "Türkiyədə", 1955-ci ildə "Qərib adam", 1956-cı ildə "İvan İvanoviç vardımı, yoxdumu", 1960-cı ildə "Domokl qılıncı" və s. pyeslərini, şeir və poema, poeziyaya və dramaturgiyaya dair məqalələrini yazmışdır. SSRİ-də Nazim Hikmətin ssenariləri və əsərlərinin süjetləri əsasında kinofilmlər ("Bir məhəlləli iki oğlan", "Sevdalı bulud", "Yaşamaq gözəldir, qardaşım", "Məhəbbətim, kədərim mənim") çəkilmişdir.

Novator şair olan Nazim Hikmət türk ədəbiyyatını yeni forma və mütərəqqi məzmunla zənginləşdirmişdir. Onun

poeziyasına kəskin publisistika ilə yanaşı dərin lirizm xasdır. Türk poeziyasına sərbəst şeir vəznini Nazim Hikmət gətirmişdir. Yaradıcılığı müasir türk ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Əsərləri dünya xalqlarının çoxunun dilinə tərcümə olunmuş, pyesləri bir sıra ölkələrdə tamaşaya qoyulmuşdur.

1951-ci ildə Ümumdünya Sülh Şurası Bürosunun və 1959-cu ildən sonra isə onun Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur.

Nazim Hikmət Azərbaycan xalqının və ədəbiyyatının yaxın dostu idi. O, dəfələrlə Bakıya gəlmiş, Azərbaycan şair və yazıçılarının bir çoxu ilə şəxsən dost olmuş, onlarla yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdır. Azərbaycana həsr olunmuş şeirləri, Azərbaycan mədəniyyətinə dair məqalə və xatirələri vardır. Əsərləri Azərbaycanda dənə-dənə nəşr olunmuş, pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. Bəstəkar A.Məlikov şairin "Məhəbbət əfsanəsi" pyesi əsasında eyniadlı balet yazmış, Azərbaycanın digər bəstəkarları şeirlərinə romanslar bəstələmişlər. R.Babayev "Kəllə" pyesinə illüstrasiyalar çəkmiş, M.Rzayeva şairin büstünü yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları şairin həyat və yaradıcılığına dair bir sıra sanballı əsərlər yazmışdır.

Nazim Hikmət 1963-cü ildə Moskvada vəfat etmişdir.

"FÜYUZAT" JURNALINDA ORTAQ TÜRK ƏDƏBİYYATININ MƏSƏLƏLƏRİ

Füyuzat jurnalı XX əsrin əvvəlində Əli bəy Hüseynzadənin və dostlarının təşəbbüsü ilə yaranmış Azərbaycan jurnalıdır. "Füyuzat" kəlməsi mənşəcə ərəb sözü olub, lüğəti mənası həyat gerçəkliklərini duymaq, dərk etmək, onlardan həzz almaq, feyzyab olmaq deməkdir. Jurnalın ilk sayı 1906-cı il noyabrın 1-i çap edilib. Jurnal Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi dəstəyi ilə nəşr olunub və bir il ərzində 32 sayı işıq üzütü görüb. Jurnalın əsas müəllifləri Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səid Səlimasi, Abdulla Şaiq, Əhməd Kamal, Əhməd Rəiq olub. Jurnal Azərbaycanda neoromantizmi yaradan mətbuat orqanı kimi xarakterizə olunur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət bayrağında üç rənglə (mavi, qırmızı, yaşıl) simvollaşan Azərbaycan vətəndaşının ideya-mənəvi dəyərləri Əli bəy Hüseynzadənin həmin tezisi və füyuzatçıların tarixi xidmətləri ilə bağlıdır. "Füyuzat" jurnalı füyuzatçılıq jurnalistika məktəbindən əlavə, Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ideyasını, konstitusiyalı azad vətəndaş cəmiyyətini yaratmaqda mühüm rol oynadı. Çar Rusiyasının monarxizmi və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə aparan "Füyuzat"çılar rus inqilabçı-demokratları, türk tənzimatçıları, İran məşrutəçiləri və başqalarının yeni cəmiyyət quruculuğu təcrübəsindən istifadə edir, Azərbaycanda demokratizmin qələbəsinə çalışır, ictimai həyatda, milli ədəbiyyat və mədəniyyətdə islahatların-reformların aparılmasını məqsəd bilirdi. Bu mənada "Füyuzat" və füyuzatçıların məşğul olduğu əsas problemləri qısa şəkildə belə təsnif etmək olar: türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq (müasirləşmək), azərbaycançılıq; demokratik axtarışlar; neoromantik ədəbiyyatın yaradılması; füyuzatçı jurnalistika məktəbinin təsis; dildə, fikirdə, işdə birlik (İsmayıl Qasproli) konsepsiyasına əsaslanan

ortaq türk dili ədəbiyyatı və mədəniyyətinin yaradılması. Tolstoy, Höte, Russo, Monteskye kimi görkəmli simalar haqqında nisbətən ətraflı və dəqiq məlumatı Azərbaycan oxucuları ilk dəfə bu jurnalda çap olunan məqalə və tərcümələrdən almışdılar. Ə.Hüseynzadənin hələ "Füyuzat"ın nəşrindən əvvəl təbliğ və şərh etdiyi "türklük, müsəlmanlıq və avropaçılıq" şüarı, mahiyyət etibarını ilə bu gün ictimai həyatımızda özünə yer tapan "azərbaycançılıq, müsəlmançılıq və müasirlik" doktrinasının yaranmasında mühüm rol oynayıb.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Xəlilova F. "Adət və ənənələr" Bakı. Gənclik 1986
2. Şərəfxanlı N. "Dədə Qorqud" Jurnalı. Ərgənəkon bayramı, Bakı. 2003
3. Bahaəddin Ö. "Türk mifologiyası". Ankara, 1971
4. Abdülkadir İ. "Türklərdə dəmirçilik sənəti – tarixdə və folklorunda". "Türk kulturu" (sayı 42), 1966
5. Kaşğari M. "Divanü lüğət-it-Türk", Bakı, "Ozan", 2006
6. Qazi Bürəhnəddin. Divan. B. : Azərənşr, 1998
7. Şükürov Q. "Səfevilərdə Av Mərəsimləri", Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, Yıl 1, Sayı 1, Ocak 2009
8. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun "Divanü Lüğət-it-Türk" əsəri. Bakı. 2008
9. Cemil Öztürk. "Türk tarixi və kulturu" 4-cü baskı
10. "Kardeş kalemler" Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi. Mart-2010
11. Əhməd Cəfəroğlu. "Seçilmiş əsərləri". Bakı-Mütərcim-2008
12. Türk ədəbiyyatı tarixi. I Cild. Bakı-2010
13. Türk ədəbiyyatı tarixi. II Cild. Bakı-2010
14. İnan A. Traihtə və bugün Şumanizim, türk Tarih Kurumu yayınları, 5.baskı, Ankara 2000
15. İslam: Tarix.Fəlsəfə. İbadətlər. Bakı, Elm, 1994
16. Gölpınarlı A. 100 soruda tasavvuf. İstanbul. "Gerçek yayınevi", 1969
17. Kurt E. İslam İtiqat Düşüncüsündə Yönetimlerin oluşumu. Kelam Araştırmaları dergisi, 2003

18. Gölpınarlı A. Mövlana Celaleddin. Həyatı, fəlsəfəsi, Eserlərindən seçmələr. İnqilap Kitabevi.İstanbul, Ankara Caddesi 1959

19. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. B.: Elm, 1969

20. Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. B.: Azərneşr, 1993

21. Yılmaz Ö. Türk musikisi. Türk dünyası el kitabı. II cilt. Dil-kültür-sanat. İkinci basqı. Ankara, Sistem Ofset Matbaacılıq Şirkəti, 1992

22. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988

23. Попова Т. Введение. Музыкальные жанры. М., Музыка, 1965

24. Грубер Р.И. Всеобщая история музыки. 1 часть. М., Музыка, 1965

25. Musiqi: <http://www.selefeqidesi.com>

26. Uludağ S. Din-Musiqi ilişkisi üzərinə. Körpü dərgisi. Yaz 2002. (79 sayı)

27. <http://www.koprudergisi.com>

28. Turqut Özal. "Azərbaycanın müstəqillik dövrü".

29. Тайный «Деде Коркут». — Баку: Мутарджим, 2006. — 346 стр. — OCLC 70329226

30. Asif Hacılı. Ahıska türkləri: Vətən bilgisi. İstanbul, 2009

31. Asif Hacılı. Hətıralarda Ahıska yurdu - 1

32. https://az.wikipedia.org/wiki/Aya_Sofya

33. http://www.sultanahmetcami.org/tarihce_h10.html

34. <https://tr.wikipedia.org/wiki/DolmabahSarayı>

35. https://tr.wikipedia.org/wiki/Mevlânâ_Müzesi

36. Gülpinar Akbulut, (2010). "türkiye'de kaplıca turizmi ve sorunları". Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler dergisi. saglik.org.tr. erişim tarihi: 5 kasım 2015.

37. Mensure Üztürk Bayat, dr. Murat. "Alternatif turizm çeşitlerinde sağlık turizminin yeri". Uluslararası turizm hareketlerinde sağlık turizminin rolü ve kalite çalışmalarının önemi bir literatür çalışması. erişim tarihi: 05 kasım 2015.

38. Şeref Yusuf.

"Yayla turizmi". erişim tarihi: 5 kasım 2015.

"Kıyı turizmi". coastlearn.org. erişim tarihi: 3 kasım 2015

39. Nizami Cəfərov. Türk xalqları ədəbiyyatı, 4 cildə: I cild (Qədim dövr), II cild (Orta dövr), III cild (Yeni dövr). Bakı: Çayıoğlu, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2007.

Mündəricat

GİRİŞ	3
Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri.....	4
ƏSKİ TÜRK DASTANLARI – “Kitabi-Dədə Qorqud”	17
Avropada dastana marağı	30
Boylarında mifoloji dünyagörüşü	31
“Divan”ın yazıldığı dövr və mühit.....	36
Ahısqa (Məhsəti) Türkləri	44
TÜRK ƏLİFBASI	50
Əlifba dəyişimi	51
Müasir türk əlifbası.....	55
Ortaq türk əlifbası (Azər Həsərdən 34 hərflə ortaq türk əlifbası layihəsi)	56
TÜRK ƏDƏBİYYATI	59
İSLAMDAN ƏVVƏLKİ TÜRK ƏDƏBİYYATI	59
Teatr ədəbiyyatı 1908-1923-cü illərdə	70
Modern türk ədəbiyyatının başlanğıcı.....	74
NƏŞR – MƏTBƏƏ	79
Türkiyənin Elazığ şəhərində Azərbaycan parkı.....	83
və Azərbaycan şəhidlərinin xatirəsinə ucaldılmış abidə	83
TÜRKİYƏ MİLLİ KİTABXANASI.....	85
Türkiyədə televiziya.....	87
Türkiyədə kino sənəti.....	93
TÜRKİYƏNİN TƏHSİL SİSTEMİ.....	101
Türkiyə Folkloru	108
TÜRK XALQ ELMİNİN ƏHƏMİYYƏTLİ FİQURLARINDAN BİRİ: NƏSRƏDDİN HOCA	110
TÜRK MƏTBƏXİ	112
TEATR NÖVLƏRİ.....	126
Türk xalq oyunları.....	128
TÜRKİYƏ MUSIQISI.....	136

TÜRKİYƏ RƏSSAMLIQ SƏNƏTİ.....	141
Türkiyədə turizm.....	148
Türkiyədə muzeylər və memarlıq abidələri.....	151
Böyük ipək yolu.....	169
TÜRKİYƏDƏ AZƏRBAYCANIN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏLƏRİ..	172
“FÜYUZAT” JURNALINDA ORTAQ TÜRK ƏDƏBİYYATININ MƏSƏLƏLƏRİ	183
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	185

ÇİNGİZ ABDULLAYEV
TÜRKİYƏ MƏDƏNİYYƏTİ
VƏ İNCƏSƏNƏTİ

Bakı - 2016

***Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.***

Çapa imzalanıb: 15.04.2016.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 12 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 96.
Qiyməti müqavilə ilə.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru**

www.mutercim.az